

Акад. ОЛ. ШАХМАТОВ — Акад. АГ. КРИМСЬКИЙ.

4
Ш 3!

НАРИСИ З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА
ХРЕСТОМАТІЯ

З ПАМ'ЯТНИКІВ ПИСЬМЕНСЬКОЇ СТАРО-УКРАЇНЩИНИ ХІ-ХУІІІ В.В.

ВИДАВНИЧЕ Т-во „ДРУКАР“
— КИЇВ, ХРЕЩАТИК 50. —

ить изъ подобныхъ загруз-
съ женой Александра Кон-
горожно и въявлено дала по-
тъ возможнымъ тѣсное бли-
е всего въ семьѣ Александра
. Въ ея словахъ были сдер-
значенія своего положенія.
ь, а смиреніе «жены служа-
льна. Она любила, когда ей
церкви ей уступали почти-
ожинныхъ натуръ, не надѣ-
актеромъ, ни чуткимъ серд-
ь лицомъ русской купчихи:
мясистымъ носомъ, съ круг-
умѣввающую сонливость, по-
селія смелти и дразги, ме-
казывался избытокъ мяса и
лось разорвать всѣ швы ея
мечеть и бласлетовъ, отяго-

лицъ, однотоное
ча-а-ливай», «при-
и скудно содер-
линыхъ выливая-
загара лицъ и
ись, подобравъ
нашки съ скуд-
; «вотъ чело-
той жизни, и
го мозгу. До
ему приходи-
д. Онь сразу
зсказавъ по
въ свою ком-
ился къ окну,
ь въ окно. р

НИБУ

ИИБу

Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський

4(с)

Ш 31

НАРИСИ З ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ХРЕСТОМАТІЯ

з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII в.в.

9546c.
202

га
[3576c]

Київ
Видавниче Т-во „ДРУКАР“
1922

2185-

200

Друковано 6,500 примірників

Д. Ц. Київ.

Замовлення Ч 328

356726

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

1934

Державний Трест „Київ—Друк“
 Друкарня Ч^о 7.

-2015-

Од Видавництва.

В українській науковій літературі оддавна відчувається потреба на підручник для історії української мови. Жадної праці в цій царині, українською мовою писаної, ще й досі нема; принаймні нема по-українськи нічого такого, що справді було-б відповідало суворим науковим вимогам; а що було друкувалося мовою російською, то з усього того тепер поробилася бібліографічна рідкість.

Бажаючи зарадити цьому лихові, Видавництво зупинилося саме на отих двох працях, які становлять оцю книжку. По-перше — ймення авторів: академіка Шахматова (відомого дослідника руської мови і, дарма що росіянина, — великого прихильника української мови й культури, члена українських наукових товариств), а так само ім'я нашого авторитетного вченого — академіка Кримського — промовляють сами за себе. По-друге, обидві їхні праці як не можна краще доповнюють одна одну. Бо як нарис акад. Шахматова засновано головним чином на тому матеріялі, який дають собою живі українські говірки, то нарис акад. Кримського навпаки — за основу бере передовсім ті дані, які автор зачерпує з писаних пам'ятників української мови.

Що правда, розвідку акад. Шахматова вже було надруковано, в II томі поважного енциклопедичного видання „Українській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Тільки-ж це видання вийшло в світ уже підчас світової війни (в 1916 році), коли на все українське пішла особливо гостра нагірка, і не могло воно як слід розповсюдитися; а далі за часів революційних переворотів і заколотів, воно, навіть

мало не все видання, понищилося — і тепер зробилося бібліографічною рідкістю. — Нарис акад. Кримського друкується вперше.

До книжки додано коротку хрестоматію з писаних пам'ятників письменської старо-українщини. Переважна частина тих пам'ятників, що уривки з них у хрестоматії подано, ще досі зовсім не друкувалася, або опубліковано їх було не за вимогами сьогочасної науки. Вибірку текетів, на наше запрохання, ласкаво згодився зробити акад. Кримський за допомогою перекладача Шахматівської праці В. Дем'янчука.

Не бажаючи підіймати ціни на книжку, яка в першу чергу призначається для шкільного вжитку, та затримувати її вихід, Видавництво пускає її цим разом без мап розселення цілого слов'янства й з'окрема — східнього слов'янства, обмежившись тільки однією простенькою мапкою східньої Європи, яка будь-що-будь, гадаємо, допоможе читачеві краще зрозуміти ті складні рухи й пересування слов'янства, що за них мова мовиться в розділах I-III.

Випуском цієї книжки Видавництво відкриває цілу серію науково-популярних розвідок з царини українознавства, а також і царини найновіших досягнень у науці та техвіці.

Видавниче Т-во „Друкар“.

м. Київ, 30 жовтня 1922 р.

Акад. Олекса Шахматов

Шхматов
5

КОРОТКИЙ НАРИС

ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З російської мови переклав

Василь Дем'янчук

112
A

КОРОТКИЙ ЯПОНС

ГОТОВ

УКРАИНСКОГО ВОЕН

ЛИБ

Вступні уваги.

Що таке малоруська мова? Завдання нарису — огляд історичної долі малоруської мови. Терміни: малоруська мова—українська мова.

Малоруською мовою зветься сукупність тих говірок, що їх уживають малоруси. Етнографічно малоруси визначаються передовсім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плім'я, чути мову, що в істотних своїх рисах являє одну цілість, розгалужену на більш чи менш подібні одне до 'дного наріччя, говірки. Вказати на оці розгалуження, визначити межі і взаємовідносини окремих говірок — це не входить до завдання нашого нарису; ми обмежимось-но оглядом історичної долі малоруської мови.

Та спочатку я зупинюся на терміні „малоруська мова“. Цього терміну я не ототожнюю з терміном „українська мова“. Під „українською мовою“ розуміють переважно сьогочасну літературну мову українців¹⁾; у її основі лежить те наріччя, що панує на Україні. Щоб ширший термін „малоруська мова“ замінився терміном „мова українська“ — то це річ цілком природня і законна; пор. уживання „русский язык“ замість „велико-русский“. А проте виключати з наукової термінології вислів „малоруська мова“ це річ не бажана, бо термін „український“ не може об'єднати геть-усіх говірок, якими говорять малоруси, — наприклад, говірок галицьких, угроруських, підляських і поліських²⁾.

1) Термін не новий: „Паны веселятся и хвастаются... зовуть народъ украинскій своїми холопьями“ — Гоголь, Страшная месьть. VIII.

2) Хоч події останніх років спопуляризували термін „українці“, „український“, витіснивши зовсім давніші офіційні терміни „малоруси“, „малоруський“, і зараз цей новий термін може любісінько охоплювати геть-усю різноманітність українських („малоруських“) племен і говірок, — та ми, не бажаючи хочби в дрібницях одхилатись од оригіналу, залишаємо скрізь незмінною й цю застарілу авторову термінологію. *Прим. перекл.*

Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства.

Малоруська мова — наріччя спільно-руської прамови; а знов спільно-руська прмова, та й усі інші слов'янські мови, — наріччя спільно-слов'янської прамови. Слов'янська прабатьківщина. Чому басейну Висли і Дніпра не можна визнати за слов'янську прабатьківщину? Церша слов'янська прабатьківщина — басейн Західньої Двини. Сусіди слов'ян. Слов'яни переходять до Надвислянщини. Розпад слов'янства: західня вітка його захоплює басейн Одри і Лаби. Мовні з'явища, що одрізняють західне слов'янство од східнього й південного. Рух східнього і південного слов'янства до Дунаю. Слов'яни — анти.

Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільно-руської прамови. Терміном „спільно-руська прмова“ ми визначаємо ту мову, — вона не дійшла до нас у писаних пам'ятниках, — з якої пішли й інші руські мови, а саме: північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська. Таким чином, малоруську мову, з точки погляду її передісторичного минулого, слід визнати за наріччя руської мови, як-що під терміном „руська мова“ розуміти геть-усю сукупність тих говірок, що їх уживає руське плім'я, — в тому числі й самі малоруси. Але з точки погляду її історично-засвідченого минулого, а також її сьогочасного становища, на малоруську мову слід дивитись як на щось окреме від інших руських мов. Бо в нас немає жадніських вказівок на те, щоб мова малоруська переживала зараз будь-які спільні з іншими руськими мовами з'явища в царні звуків, форм, словотворення. Я поминаю взаємний вплив руських мов і з'окрема вплив великоруських говірок на малоруські; вплив оцей виявляється передовсім тим, що

великоруські говірки передають малоруським свої звуки, форми, слова й звороти. Та отакі запозичення не витворюють спільного діалектичного життя. Їх викликають ріжноманітні фактори сьогочасного культурного життя, і вони в жадному разі не свідчать про споконвічне зближення на ґрунті мови малорусів з іншими руськими племенами. Історична доля, як це ми побачимо, рано роз'єднала руську сім'ю і рано відокремила малорусів.

Порівняльне дослідження слов'янських мов (руської — цеб-то спільно-руської прамови, польської, чесько-словацької, лужицької, болгарської, сербсько-хорвацької, словінської) показує, що всі ці мови пішли з однієї спільної мови. Але мова ця не дійшла до нас у пам'ятниках, і зветься вона умовно спільно-слов'янською прамовою. Геть-усі-чисто слов'янські мови, а серед них і руську, з точки погляду їхнього передісторичного минулого, можна визначити як наріччя отієї спільно-слов'янської прамови. Звуки, форми, синтаксис і словарний склад спільно-слов'янської прамови можна відтворити, порівнюючи окремі слов'янські мови й виділюючи з них усе те спільне, що вони дістали в спадку од того спільного свого родоначальника. Що-найближче дослідження спільно-слов'янської прамови доводить, що вона дуже сильно одійшла од тієї старшої прамови, з якої повстала і вона, і решта мов індо-європейської, чи аріо-європейської сім'ї мов. Стає очевидним, що спільно-слов'янська прамова перед тим, як вона розпалася на окремі слов'янські наріччя, пережила доволі довгу добу, коли складалися характерні її особливості. Про те, що епоха спільно-слов'янської одности тривала довго, свідчить і дослідження сьогочасних слов'янських мов. Подібність поміж ними дуже значна; вона вказує на спільну для них усіх основу, що вже була добре склалася й об'єдналася в своїх частинах.

Питання про слов'янську прабатьківщину, тоб-то про географічне визначення тієї країни, де жили предки сьогочасних слов'ян, поки-що не здобуло собі в науці вирішення. Але наукові досліди зробили імовірним, що прабатьківщина слов'ян знаходилася у східній Європі й відповідала, таким

чином, частині тієї території, яку зараз займає східне слов'янство, цеб-то руське плім'я. Завдання для дальших наукових дослідів, без сумніву досяжне, хоч і дуже складне, — це докладніше визначити межі тієї спільно-слов'янської прабатьківщини. Од такого чи инакшого вирішення цього завдання залежить розроблення тих питань, що сполучені з історичною долею геть-усього слов'янства, і між иншим, визначення тих пізніших процесів, які призвели і до утворення окремих слов'янських народностей, і до виділення з них нових народностей. З'окрема для дослідника історичної долі малоруської мови надзвичайно важна річ з'ясувати собі, як попало руське плім'я до басейну Дніпра, де його застають уже найдавніші історичні свідоцтва; чи йшло заселення Наддніпрянщини з півночі, з заходу, чи дійсно з півдня, з Дунаю, як про це на початку XII віку оповідав був Нестор.

Зараз значний гурт дослідників визначає територію слов'янської прабатьківщини басейнами Висли та Дніпра. При цьому вони припускають, що долішній і горішній біг Дніпра були в руках у инорідців — долішній спочатку в руках у скитів, далі у сарматів, а горішній у фінів і почасти в балтійців (предків сьогочасних литовців і латишів, та ще і прусів, які зараз вимерли). Не місце тут братися докладно розбирати ті дані, на яких оснуються прихильники цієї гіпотези, вважаючи, що осередком слов'янської прабатьківщини була сьогочасна Білорусь, з'окрема басейн Припяти. Та слід указати на те, що гіпотеза ця викликає цілу низку закидів, і вони кажуть шукати первісні місця осідку слов'ян далі на півночі, в басейні Німана та Західньої Двини. Відповідним пунктом для таких закидів може бути відношення слов'ян до тієї культури, що сполучує їх ув одну сім'ю з иншими європейськими народами. Культуру цю ми визначаємо як середземно-морську, бо-ж головні провідники її це були ті народи, що сиділи довкола Середземного моря. У прямій залежності од впливу середземно-морської культури на ту чи иншу територію, що служила за периферію для тієї бази, якою було Середземне море, йшло виділення окремих племен із індо-європейської народ-

ности, що жила в середній Європі — а з цієї народности пішли-ж мало не всі європейські народи, та ще низка народів Азії (перси, вірмени, індійці). Як ті дикі племена, що жили в сьогочасній Німеччині, Австрії, Росії, прилучалися до культури, то вони обертались у півдикі племена; — дикуни обертались у варварів. Середземно-морські осередки й огнища культури, узброївши цих європейських варварів тими чи іншими культурними цінностями, давши їм удосконалену зброю, розбудивши в них разом з тим культурні потреби, робилися для цих варварів тією обітованою землею, куда скеровувалися їхні помисли й змагання. З впливом часу південні кінці Європи опинилися в руках в індо-європейців — греків і італійців. Вони заволоділи їми через те, що приєдналися до культури раніш, ніж інші їхні одноплемінники, що сиділи далі на північ од них. Грекам і італійцям довелося одбиватись од цих своїх більш північних одноплемінників, бо й до них теж пробивалося проміння середземно-морської культури, і через це в них зароджувалося змагання захопити осередки й огнища цієї культури. Як приєдналися до культури Середземного моря кельти, ілірійці та тракійці, то це призвело до боротьби їх з римлянами й греками. Кельтам пощастило заволодіти північною Італією, значною частиною Балканського півострова; вони вдерлися і до Еллади, перекинулися до Малої Азії, осілися тут і утворили самостійну державу (Галатію). Рух кельтів на південь, їхній енергійний напір на ті області, що їх займали були південні їхні одноплемінники, — все це було в залежності й од того, що з півночі на кельтів стали наступати одноплемінні їм германці. Такий рух оцих північних індо-європейців знаменував собою те, що й вони прилучилися до середземно-морської культури; а проникла вона до них торговельними шляхами, які розчищувалися через пересування племен із півночі на південь. Германці робляться відомими для грецько-римського світу не раніш од III віку перед Р. Хр. Можна вважати, що тільки з оцього часу вони приєдналися до історичного життя, яке з'осереджувалося довкола Середземного моря. Річ безсумнівна, що й сло-

в'яни з'явилися на історичній сцені через ті самі причини, які висунули на неї спершу греків і римлян, далі кельтів і германців. Як до слов'ян уже проникла середземно-морська культура, як вони вже приєдналися до неї, то це й призвело слов'ян до сутичок на півдні з Візантією, на заході та на південному заході з германцями. Перші звістки про слов'ян односять до кінця V, початку VI віку після Р. Хр. Виходить, що слов'яни з'являються на історичній сцені пізніш од германців, що-найменше на сім віків. Од чого-ж це залежало? Чому-то слов'яни опинилися ззаду за германцями, як ті повели завзяту боротьбу за володіння Італією та Балканським півостровом? Звичайно, — тому, що слов'яни споконвіку сиділи що-до Середземного моря за германцями, далі од германців. Германська стіна одділювала слов'ян од середземно-морської культури. Оця обставина й пояснює нам той сильний культурний вплив германців, що його зазнали на собі слов'яни. Тая культура, що доходила до слов'ян, була власне не германська, а середземно-морська, та просочувалася вона до них через германське середовище.

Оці міркування, що їх я тільки-що навів, служать у моїх очах за головну підставу, щоб збити тую гіпотезу, яка пересуває слов'янську прабатьківщину до Наддунайщини (басейн Висли межує з басейном Дунаю) та до Чорного моря (басейн Дніпра тісно сполучений з культурного погляду з чорноморським побережжям). Як-би слов'яни жили були споконвіку у Наддніпрянщині, то вони через Чорне море були-б приєдналися до середземно-морської культури раніш, ніж германці; а через це раніш, ніж германці, були-б вони з'явилися на історичній сцені, в боротьбі за володіння Чорним морем, Балканським півостровом, Малою Азією, Італією. Як-би слов'яни споконвіку сиділи були у Надвислянщині, то вони познайомилися були-б і з Дунаєм, і з романцями, і з греками безпосередньо. Тимчасом ясно, що в дійсності за посередників були германці (*Дунай* показує на германську вимову кельтського * *Dānuwios*, термін *Волохи* на визначення романців походить з германського * *Walhōz*).

Ба навіть з Карпатами слов'яни познайомилися через германців: слов'янська назва для галузі Карпат *Бескиди*, польське *Bieszczady*,—це своїм походженням слово германське.

Я зупиняюся на гадці, що споконвічною батьківщиною для слов'ян був басейн Західньої Двини.

Германці сусідили з слов'янами з південного заходу; вони сиділи в Надвислянщині. Останнє германське плім'я, що його застає в Надвислянщині історія, це були гети. Вплив готів позначився дуже помітно на східніх їхніх сусідах, цеб-то на слов'янах, балтійцях і особливо на фінах (доводять це готські елементи у слов'янських, балтійських і західньо-фінських мовах). Цілком природня річ, що, як готи вийшли із Надвислянщини (щоб добувати собі нові землі на півдні, у Наддунайщині та Наддністрянщині), то це викликало змагання в отих їхніх східніх сусідів зайняти Надвислянщину, — тую країну, звідкіля йшла безпосередньо культура. Заволодіти Надвислянщиною пощастило частині балтійців (прусам, які зайняли північну Надвислянщину) і слов'янам, що в цілому своєму складі закріпилися в інших частинах Надвислянщини. Надвислянщина зробилася, таким чином, другою спільно-слов'янською прабатьківщиною; перша їхня прабатьківщина перейшла під володіння литво-латишів і західніх фінів.

Що було дві слов'янські прабатьківщини, одна на північному заході Росії, друга у Надвислянщині, це ілюструє нам назва однієї деревної породи. Букове дерево, як це відомо, не заходить на схід од лінії, що йде од Кролевця (Кенігсберга) через Польщу на Одесу. Виходить, що його не було на першій слов'янській прабатьківщині; ось через віщо в слов'янських мовах немає свого споконвічно-слов'янського слова на визначення бука. Та в другій своїй прабатьківщині слов'яни познайомилися з буком. Ця друга прабатьківщина була споконвічно-германською територією; природня річ, що те нове дерево, яке в ній рясніло, названо було германським словом, запозиченим у тубільців (спільно-слов'янське слово *букъ висходить до германського *bōkas із індо-європейського *bhāgos; пор. латинське

fagus, грецьке *φύκος*). Слово *бук*, я це повторюю ще раз,— слово загально-слов'янське (польське *buk*, чеське *buk*, сербсько-хорвацьке *буковина* = *буковий ліс* і т. д.). Звідділя видко, що букове дерево питоме слов'янській прабатьківщині, а за другу прабатьківщину слов'ян ми визнаємо Надвислянщину.

Розпалося слов'янство вже на другій своїй прабатьківщині. Початок для цього розпаду поклали деякі галузі слов'янства своїм рухом на захід, до басейну Одри. Заволодівши ним, слов'яни рушили до Лаби й зайняли значну частину її басейну. Успіхи слов'ян залежали передовсім од того сильного розрідження, якому підпала тамошня германська людність через стихійний рух її на південь і південний захід ув області, багаті своєю природою, збагачені довгою культурою. До-решти слов'янство розпалося тоді, як значна його частина, скориставши з падіння гунської могутності, рушила наприкінці V віку, по п'ятах готів до Наддністрянщини та долиньної Наддунайщини. Тіє слов'яни, що залишилися в Надвислянщині, не втратили мовного зв'язку із слов'янами, що осілися були далі на захід — над Одрою та Лабю. Разом з ними вони утворюють що-до мови одну цілість, сполучену окремими звуковими з'явищами. Це — західня галузь слов'янських мов; вона виділила з себе вітки: лехітську (польська мова, кашубська, полабська), лужицьку та чесько-словацьку. Решта слов'янства, котра рушила, як це ми сказали, до Наддністрянщини, зберігла й далі свою одність. Про це свідчить ось що: за тої перехідної доби, яка йшла перед розпадом цієї галузі на південну та східню частину, одбулося декілька таких звукових з'явищ, яких не зазнала західня вітка. Сюди належить по-перше, перехід *k*, *g* (*h*) у *c*, *dz* (*z*) перед складами *u* та *vi* (що в кінці слова теж пішло із давнішого *u*). Як це ми вже вище згадали, оцей перехід ми спостерегаємо і в східньо-слов'янських і в південно-слов'янських мовах, тимчасом, як західньо-слов'янські зберігли *k*, *g* (*h*) без змін. Пор. українське *звізда*, великоруське *звезда*, давне-слов'янське *звѣзда*, сербське *звѣзда*, при польському *gwiazda*,

чеському *kvěda*; укр. *цвісти, зацвісти*, великор. *цвести, зацвести*, д.-сл. *цвѣсти, цвѣтъ*, серб.-хорв. *цвасти, цвијет*, при польському *kwiat*, чеському *květu, květ*. По-друге, переміну сполучень *dl, tl* на *l (l)* знаходимо в східньо-слов'янських і південно-слов'янських мовах, тимчасом як у західньо-слов'янських зберігаються *dl, tl (dl, tl)*; пор. укр. *мило*, великор. *мыло*, при польськ. *mydło*, чеськ. *mýdlo*; укр. *сало*, великор. *сало*, болг. *сало*, при польськ. *sadło*, чеськ. *sádlo*; укр. *вели*, великор. *вели*, сербськ. *довели*, при польськ. *dowiedli*; укр. *плела*, великор. *плела*, при польськ. *plotła*. Зазначу ще, що за цієї самої перехідної доби одбулася, правда, діалектична переміна сполучень: „губна+ј“ на сполучення: „губна+lј“ пор. укр. *земля*, сербськ. *земља*¹⁾, давне-болг. *земля* (і *земя*); укр. *кропля*, *крапля*, укр. *люблю*, великор. *люблю*. У західньо-слов'янських мовах паралельно до цього знаходимо взагалі вимову без *l*: польськ. *ziemia*, чеськ. *země*, чеськ. *kropě, krápě*, польськ. *lubie*.

Зрештою, таких з'явищ, які ведуть нас до моменту одности східніх і південних слов'ян, вже як вони одділились од західніх, — не багато. Це доводить, що така одність тривала не довго.

Як це ми були вказували, ту територію, що її займало за цієї перехідної доби слов'янство, можна визначити Наддністрянщиною, хоч, це річ імовірна, вона охоплювала теж і басейни Прута та південного Буга. Спускаючись і далі на південь до долішнього Дунаю, слов'яни виявили змагання вдертися до імперії, записіти там вигідні землі, збагатитися грабунками та військовою здобичею. Оця мета об'єднала була слов'ян у їхньому русі з Надвислянщини, та, як вони досягли цієї мети, то це внесло разом з тим і роз'єднання. Можлива річ, що вже саме пересування на південь, яке йшло кількома шляхами, було початком для розпаду слов'ян. Сучасники, історики VI віку, кажуть, що

¹⁾ За браком у друкарні відповідних правописних позначень для сербських м'яких *л, њ*, передаємо їх нашими двома знаками: *ль, нь*.

слов'яни, з'явившись на північно-східніх кордонах імперії (у десятих і двадцятих роках цього століття), ділилися на два племена: властивих слов'ян і антів. Їхні осади розділював своїм бігом Дністер; на заході сиділи слов'яни, на сході — анти. Пор. розпад готів на східніх і західніх, на остготів і вестготів, причому межею поміж ними був той-самий-таки Дністер. Спочатку ми чуємо про свільні дії слов'ян і антів, далі про їхні незгоди, ба навіть про криваві сутички між ними.

Звідціля, цеб-то з того моменту, як слов'яни з'явилися над Дунаєм, починається окремішне од решти слов'янства життя для антів, що в них історики вже давно визнали східніх слов'ян, наших предків. Слов'яни — ми зватимемо їх „південні слов'яни“, — одділившись од антів, подалися, з одного боку, на південь — до Мізії та Тракії, а з другого, на захід — до Ілїрії та Надсавщини. Довга, вікова боротьба дала південним слов'янам спроможність стати твердою ногою мало не на всьому просторі Балканського півострова і з впливом часу витворити тут дві держави, які об'єднали два слов'янські народи: на сході болгарську (названу так од імення неслов'янського плім'я болгарів, що осілися в Мізії, серед слов'ян), на заході — сербську. Далі на північ од сербів, у басейні Сави, кріпшала споріднена з ними народність хорвацька, а ще далі на північ, у басейнах Драви та Мура, відокремилася народність словінська.

II.

Доба спільно-руської одности.

356726
Басейн горішнього і середнього Дністра, Буга та Дніпра — прабатьківщина східнього слов'янства. Найважливіші риси, що одрізняють спільно-руську прамову од мови праслов'янської. Чи могли ці риси розвинути в окремих руських мовах незалежно?

Для східнього слов'янства одрізані було шляхи за Дунай, на Балкани, почасти, очевидно, завдяки таки їхнім найближчим сородичам, південним слов'янам. Тоді східні слов'яни, не покидаючи басейнів Дністра та південного Буга, скерувалися на схід, зайняли південну Наддніпрянщину і, може-б, навіть ще в VI віці витворили були тут державу за прикладом остготів, як-би їх не відтіснили були від моря гунські орди, що перекочували у чорноморські степи після Аттілового царювання, та ще й нові кочовики, які безперервною чередою ринули сюди із сходу та північного сходу. У середині VI віку східні слов'яни підпали, принаймні по деяких своїх областях, під панування аварів, які закріпились у Наддунайщині через те, що германці що-раз більше й більше одпливали звідцільа на південний захід до Італії. Одрізавши східньому слов'янству спроможність поширюватися на захід, авари спричинилися до того, що антам, уже одкинутим й од моря, довелося податись на північ. Оці їхні пересування призвели, кінець-кінцем, до того, що східні слов'яни заповіли весь дніпровий басейн і звідцільа перейшли до басейну Західньої Двини, Ладозького озера, Волги, Оки та Дону. Вони-ж-таки були й причиною того, що східньо-слов'янська сім'я роз-

палася, що з неї виділилося спочатку декілька відокремлених племін, а далі й великих народностей. Та спочатку, за перших трьох віків, пересування на північі шли, мабуть, надзвичайно туго — цей факт вказує на те, що східні слов'яни зустріли на своєму шляху значний опір з боку тих племін, які сиділи були в Наддніпрянщині. Не забезпечивши себе з півдня, східні слов'яни не могли пробити собі шлях і на північ.

Спільно-руської прабатьківщини я шукаю, таким чином, у межах горішнього та середнього бігу Дністра, Буга та Дніпра. Оці незначні, порівнюючи з пізнішим поширенням східних слов'ян, межі залежали головним чином од зовнішніх причин, — од тих сусідів, що оточували східних слов'ян. Півдня, тоб-то долішнього бігу Дніпра, Буга та Дністра східні слов'яни не могли, як це ми вказали, затримати через сильні орди кочовиків. Ми бачимо тут болгарів, кутригурів, мадярів, пізніше хазарів. Гідрографічна номенклатура (назви рік) в оцих місцевостях свідчить за те, що вони не швидко зробилися надбанням східних слов'ян. Пор. східній характер назв для південних допливів Дністра: Мокрий Ягорлик (поставте поруч з назвою Ягорлика — лівого допливу Дону в долішньому бігу його), Реут з його допливами Великий і Малий Чулук; так само — назв для річок між Дністром і Бугом, як Аджалик, Тилигул, — назв для південних допливів Буга, як Інгул, Кодима, Бакшалла, Чичиклея, — назв для південних допливів Дніпра, як Інгулець з його допливом Саксаганом, Бузулук (поставте поруч з однойменною річкою в самарській губернії, що впадає до Волги), Чортонлик, Сура (поставте поруч з однойменною річкою у пензенській і саратівській губерніях, що теж впадає до Волги), Самара (поставте поруч з волзькою Самарою). Вага оцих річних назв стає особливо очевидна, як узяти на увагу, що в середньому своєму бігу і Дніпро і Буг і Дністер мають допливи з назвами виключно слов'янськими (руськими).

Схід являв собою для спільно-руської прабатьківщини мало не такі самі небезпеки та перешкоди, що й південь

До того, розповсюднитися східнім слов'янам на північний схід були-б стали, звичайно, на перешкоді густі осаді східньо-фінських племін. Північ належала фінам; можлива річ, що спільно-руська прабатьківщина не встигла охопити й усіх північних допливів Дніпра; такі назви, як Вязьма, Осьма, із звичайним фінським суфіксом *-ма* свідчать за те, що фіни довго тут трималися, не відступаючи своїх осад слов'янам. Зрештою, як це ми ще нижче побачимо, випертя фінів з північної Наддніпрянщини це була справа не самих-но східніх, руських слов'ян: раніш од них на Наддніпрянщину пробилися західні слов'яни, ляхи. Північний захід, ліве побережжя Припяти, судячи з назв для деяких лівих допливів Припяти, займала була колись Литва, але до моменту руської колонізації Литву відтіснили звідтіля на північ західні слов'яни, ляхи. З заходу спільно-руську прабатьківщину обмежували, як це ми бачили, володіння аварів, що важким гнітом налягали на західно-руське плім'я дулібів. Щоб підкарпатські хорвати належали теж до східньо-слов'янської племінної групи, то це річ сумнівна. Бо в історичну добу Підкарпаття являється предметом спору між східніми та західніми слов'янами; за нього ведеться боротьба між руським і польським плім'ям. Можлива річ, що тут сиділи племена, які не належали ні до західнього слов'янства, ні до східнього, — це ті племена, які залишилися на своїх первісних житлах підчас великого руху південного й східнього слов'янства до долишнього Дунаю.

Обмежити територію руської прабатьківщини вузькими межами ми повинні ще й через те, що велика територія призвела-би була до швидкого розпаду східньо-слов'янської сім'ї. А тимчасом свідоцтва мови, ба й не однієї тільки мови, а й інших етнографічних даних, вказують на те, що період спільно-руської-одности трівав дуже довго. На протязі цього періоду встигло одбутися чимало з'явищ у мові; вони різко одрізнили спільно-руську прамову од спільно-слов'янської прамови. Зазначу найважніші з'явища в царині вуків.

1) Спільно-слов'янські звуки *чч* (із *кт* перед голосівками переднього ряду та із *тj*) та *дждж* (із *dj*) одмінились у спільно-руській правові на *ч* та *дж* — а звідциля *жс*. Пор. укр. *ніч* (із *ночь*, яке підноситься до спільно-слов'янського *ночь із *ноктъ), *свіча* (яке пішло із *свѣтъја), *верчу*, *круча*, *нужа*, *пряжа*, *чужий*; великор. *ночь*, *свеча*, *верчу*, *круча*, *пряжа*. В інших слов'янських мовах на місці спільно-руського *ч* знаходимо *ц* (у західно-слов'янських), *шт*, *ч*, *ть* (у південно-слов'янських), а на місці спільно-руського *жс* — *з*, *дз* (у західно-слов'янських), *жд*, *ј*, *дь* (у південно-слов'янських).

2) Спільно-слов'янські сполучення *ьл* та *ел* перейшли в спільно-руській правові на *ъл* та *ол*: давне-руське *кѣлкѣ*, укр. *вовк* (із *вълкѣ, пор. давне-сл. *бѣлкѣ*, польське *wilk*); укр. *молоко*, великор. *полон* (із *melko, пор. давне-сл. *млѣко*, польське *mlęko*; *peľnѣ, пор. давне-сл. *плѣнѣ*).

3) Шелестівки незмякшені були в спільно-слов'янській правові перед голосівками переднього ряду: *е*, носовим *є*, *і*, *ѣ*, *ь* — напівмякі. У спільно-руській правові оті напівмякі шелестівки перейшли в мякі; слова: *сила*, *сѣно*, *тихо*, *падѣ*, *кѣрѣ*, *гостѣ* вимовлялися з мякими шелестівками: *с*, *т*, *п*, *б*, *д*; пор. мякі *с*, *т*, *б* у великоруських і білоруських: *сила*, *тихо*, *беру* (*бѣру*); мякі *с*, *ст* у українських *сіно*, *гість*.

4) Звук *е*, як-що він стояв після мякої шелестівки і перед тверддю, одмінився на *ѣ*; замість спільно-слов'янських: *леду, *медѣ, *сестра у спільно-руській правові з'явилися: *лѣду*, *мѣдѣ*, *сѣстра* з мякими шелестівками: *л*, *м*, *с*; пор. північно-малоруське *мѣуд*, великор. *мѣд*, північно-великор. *сѣстра*.

5) А після споконвіку змякшених шелестівок (шиплячих, а так само мяких *р*, *л*, *н* із *рj*, *лj*, *нj*), як у наступному складі не було голосівки переднього ряду, з'являвся у спільно-руській правові на місці спільно-слов'янського *ѣ* звук близький до звука *о*: *жона*, *чотыре*, *польо*; пор. укр. *жона*, *чотири*, північно-великор. *полѣ*.

6) Замість спільно-слов'янського сполучення *je* на початку слів з'явилося у спільно-руській промові *o* тоді, як у наступному складі стояла голосівка переднього ряду: *осетръ, олень, одинъ, осень, озеро, овинъ*, пор. польське *jesiotr*, давне-сл. *іеленъ, іедннъ, іеленъ, іезеро*.

7) Спільно-слов'янські сполучення *or, ol* на початку слів одмінилися у спільно-руській промові на *ro, lo*; пор. укр. *рості, ріль, рокита, роз-, локоть, лодя, лони*¹⁾, пор. давне-сл. *расѣти, ракѣта, разъ-, лакътъ, ладѣа*, сербське *лани*!

8) Спільно-слов'янські сполучення *or, ol, er* у середині слів одмінилися на сполучення *oro, olo, ere* (повнозвучність): укр. *ворота, коромола, коростіль, голова, болото, береза, дерево, мережа*, пор. д.-сл. *брата, крамола, краѣтъкъ, глака, клато, брѣкъ, дрѣво, мрѣжа*, польське: *glowa, bloto, brzoza*, чеське *vráta, mlýže*.

9) Спільно-слов'янські сполучення *ьr, ъr, њл, њл* з дуже короткими *ь, ъ* і довгими плавними перейшли в сполучення *ьr, ъr, њл* (а звідціля *њл*), *њл* з короткими *ѡ, ѡ* і короткими плавними; пор. давне-руське *бѡрѡъ, вѡкъъ, тѡрѡъ, пѡкъъ*; укр. *сѣрп, вовк, гордий, вовна*.

10) Спільно-слов'янські носові звуки *е, о* та *ѣ* (оцей останній звук, носове *ѣ*, відомий був тільки в декотрих граматичних кінцівках) перейшли в неносові звуки *у, а* та *ѣ*; пор. укр. *путь, суд, мука, сяду*, великор. *пять*, давне-руський родовий відмінок однини *землѣ*, знахідний множини *конѣ*, а звідціля укр. *землі, коні*.

11) Спільно-слов'янський звук *й* — не будемо розводитися за його походження, наведемо лише приклади — перейшов на *'а*, тимчасом як у сербській і словінській мові він одмінився в *е*; пор. укр. *мідяний, кам'яний*, великор. *румяный, костяной*, пор. сербське *камен, воден*.

¹⁾ Слово *лони* зустрічається і в давніх наших пам'ятниках (пор. словник Срезневського) і діалектично у сьогочасних говірках (пор. словник Желехівського); визнача воно (як і сербське *лани*): торік, минулого року. *Прим. перекл.*

У царині форм я зазначу ось які з'явища спільно-руської прамови: 1) в оруднім однини кінцівку *-омь* в іменнях чол. роду з первісним пнем на *-о-* виперла кінцівка *-ъмь*, запозичена з іменнів з первісним пнем на *-у-*: д.-руське *городъмь*, *братъмь*, укр. *городом*, *братом* (з *о*, яке пішло з *ъ*¹⁾).

2) Кінцівку 3-ої особи однини та множини *-тъ* виперла кінцівка *-ть* (у спільно-слов'янській прамові відомі обидві кінцівки): д.-руське *несеть*, *ходить*, укр. *шумить*, *просить*, півд.-великор. *несеть*.

3) Кінцівку 1-ої особи однини тепер. часу *-амь* виперла кінцівка *-аю*: укр. *знаю*, *граю*, *маю*.

4) Занепад допоміжного дієслова *їєсмь* у значінню з'язки, між иншим і в утворенню минулого часу: д.-руське *бєаѹ* замість *бєаѹ їєсмь*, *бєаѹ їєси*, *бєаѹ їєтъ*.

5) Форми сильного аористу випіралися формами зложеного сигматичного аористу: *бєаѹ*, *нєсѹ* замінилися д.-руськими *бєдохъ*, *нєсохъ*.

6) У зложеній одміні прикметників кінцівки *-аго* (із *аєго*), *-уму* (із *уєму*) випіралися кінцівками *-ого*, *-ому*, запозиченими з заіменикової відміни: *нового*, *новому* при д.-сл. *нобааго* (*нобааго*), *нокоумоу* (*нокоуоумоу*).

7) Кінцівку *-ь* в дієприкметниках тепер. часу виперла кінцівка *-а*: давне-руські, південні і північні, *крада*, *дада*, *пека*, *река*, сьогочасні укр. *мога*, *куди-змога*, великор. *как мога*.

Ми не перелічуємо тут тих морфологічних з'явищ, котрі, як про це свідчать пам'ятники, повстали пізніше, після того, як сім'я руська розпалася, та проте до однакових призводили наслідків в усіх трох руських мовах.

¹⁾ Українські форми *городом*, *братом* з безсумнівною доводять, що давне-руська форма могла бути не инакша, а тільки *братъмь*. Бо давне-руська форма *братомь* мусіла б мати своїм рефлексом в українській мові форму *братім* (як *піп* із *попъ*, *віл* із *волъ*) — та такої форми не знає ні одна говірка українська. Прим. *перекл.*

У царині словотворення зазначу заміну многократних на -ати нововитворами на -ывати, -ивати з незвичним для спільно-слов'янської прамови наголосом на пні (пор. сербські утворення на -ивати, а звідціля згодом -ивати, —запитивати); замість -ывати, -ивати у малоруській мові пізніше -увати, -ювати: засипувати, засиджувати, заряджувати, зарізувати, запрошувати, записувати; пор. великор. засиживать, записывать.

Помилкою було-би гадати, що тії звукові з'явища, які ми вище навели, могли розвинути окремо в малоруській й окремо в двох інших руських мовах. В користь такої гадки наводяться ось які міркування: значна частина показаних з'явищ вона не чужа й іншим слов'янським мовам. А як ці слов'янські мови, кожна з'окрема, могли розвинути впродовж свого відокремленого життя ту чи іншу з наведених вище звукових рис, то й малоруська мова могла теж незалежно од решти руських мов дійти до таких самих звукових перемін, які питомі для цих інших руських мов. Так, для прикладу, переміна спільно-слов'янського *чч* на *ч* відома не в самісіньких руських мовах, але й у мові словінській; м'якшення шелестівок перед голосівками переднього ряду одбувається і в польській, і в лужицьких, і в інших західньо-слов'янських мовах; у деяких західньо-слов'янських мовах звук *e* переходив на *ö* при умовах, подібних до тих, що й у руських мовах (із *ö* повставало далі *o*); сполучення *op*, *ol* на початку слова переходять у *po*, *lo* і в польській і в деяких інших слов'янських мовах (*rość*, *łokieć*); носові *e* та *o* перейшли в *a* та *y* теж і в чесько-словацькій мові; і т. д. Не підлягає сумніву, що споріднені мови, які пішли од одного спільного родоначальника, можуть незалежно одна від одної приходити до однакових наслідків у царині звукових иначень. Але як порівняти малоруську мову з іншими руськими мовами, то перед дослідником розкривається не випадкова подібність між ними, подібність не в поодиноких з'явищах, а мови ці цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого розвитку. Ми перелічили одинацять категорій таких звукових

змін; із них повнозвучність, переміна *yl* та *el* на *xl* та *ol*, зміна сполучень *ьр*, *ър*, *ьл*, *ъл* з дуже короткими *ь*, *ъ* і довгими *р*, *л* на сполучення *ьр*, *ър*, *ьл* з короткими *ь*, *ъ* і короткими *р*, *л*, переміна початкового *je* на *o* при показаних вище умовах, переміна споконвічного *dj* на *ж* — це такі з'явища, яких цілком не знають інші слов'янські мови. Зазначимо, oprіч того, що всі оті інші слов'янські мови об'єднуються в двох великих групах — південно-слов'янській і західно-слов'янській. Є декілька таких звукових познач, що через них необхідно визнати, наприклад, сербську й болгарську мову за мови південно-слов'янські, а чеську й польську — за західно-слов'янські. Отих звукових познач немає в руських мовах; природня річ уже з цього вивести, що руські мови треба протиставляти іншим слов'янським мовам; само собою виринає уявлення про східно-слов'янську групу, яка обіймала руські мови. Але як ми візьмемо на увагу й те, що групу цю характеризують не самісінькі негативні позначки, але теж і позитивні, не самісінький брак таких з'явищ, які визначають інші групи слов'янських мов, але теж і наявність спільних з'явищ, чужих і для спільно-слов'янської прамови і для інших слов'янських мов, то ми муситимемо визнати окреме існування східно-слов'янської групи, або — а це визначає те саме — визнати існування спільно-руської прамови.

Тії, що ми їх вище навели були, звукові та морфологічні з'явища не вичерпують особливостей тієї мови; ми обмежилися тільки що-найважливішими і найрізкішими.

III.

Розселення східнього слов'янства.

Запанування на півдні хазарів і як наслідок його колонізаційні рухи слов'янства: а) на південний схід — до басейну Донця і Дону: гідрографічні вказівки, літописні звістки про вятчів; б) на північ — до басейну Західньої Двини і Ладозького озера: словіни і кривичі, їхня зустріч з ласькими радимичами. Відокремлюється й південно-руська група, залишаючись у Наддніпрянщині та поширюючись аж до моря. Південно-руські племена: уличі й тиверці, поляни, волиняни (= дуліби), деревляни, сіверяни. Карпатські хорвати — їхня племінна приналежність.

Як це ми вже сказали вище, розпад спільно-руської сім'ї стояв у з'язку з розселенням східнього слов'янства. Час розселення слід однести на VII-VIII віки, коли в південній Росії закріпилося панування хазарів, тюркського плім'я з високою порівнюючи культурою та розвитою державністю. Хазари не грабували, не руйнували покірних їм народів, а обкладали їх даниною, витягаючи з них й инакші вигоди для своєї торговельної могутності. Миролюбивість хазарів сприяла тому, що східні слов'яни почали поширювати межі своїх осад, не боючися за цілість і безтечність уже насиджених своїх місць.

Найперше, як здається, східньо-слов'янська колонізація пішла на південний схід. Сейм (лівий дніпровий доплив) наближується своїм верхоріччям до верхоріччя Оскола, правого допливу Донця, а інші допливи дніпрові, Псло і Ворекла, разом з Сеймом беруть початок у тому самому плискогір'ю, що й Оскол і Донець; цеє плискогір'я це й був, здається, той шлях, яким східні слов'яни прийшли до басейну Донця і Дону. Про давність

східньо-слов'янських осад у цьому басейні свідчать: по-перше, звістки арабських письменників, які в IX столітті кажуть про значні слов'янські осади над Донцем — вони його й називають слов'янською рікою. По-друге, руський характер географічної номенклатури Донця та середнього бігу Дону, на що давно звернув увагу І. І. Срезневський; він указав на руські назви допливів Донця (Уди з Лопанню, Мжа, Сальниця, Оскол з Валуєм, Тор з Торцем, Красна Боромля — одноіменний доплив у Ворскли, Ольховата, Лугань, Калитва), а також допливів середнього бігу Дону (Красна Меча, Бистра Сосна з Трудами, Вороніж, Тиха Сосна, Осереда, Калитва, Хопер з Вороною та Єланню, Медведиця, Іловля). По-третє, руські осади в Тмутаракані та Таманському півострові над Керченською протокою, бо осади ці кажуть гадати, що поблизу були землі з суцільною руською людністю. По-четверте, пізніше вивищення рязанської землі й узагалі надокських князівств, куда, як це ми побачимо, прибула людність між иншим із спустошеного півдня Донцем, Доном і їхніми допливами. Як називало себе тее східньо-руське плім'я, що зайняло басейн Дону й тим самим засудило себе на вперту боротьбу і із степом, і з мордовою, мешчерою та муроною, що сиділи на півночі, в лісах, — не відомо; але в південній Русі, у Києві звали це плім'я вятичами. Найдавніша, більш-менш імовірна, звістка застает вятичів на шляху з Києва до хазарської землі. На цьому шляху зустрів вятичів Святослав; вони платили данину хазарам, але Святослав підхилив їх під свою владу. Можна гадати, що літописне оповідання про те, що Святослав пішов на Волгу та Оку, вибіраючися проти хазарів і маючи на думці найперше заволодіти Саркелом, повстало із здогадів пізніших компіляторів, які знали, що вятичі сиділи пізніше над Окою. В такому разі первісна літописна звістка казала про Святославів похід проти хазарів на Волгу, причому в тому поході й одбулася зустріч Святослава з вятичами. Оця східня вітка східнього слов'янства, що зайшла до басейну Дону, рано відокремилась од своїх сородичів; цим і пояснюється те сильне одхилення в царині звуків

яке при порівнянні з іншими руськими наріччями характеризує говірки південно-великоруські (походженням своїм—східньо-руські): маю я на увазі особливо акання та долю ненаголошених голосівок *a, o, e, ъ*.

Слідом за рухом на південний схід, а може й рівночасно з цим рухом, східні слов'яни посунулися глибше і на північ Дніпром та його допливами: лівими — Десною, Сожем, правими — Березиною, Друттю, Воп'ю. Воп своїм верхоріччям сходиться з верхоріччям Начі; а Нач належить уже до басейну Західньої Двини. Таким чином Воп привела східніх слов'ян до басейну Зах. Двини, і вони зайняли горішню його частину. Дніпро й сам своїм верхоріччям зближується з Західньою Двиною. Горішній біг Двини приводив до верхоріччя Ловаті, що впливає до Льменського озера, а далі й до басейну Ладозького озера. Східні слов'яни захопили всенький річний шлях, що сполучував Наддніпрянщину з Ладогою. Вони заволіли теж рікою Великою і східнім берегом Чудського озера. Найдалі на північ висунуті племена, що захопили ладозький басейн, тісніше — південну частину цього басейна, звалися словінами, а ті, що сиділи далі на південь і захід, — кривичами.

Можна з великою імовірністю гадати, що в цьому своєму рухові на північ східні слов'яни зіткнулися не з самісінькими-но фінами, які одрізали їм шлях на захід і північ і затримали їхній рух у східньому напрямку. Східні слов'яни зустрілися тут ще і з західньо-слов'янськими (ляськими) племенами. Наприкінці VIII століття зусиллям германців пощастило відтіснити слов'ян од Лаби; це призвело до того, що лехітські, а з'окрема ляські, сили почали одтягатися на схід. У своєму русі на схід мазовшани наткнулися на ятвягів, що сиділи над Наревом, але інші ляські племена розповсюднуються над Прип'яттю, захоплюють північну Наддніпрянщину, доходячи далі на північ до басейну Західньої Двини, а на схід до басейну Оки. Про оцих ляських осадників свідчить, по-перше, руський літопис. Найдавніша літописна звістка каже, що радимичі, які сиділи між Дніпром і Сожем, були від роду ляхів. Інша, пізніша

звістка, що відноситься до початку XII віку, каже, що від роду ляхів пішли не самісінькі радимичі, а і вятичі, що сиділи того часу вже над Окою. Я розумію цю звістку так, що як східньо-руські вятичі, покинувши південь, з'явилися в басейні Оки, то застали його вже зайнятим лясською колонізацією; це й дало привід вважати й самих вятичів за вихідців із Польщі. По-друге, про оцих лясських осадників свідчать теж і особливості мови і в білорусів, і в декотрих північно-великоруських осадників у басейні горішнього бігу Волги та в південно-великоруських з середнього бігу Оки. Особливостей цих, що правда, не гурт, але вони різко виділюють названі говірки од інших руських говірок. Я маю на думці цекання та дзекання (вимовляння *т* і *д* мняких як мнякі *ц* та *дэ*); його знають і в Надволжчирі, де воно сполучується ще з шепелявим вимовлянням *с* і з мняких. Я гадаю, що й таке з'явище, питоме всім північно-русам, як змішання *ч* і *ц*, воно теж завдячує своє існування тому, що руські племена переходили через лясське середовище в північній Наддніпрянщині. Пор. відсутність звуків *ч*, *ш*, *ж* у східньо-польських говірках (тих, що мазуракають)— вони обернули їх на *ц*, *с*, *з*. Навряд, щоб польських осад могло бути в середній смузі Росії дуже багато. Тому річ зрозуміла, що їх з'асимілювали собі кривичі та вятичі. Значно густіше сиділи ляхи в басейні Припяти, у північній Наддніпрянщині і над Західньою Двиною: отам вони згодом разом з руськими племенами ввійшли до складу білоруської народності.

Таким чином, од первісного ядра східнього слов'янства, що зосередилось у басейні середнього бігу Дніпра, одірвалися дві великі групи: східньо-руська та північно-руська. Через географічні умовини, цеб-то найперше через далеку віддаль, оці групи, мало й не зараз-таки, як вони виникли, почали жити самостійним діалектичним життям. Разом з цим, звичайно, ступнево слабнув їхній з'язок з колишнім центром, зрештою, тільки до нових з'явищ державного характеру. Виходить, що й за цієї самої передісторичної ще доби починає відокремлюватись од решти східньо-слов'янських племінних груп і південно-руська група. Вона зали-

щилась у Наддніпрянщині, та через природні умовини тих місцевостей, які вона була займала, вона дещо розширилася. Південно-руська група захопила всецький басейн Дніпра, може, зрештою, опріч висунутих найдалі на північ його частин, де сиділи кривичі. До цієї-таки південної групи належала й та людність, що сиділа над південним Бугом і Дністром. Південно-руські племена, як покріпшали та розмножилися, поширилися на південь „оли и до моря“, як це про декотрих з них повідає літописець. Тут вони осаджувалися по чорноморських степах та по морському побережжю. До південно-руської групи належать ось такі племена, що про них оповідає давній літопис: тиверці, що сиділи над Чорним морем; уличі, що сиділи, як про це каже давнє свідoctво, між Дніпром і Бугом. Далі на північ сиділи поляни; вони за історичних часів одступили за Стугну та Рось, але колись, як це можна вносити з їхнього імення, розповсюджувалися далеко на південь у степовій, безлісній околиці. На сході поляни переходили за Дніпро, займаючи околиці над Сулою, Пслою і Ворсклою. На північ од полян сиділи з західного боку волиняни; за них літопис каже, що вони раніш звалися дулібами. Далі на схід од волинян у басейнах лівих допливів Припяти жили деревляни, сьогочасні поліщуки; вони етнографічно переходили, звичайно, й за Дніпро; це видко, між иншим, з літописного оповідання про похід Ольги на деревську землю: в первісному вигляді цього оповідання факт урядження Ольгою Наддеснянщини покладено було в прямий зв'язок з і деревлянським походом. Далі на північ од деревлян лівому березі Дніпра, над Десною та над Сеймом сиділи сіверяни, найдалі на північ висунуте південно-руське плім'я, бо з одного боку ще далі на північ висунуті радимичі, а з другого боку дреговичі, що жили над лівими допливами Припяти, це, як ми зазначували, — в своїй основі племена ляські. Оці ляські племена, покorenі південно-русамі (за покorenня радимичів літопис оповідає наприкінці X віку), змішалися з ними етнографічно. З певністю можна гадати, що вже в XI віці серед дреговичів і радимичів си-

діли суцільними осадами південно-руси, особливо з того часу, як їм довелося ще раз одмовитись од того, щоб посунутися на південь, у чорноморські степи. Та про це ми скажемо нижче. А тут зазначимо, що з огляду на тії міркування, які ми тільки-що навели, межі розповсюдження південно-русів слід одсунути далеко на північ од області властивих деревлян і сіверян: деревляни та сіверяни переходили за Припять, Іпуть, Сож і вривувались у землі лясських дреговичів і радимичів.

Як далеко заходили південно-руські осадни на захід, це визначити поки-що важко. Повторю тут свій здогад, який я вже був висловив вище, що, наприклад, у Підкарпаттю сиділи ще за історичних часів рештки тих слов'янських племен, які утрималися були підчас загального руху слов'янства до Дунаю. Хорватів, що за них згадує наш літопис, знає теж Костянтин Багрянородний; вони воюють з київським князем ще в X віці. Річ безсумнівна, що в оцю боротьбу вплуталися й поляки; у висліді її зацікавлені були й чехи. Згадаймо долю червенських городів, що переходили од Русі до ляхів і од ляхів до Русі. Аж нові обставини, що одрізали південні руські племена від моря, примусили їх перенести свою силу під угорські гори й забезпечити володіння Підкарпаттям руському плім'ю; і хорвати потонули в цьому руському морі. Можлива річ, що південно-руська колонізаційна хвиля затопила й басейни Прута та Серета, причому тут руська мова зіткнулася з болгарською, і тільки згодом вона повинна була поступитися перед тими чисельно значнішими елементами, що належали румунській народності.

Зрештою, перед екстензивним розвитком південно-руського плім'я, перед тим, як воно захопило області дреговичів, радимичів, хорватів, одбулося утворення руської держави.

IV.

Утворення київської держави.

Племінні союзи серед східного слов'янства. Поява норманських воєнно-торговельних дружин. „Руський“ князь у Києві. Торговельне значіння Києва для півночі — організація північних східно-слов'янських племен і східних фінів; закликання варягів; похід на Київ. Політичне об'єднання Києва з Новгородом. Київ силою підхиляє собі решту племен; спільні походи на Царгород. Культурне значіння київської держави. Вплив політичного й культурного об'єднання на мову.

Не місце тут викладати ті умовини, при яких могли складатися перші союзи південно-руських племен; — союзи що призвели до появи політичних осередків і, нарешті, до утворення київської держави. Зазначу тільки: — є повна підстава гадати, що отакі союзи склалися тоді, як одні племена покорювали другі; тоді, як треба було охороняти торговельні й інші інтереси тих міст, що виникали серед східних слов'ян.

Деякі з цих міст лежали на тому торговельному шляху, який вів „із варяг у греки“, цеб-то сполучував береги Балтійського та Чорного моря. Оце й спричинилося до того, що в Наддніпрянщині, й особливо в південній Наддніпрянщині, де зосереджувалися ті товари, які мали далі йти на Корсунь, Сурож і Візантію, з'явилися норманські воєнно-торговельні дружини. Дружини ці серед фінської людности півночі та серед східних слов'ян носили ймення Русь (пор. сьогочасне фінське *Ruotsi* на визначення Швеції). „Руські“ дружини особливо зацікавлені були в тому, щоб забезпечити торговельний шлях, який вів із варяг у греки. Вони захоплюють у свої руки наддніпрянські міста

й узброюють людність, щоб їх обороняти. „Руська“ дружина вдатно відбивала ворога, вона вміла охороняти місто—осередок торговельних інтересів племені, і це неминуче вело до того, що це плім'я підхиялялося під владу тієї „руської“ дружини, яка осіла серед нього; — вело до того, що в місті та в тій окрузі, що притулялася до міста, з'являлася влада „руського“ князя.

У IX віці ми бачимо, що таке князівство виникає в Київі, у місті, що довкола нього зосереджувалося плім'я полян. Це „руське“ князівство лежало над Дніпром і через те набуло воно великого значіння для варязької, фінської, східньо-слов'янської півночі, що збувала свої товари Дніпром. Визволитися „руському“ князівству від хазарів, що тоді вже були сильно підупали через боротьбу з степом, це була річ не важка, але доводилося зорганізовуватись для боротьби з північчю, яка ревно оберігала для себе свободу торговельного шляху.

Як у Київі виникло „руське“ князівство, то це викликало на півночі необхідність боротися з ним, охороняючи життєві інтереси північних міст і тих племен, що тягли до них. У Новгороді складається союз північних східньо-слов'янських племен (словін і кривичів); до нього пристають і східні фіни (меря). Проти „руської“ дружини на півдні треба було поставити рівні з нею організації. Це призвело до запрохання варязьких наемників із-за моря; туди, за море, ще й після того доводилося новгородцям звертатись що-разу, як їм загрожувала небезпека з київського півдня. Варяги теж були зацікавлені в тому, щоб той шлях, де вони були хазяїнами, не опинився в руках у південного політичного осередку, в руках у тих їхніх сородичів, котрі осілися на півдні. Варязький князь із своєю дружиною веде північні племена здобувати Київ. Перевага виходить на його боці, він опановує Київ і осідає там в інтересах передовсім північних племен: торговельний шлях із варяг у греки знову вільний для півночі.

Як Київ об'єднався з Новгородом під однією владою, то це і був початок утворення держави. Вона здобула назву

„руської“ од імення того південного князівства, яке було покороно північчю, але яке вже встигло передати своє політичне ймення південній Наддніпрянщині, ба навіть поширити його на Чорне море. Таким чином, руська держава мало не з самісінького свого початку — це, як виходить, результат спільного діяння декількох східньо-слов'янських племен: зароджується вона серед київських полян, але засновують її, організують, поширюють поляни вкупі з слов'янами, кривичами й іншими племенами. Живий зв'язок півдня з північчю, особливо за перших руських князів, яскраво видно з тих походів на Царгород, що за них дійшли до нас і грецькі і руські звістки. Хоч руські звістки і легендарні, та з них можна з повною певністю заключати, що добувати Царгорода йшли геть-усі ті племена, котрі сиділи на шляху із варяг у греки, ба також і ті південні племена, які через своє географічне положення повинні були прилучитися до київської держави. Зрештою, не перебулося тут без внутрішньої завзятої боротьби. Київським князям довелося зброєю покорити низку східньо-слов'янських племен. Літопис не вміє нічого сказати за боротьбу Київа з сівер'янами і зазначає тільки факт покороення сівер'ян. Та він зберіг перекази про довгі зусилля Київа покорити деревлян і угличів. Святославові, як він розбив хазарську державу, пощастило прилучити до руської держави вятичів. Радимичів, що сиділи між Дніпром і Сожем, але мабуть давно вже були відбиті од дніпрового побережжя, підбиває аж Володимир. Він-таки скеровує свої сили і проти другого слов'янського плім'я, проти хорватів. Та об'єднати східніх слов'ян пощастило ще Святославові.

Історикові мови, мені здається, доводиться рахуватись із фактом об'єднання східніх слов'ян під проводом руського Київа. Утворення київської держави було викликане не примхою завойовника та не випадковими причинами, які лежали поза народнім життям; воно одповідало життєвим інтересам більшости східньо-слов'янських племен. Звідціля її культурне значіння для них; вона встановлює передовсім культурні зв'язки поміж східнім слов'янством: Новгород усі-

ма своїми інтересами тягне до київського півдня; там він знаходить збут для своїх товарів, звідтіля він здобуває хліб для себе; значно пізніше тільки відкриваються для нього шляхи на захід — до Любека й інших ганзейських міст¹⁾, і на схід — до Заволоччя²⁾; вятичі, замість того, щоб увійти в сферу хазарських інтересів, втягуються в сферу інтересів загально-руських — вони везуть до Київа данину й свої товари, постачають туди воїнів і виділяють з себе людей для княжої служби; Полоцьк, хоч як далекий він од Київа, примушений прийняти до себе київського князя, стративши в особі Рогволода свою варязьку династію; у басейні Припяти інтереси Полоцька стикаються з інтересами київського князівства, у басейні Західньої Двини вони зустрінуться з інтересами Смоленська, і таким чином полочани що-раз тісніше прилучаються до загально-руського життя. Об'єднання східно-слов'янських земель за Святослава, Володимира, Ярослава не могло не відбитись і на об'єднанню самих східно-слов'янських, тепер руських, племен. Прийняття християнства, прилучення до спільного культурного життя, що широкою хвилею розлилося по київському півдні, — все це повинно було позначитися на всіх боках народнього життя і між иншим на мові руських племен.

Ще перед утворенням київського князівства встигли з'явитись у говорі деяких племен різкі діалектичні одміни, напр. редукція (ослаблення) ненаголошених голосівок *a, o, e* у східно-русів, змішання *ч і ц* у північно-русів. Оцим одмінам не довелося затертись і в наступні часи; але нові умовини життя затримують на деякий час диференціацію і сприяють тому, щоб у мові одбулася ціла низка спільних з'явищ. Так,

¹⁾ Любек — одне з вільних міст німецької імперії, над Балтійським морем. Починаючи з XIII віку Любек грає головну роль в ганзейському союзі (союзі німецьких міст; старо-німецьке слово „ганза“ визначало первісно взагалі групу осіб, далі „гільдію“), що змонополізував був у своїх руках геть-усю торгівлю північної Європи. *Прим. перекл.*

²⁾ Так звалася найбільша новгородська волость; обіймала вона басейн Північної Двини, Мезені і Печори; од тубільців, т. зв. заволочької чуді, здобували новгородці хутра, продукти морських ловів й особливо сіль.

Прим. перекл.

наприклад, пам'ятники переконують нас у тому, що в XII віці в усіх руських говірках звуки *ъ* і *ь* в одному положенні зникали, в другому — перейшли в *о* та *е*, а саме — *ъ* та *ь* зникали у слабому положенні, переходили в *о* й *е* — у міцному, цеб-то там, де в наступному за ними складі були ще *ъ* та *ь*. І ось, ми бачимо, що геть-усі руські говірки однаковісінько проводять цей звуковий процес: пор. укр., білор. і великор. *сон, день (den'), жнець (žnes'), всі, много, два* — на місці давніх і спільно-руських форм: *сѣнъ, днь, жньць, вѣтъ, мѣного, дѣка*. Можлива річ, що це залежало почасти од того тісного з'язку, в якому стояли одне до одного руські наріччя в XI віці. За цієї самої епохи почалися й декотрі морфологічні з'явища, що їх згідно провели всі руські наріччя. Зазначу, наприклад, що в чоловічому роді форму називного множини виперла форма знахідного: укр. *пояси, листи, ножі, жемці*, білор. *брусы, сваты, кумы*, діалект. *жанцэ, касцэ*, великор. *пѣлы, люди*, діалект. *соседы, луги, погребы*. Далі, вкажу на те, що називний і знахідний множини у заіменників і прикметників усіх родів збіглися в одній формі геть по всіх руських наріччях: укр. *усі, мої, добрі*, великор. *все, добрые, сами*, діалект. *вси, добрыѣ* чи *добрыя*. Ще зазначу, що кінцівка старих пнів на *-у-* перейшла до давніх пнів на *-о-*; родовий однини: укр. *народу, Дону, двбру, морозу*, білор. *воску, аусу, крику, саду*, великор. *городау, снегу, из лесу, из под мосту, без толку*; місцевий однини: укр. *у саду, на роду, у раю*, білор. *у лясу, на берягу, у суду*, великор. *в углу, на глазу, в боку*. Далі, бачимо ще, що кінцівки *-ам, -ами, -ах* переходять із давального, орудного, місцевого множини слів жіночого роду на *-а-* до відміни інших пнів і жіночого, а так само і чоловічого та середнього роду: укр. *братам, панами, дубах*, білор. *по мохам, по балотам, у зубах, ключами, брусамі*, великор. *городам, волостями, дворах, ножах*. Можна вказати ще на спільну для всіх руських наріччів затрату двійні в формах одмінювання та часування, на втрату аориста й імперфекта та на заміну їх формами діеприкметника минулого часу на *-лъ*.

Всі оці та подібні до них з'явища не можуть, звичайно, свідчити про те, що спільно-руська мова існувала за історичних часів, скажемо в XI-XII віці. Спільно-руська прामова розпалася на окремі наріччя ще за доби передісторичної, наприкінці VIII чи на початку IX віку. А як утворилася руська держава, як об'єднала вона під одною владою всі руські племена, то це не могло вже призвести до витворення однієї спільної мови, не встигло це витворити й спільної руської книжної мови, бо за книжну мову тієї доби, за мову, спільну і для Київа, і для Ростова, і для Новгороду, і для Галича, це була церковно-слов'янська мова, що її вивезено було разом з книжками із Болгарії. Але те, що руські племена об'єдналися політично, що вони утворили одну руську державу, це могло мати своїм наслідком ті зміцнені взаємини між ними, які призвели до того, що наріччя цих племен почали переживати спільні з'явища в царині звуків і форм.

V.

Об'єднання південно-русів у XII віці.

Утворення держави найбільшу вагу має для південно-русів. Тісне об'єднання південно-руських племін. Риси, спільні для всіх півд.-руських говірок (тай і для білоруського наріччя), — не старші од XII віку, а тимчасом і східньо-руське і північно-руське наріччя відокремилися ще перед XI в. Причина об'єднання — не самісіньке утворення держави, а й пересунення (в XI в.) південних малорусів під напором половців: уличі й тиверці вдераяться в області бужан і деревлян. На це вказує й сьогочасне діалектологічне угруповання південних і північних говірок на Правобережжі.

Особливу вагу мала київська держава для південно-руських племін. Перед тим, як утворилася ця держава, племена південно-руські ворогували одне з одним; поляни одрізнялися і своїми звичаями від деревлян та сіверян, угличі та тиверці вже через своє географічне положення повинні були відокремлюватись од тих своїх сородичів, що жили далі на північ. Всі ці племена, об'єднані владою київського князя, починають жити спільним державним і громадським життям. Вони з'язані з Києвом і спільними воєнними запозяттями та необхідністю одбиватись од спільних ворогів; торговельні, а далі й релігійні з'язки сприяли теж що-раз більшому взаємному зближенню південно-руських племін.

Можлива річ, що попередній період дав початок до роз'єднання цих племін; може од цього ще періоду пішли ті глибокі ріжниці, що їх помітно тепер між північними та південними паростями південно-русів (малорусів). Але проти цього відосереднього змагання поставлено було змагання доосередне, що встановлювало спільне діалектичне життя на всьому тому просторі, який займали південно-руси. Воно

захоплювало навіть і ті парості південно-руського плім'я, які осілися на півночі у землях дреговичів і радимичів. Ми побачимо, що наступні події, а саме заколоти, викликані кочовими ордами, що в середині XI віку з'явилися на півдні, спричинилися між иншим до того, що від південно-руської племінної групи одділилися оці саме південно-руси, котрі поселилися були у горішній Наддніпрянщині та Заприп'яттю. І тоді південно-руські говірки цих місцевостей втягаються в нове діалектичне життя, в життя білоруського наріччя, що тоді саме утворювалося. Ось і визнаючи через це південно-руські говірки за підставу білоруського наріччя, ми повинні вважати за найдавніші ті південно-руські з'явища, котрі можна прослідити і в білоруському наріччю. З'явища ці відбулися таким чином перед XIII віком, бо з нього, здається, починається утворення білоруської мови та білоруського народу. Цікава річ, що всі ці з'явища, судячи з пам'ятників, не можуть бути старші від XII віку; XII вік через це ми визнаємо за час тісних взаємин між південно-руськими племенами.

Ми перелічимо ці з'явища нижче; а тут зазначимо, що инших, старших, ніж вони, з'явищ, які були-б спільні для всього південно-руського наріччя й одрізняли-б його від инших руських наріччів, ми не знаємо. Пам'ятники новгородські XI віку свідчать за те, що північно-руське наріччя з-давен-давна одрізнялось од инших наріч, тай од спільно-руської прамови, змішуючи звуки *ч* і *ц*. Тая знов обставина, що акання та редуцію ненаголошених голосівок *а*, *о*, *е* знають і білоруси і південно-великоруси, роз'єднані од XIII віку, свідчить, як це ми побачимо, за глибоку давність і цієї риси, східно-руської своїм походженням. Виходить, що і північно-руси, і східно-руси ще перед XI віком встигли у своїй мові одхилитись од спільно-руської прамови; для південно-русів ми подібних одхилень, раніших од XII віку, вказати не можемо. На мою думку, це залежало од того, що південно-руси, залишаючись на старих своїх осадах з передісторичної доби, не об'єдналися так, як мусіли об'єднатись північно-руси і східно-

руси, що здобували собі нові місця для життя, що боролись із-за них з іншими племенами, що одстоювали при нових умовах свою самостійність.

Та доба історична привела південно-русів до більшого об'єднання: одним із факторів його було утворення держави; другим, як це ми зараз побачимо, пересунення для тіснішого співжиття самих південно-русів. Пересунення ці ми відносимо на ХІ вік і з повним правом чекаємо у наступному ХІІ віці таких нових з'явищ у мові південно-русів, котрі були-б спільні для всіх його наріччів і говірок.

В період перед ХІ віком поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни одрізнялися мовою своєю од бужан і угличів. У цьому, як ми це вказали були вище, важко сумніватися. На жаль, пам'ятники не заховали цих найдавніших південно-руських діалектичних особливостей. Можна гадати, що більша частина їх зникла, затерлася через об'єднання та тісну сполуку південно-русів. Але можлива річ, як це ми вже були згадували, що притивустанлення північного (деревлянського та сіверського) наріччя південному відноситься до глибокої давнини. Переходимо до подій ХІ віку. Вони призвели до того, що південно-руси, з одного боку, тісно з'єдналися, а з другого, — що від них одпали ті парості, котрі були висунуті найдалі на північ.

Боротьбу з степом вели східньо-руси на південному сході, а південно-руси — на південному заході Росії з-давен-давна. Літопис не зберіг нам звісток про сутички руських племін з мадярами, які рушили наприкінці ІХ віку на захід, за Дніпро і Дністер; але навряд, щоб перебулося було без кривавої зустрічі тоді, як угри проходили попри Київ, про що згадає літопис; найімовірніше, що руська держава, яка вже тоді вбилася була в силу, одбила напад угрів. За уграми з'явилися печеніги: руське плім'я бореться з ними з успіхом і за Святослава і за Володимира; „и кѣ коюмъ съ печенѣгы“, каже літопис про цього останнього, „одоумимъ“. За Ярослава набіги печенігів робляться небезпечними; вони так уперто сунуть на руські землі, може, через те, що в той час їх почала одтісняти із сходу нова тюрк-

ська орда — половецька. У середині XI віку половці заповідають південно-руські степи; могутність одних нових кочових сусідів, що вже в 1063 році завдали руським князям страшну поразку, мала і для руських племен і для руської держави дуже й дуже важкі наслідки. Декотрі з цих наслідків одзначили були вже самі сучасники. Найдавніший київський літопис, що зберігся у пізнішій перерібіці XV віку, де його сполучено з літописом новгородським, оповідає, що уличі сиділи спочатку між Дніпром і Бугом, а потому поселилися між Бугом і Дністром; оце переселення, що одбулося, мабуть, за пам'яті літописця XI віку, було без сумніву вимушене: викликали його набіги половців, а може ще й попередників їхніх — печенігів. Подивімся, як визначає житла уличів і їхніх сусідів — тиверців Нестор, що писав у 1110 році: *на Уличы и тиверци сѣдяху по Днѣстру, при сѣдяху къ Дунаю. Бѣ множество ихъ; сѣдяху ко по Днѣстру оми до моря, сѣтъ гради ихъ и до сего дне, да то сѣ зваху отъ Грекъ Великаа Скѣфѣ». Нестор уживає минулого часу; виходить, що за його часів тиверці й уличі вже не сиділи до моря; що правда, цілі ще були їхні міста чи укріплення, але самі вони вже перейшли, очевидно, на інші місця. Скажемо знову, що виселення з тієї країни, яку вони були заселили, не могло бути добровільним; до його приневолила їх та сама-таки причина, яка й раніш одкинула була уличів за Буг, — натиск половців. А куда-ж подалися уличі та тиверці, втративши, очевидно, свої племінні назви? Єдина можлива відповідь, як-що не припустити повного знищення цих колись численних племен (*на бѣ множество ихъ»), то це сказати, що вони перейшли на північ, до північної Наддністрянщини та до північної Надбужчини. Навряд чи може бути якийсь сумнів про те, що несподіваний зріст галицького князівства, який виявився в XII віці, як воно розпочинає боротьбу з Київом, стоїть у залежності од збільшення його людности: для людности треба було місця під осади та під рілю. Вивищення Волині залежало, звичайна річ, од тієї самої причини.**

Таким чином, ми висловлюємо здогад, що південні парості південно-руського плім'я, пересунувшись на північ, поселилися почасти між північними його паростями, цеб-то бужанами та деревлянами. Це призвело до з'єднання південно-руської сім'ї; обидва головні наріччя, що ними вона була говорила — північне та південне, — не злились одне з одним унаслідок вказаного пересунення південних племін, але сильно зблизилися. А наслідком їхнього зближення в царині мови були ті з'явища, на котрих ми зараз зупинимось.

Та спочатку я зазначу, що сьогочасне діалектологічне угруповання південних і північних говірок на Правобережній Україні одбиває на собі отой факт, що про його ми тільки що були казали, — що південні племена врізалися в область північних. Як ми вдивляємось у діалектологічну мапу, то нас вражає те, що південні, чи українські, говірки чути не лише в степовій смузі, у південних повітах Київщини і далі на південь і південний захід. Вони переходять і в ту область, де споконвіку сиділи були деревляни, врізуючись у цю область клинами і досягаючи таким чином самої Припяти у сьогочасному пінському повіті. Тут ми на північно-малоруській основі знайдемо низку різких особливостей українських. Переміна давнього дифтонгу $\bar{y}o$ на i , така характерна саме для українських говірок (nin , dim замість $n\bar{y}on$, $d\bar{y}om$), зустрічається островами і на північно-малоруській території. Ми побачимо, що вона панує й у Галичині, тимчасом як дифтонги та інші способи заміни їх (наприклад, y замість $\bar{y}o$ — nyn) маємо в гірських говірках, а також в Угорській Русі; але й туди проникає українське i . Чи не вказує оце українське i на те, як далеко вдерлися українці (південно-малоруси) в північно-малоруську область? Не буду я впевняти, що дифтонги $\bar{y}o$, $\bar{i}e$ замінилися на i вже в говірці уличів і тиверців тоді, як вони „присїднухъ къ Дѣнаю и сѣднухъ оли до моріа“. Але це річ можлива, що вже в ту далеку епоху давні риси південно-руської мови зазнали у південних племін одміни саме в оцьому напрямку, а він призвів до тих відношень, що зараз панують у сьогочасних

українських, ба навіть з'окрема південно-українських говірок, у протилежність до говірок північно-малоруських, що їх А. Е. Кримський слушно охарактеризував як архаїчні. Може південно-малоруські чи українські говірки в з'язку з бурливим їхнім минулим виявляють менше сталости в тих звукових і морфологічних особливостях, які вони здобули собі в спадку.

Зазначу тут, що многолюдні племена тиверців і уличів не могли поміститися на тій території, яку вже займали були найближчі їхні сородичі (бужани, сіверяни). Як я вказав вище, вони пробилися далеко на північний захід і затопили тут ті області, що їх були займали давні хорвати. Можлива річ, що тоді-таки вони проникли глибоко і до Семигороду і до землі угорської. Мріяти про те, щоб винагородити собі втрату долішнього бігу Дніпра та Буга землями на сході за Дніпром, південно-русам тоді не доводилося. Бо половецьке панування в чорноморських і донецьких степах затримало-б було усяку спробу південно-русів колонізувати доступні колись для східних слов'ян місцевості між Дніпром і Доном. Спершу південно-руси, як їх притисли на півдні, подалися на північ і зміцнили свої осади за Прип'яттю та в північній Наддніпрянщині. Ми можемо судити про це між иншим з того, яку велику увагу присвячують мінській землі київські князі, що простягали свої руки в XII віці геть до самого Полоцька. Та швидко, як побачимо, південно-руси зустріли тут сильний відпір з боку иншого руського плім'я, яке, втративши свої південно-східні області, попало в таке саме скрутне становище, як південно-руси.

VI.

Доба спільно-південно-руської одности в мові (XII в.).

Спільні для всіх південно-руських (та й білоруських) наріччів звукові з'явища: 1) *рѣ, лѣ, рь, ль* — *ры, лы, ри, ли*; 2) *і, у* неповного утворення; 3) прихові шелестівки *в, г, ѓ*; 4) *кы, гы, хы* — *ки, ги, хи*; 5) кінцеве *л* — *є* (*возк, дає*); 6) подвоєння шелестівок (*суддя, нічку*); 7) дифтонги на місці *о, ѓ, є*; історичні засвідчення цього процесу — нове *ѣ* Соболевського; та тії пам'ятники, що їх згуртував Соболевський, — не галицько-волинські а просто малоруські; цілковита нестійність теорії Погодіна-Соболевського про немалоруськість Київщини перед татарським лихоліттям; закиди проти відкриття Соболевського і Їхня нестійність.

Спільно-південно-руські з'явища, що розвилися саме в XII віці, в період тіснішого з'єднання південно-руської сім'ї на тіснішій території, це були отакі звукові зміни.

1) Сполучення *р, л* з наступними *ѣ, ь* перейшли в сполучення *ры, лы, ри, ли*, а тимчасом в інших руських наріччях (північно-руському та східньо-руському) вони одмінилися на *ро, ло, ре, ле*. Пор. укр. *дрожати, кришити, блиха, дрива, кривавий, глитати, хрибет, христити* (при великор. *дрожать, крошить* і т. д.). Згідно з тим, що сказано вище, білоруське наріччя сходиться з малоруським; пор. *дрыжаць, хрибет, слиза, праглынуць* і т. д. Найдавніший приклад отакої заміни знаходимо в Житію Сави¹⁾ по

¹⁾ Житіє св. Сави — це рукопис XIII віку. Подарували його ки. Вяземському в Палестині, в монастирі св. Сави, а він, 1884 року, подарував його Обществу Любителей Древней Письменности. Незабаром (1890 р.) Общество й видало його, під редакцією проф. Г. В. Помяловського. Аналізові мови цього пам'ятника присвячені розвідки (що з'явилися мало не рівночасно) проф. Мочульського (в Зап. Новорос. Ун-та, т. 62) і проф. Колесси (в Archiv für slav. Phil., т. XVIII). Прим. перекл.

списку XIII віку — **кілько**. Однести це з'явище до часу давнішого, ніж XII вік, ми не можемо через те, що падіння глухих (їхнє зникнення та заміна іншими голосівками) наступило в південно-руському наріччю не раніш, ніж у XII віці (про це диви нижче, де наведено кілька додаткових уваг).

2) Налівкороткі *i, y* (що з'явилися із сполучень нескладових *i, y* з наступними короткими *i* та *y* ще за спільнослов'янської доби) одмінились у південно-руському наріччю на початку слова в *i, y* неповного утворення. Оці *i, y*, як стояли вони за шелестівкою попереднього слова, переходили в *i, y* повного утворення (*він іде, він удовець*); а як-же вони стояли за голосівкою, то одмінялися в нескладові *i, y* (*я йду, я вдовець*—чит. *idoves'*); нарешті, в абсолютному початку слова вони зникали; пор. укр. *голка, граги, ськати, му, меш, згорода, зволити* і т. д. (у великор. *играть, искать, изгорода, извольте*). Білоруське наріччя й тут сходиться з малоруським: *голка, мѣць, звольця, з мора*.

3) Початкові голосівки *a, o, y* дістали поперед себе в південно-руському наріччю придиховий приступ, що згодом по окремих говірках одмінявся на шелестівки *v, g, j*: пор. укр. *вона*, діалект. *горати, гочи, горіх; вухо, вус*, діалект. *гулиця, гухо; гаспид, галицьк. яспид, янгол* (великор. *она, очи, орех, ухо* і т. д.). Білоруське наріччя й тут теж сходиться з малоруським: *гараць, гарэх нигодзин* і ин.

4) Сполучення *кы, гы, хы* перейшли в *ки, ги, хи* з м'якими *к, г, х*. Оці м'які *к, г, х* згодом ствердли в малоруській мові, як узагалі ствердли шелестівки перед звуками *i* та *e*. Зазначу *i* не *ы*, що з'являється на місці первісного *ы*, в угро-руським: *ногі, кішки*. У білоруським теж знаходимо *ки, ги, хи*, але це не характерно, бо *ки, ги, хи* на місці *кы, гы, хы* властиве й іншим руським наріччям. Найдавніші приклади для написаннів *ки, ги, хи* замість *кы, гы, хы* зустрічаємо вже в пам'ятниках XII віку: Добри-

лове Євангеліє 1164 року¹⁾ має: ~~секира~~, ~~никни же~~; Галицьке Євангеліє 1144 року²⁾ — ~~некецькімъ~~, ~~члчскии~~; Христинопільський Апостол XII віку³⁾ — ~~погнѣблъ~~.

¹⁾ Добрилове Євангеліє — назване так од того, що написано, як каже одкритий Востоковим запис на останньому листкові, 1164 року „грѣшнѣнымъ рабомъ и дьякомъ святыхъ Апостолъ Костянтиномъ, а мирьскы Добрыло“. Євангеліє апракос (цеб-то євангелєські читання йдуть у ньому по порядку днів, празників); 270 л. Переховується в Румянцевському Музею. Писане воно в Новгороді, бо отая церква святих апостолів і церква Івана Предтечі (що її попові „Семеону“ написав Добрило це євангеліє) обидві в Новгороді. А через те й пам'ятник цей вважати треба як це доводить акад. Кримський, за чистісінський північно-великоруський, а в жадному разі не за „галицько-волинський“, куда залічив його акад. Соболевський. *Прим. перекл.*

²⁾ Галицьке Євангеліє 1144 року — звать його инакше ще Крилоським Євангелієм, бо належало воно „од літ давних“ катедральній церкві у Крилосі (Галичина), як про це свідчить запис на 228 л. еп. Гедеона Балабана (XVI в.). У XVII в., як про це знову свідчить запис, воно попало до рук молдавського митрополита Досифея, і він „назнамена“, щоб його одіслати назад до Крилосу. Яким чином воно в тому-таки XVII в. попало з Крилосу до Москви, до справщика Тимофея (учителя грецької мови в Москві перед Ліхудами) — не відомо. А од його вже разом з иншими його книжками, в 1699 році, попало на печатний двор, „в книгохранительную палату“ (а опісля до Синодальної Б-ки, де й зараз переховується).

Це — євангеліє „тетр“, „четверо-євангеліє“, деб-то євангелєські читання йдуть у ньому по порядку чотирох євангелістів. Це найдавніший кирилівський рукопис четвероєвангелія і найповніший узагалі поміж усіма (мало не повний текст усього четвероєвангелія). Після 228-го листа, що ним кінчиться саме євангеліє, до 280 листа йде місяцеслов, короткі перекази про життя св. євангелістів, то що — та це вже додатки пізнішого часу (XIV в.).

Видано євангеліє архім. Амфілохієм (Четвероєвангеліє Галицкое 1144 г. сличенное... М., 1884; три томи). Аналіз мови дав акад. Ягіч (Сборник Отдѣлення рус. яз. и сл., т. XXXIII, Спб., 1884). *Прим. перекл.*

³⁾ Христинопільський Апостол — названий так од того, що зберігся він у василіянському монастирі в Христинополі (Галичина, повіт Жовква). Яким чином і коли попав він до цього монастиря (заснованого в XVIII в.) — не відомо. Року 1889-го з монастиря передано його до Ставропільського Інституту у Львові, де він і зараз переховується.

З даних мови і ортографії судячи, написано цей рукопис у XII (а як дехто приймає, в XIII) віці, і написано його, на думку проф. Калуж-

5) Замість *л* на кінці складу з'явилася вимова *у* коротке (*ѹ*): укр. *вовк* (*vouk*), *мовчу*, *дав*, *повний*, *ходив* і т. д. Теж саме знаходимо в білоруським: *поуны*, *зламау*, *вауки* й ин.

6) Сполучення: „шелестівка + *i* напівкоротке + *й*“ одмінилося, після того як *i* напівкоротке випало, по всіх руських наріччях на сполучення: „шелестівка + *й*“ (*свинѣа* замість *свинѣа*). У південно-руському наріччю тоді *й* перейшло в *j*, а далі наступило уподібнення оцього *j* до попередньої шелестівки¹⁾: *свинѣа* перейшло в *свинѣа* і далі в *свиння*²⁾. Пор. укр. *браття*, *колосся*, *суддя*, *грязю*, *нічю*, *подружся* і т. д. (у великор. *братья*, *колосья*, *судья* і т. д.). Білоруське наріччя сходиться з малоруським: *подполля*, *крыллям*, *свиння*, *земле* і т. д.

7) Як наслідок того, що в вимові зникли *ѣ* та *ь*, у південно-руським наріччю здовжилися голосівки попереднього складу. Таке самісіньке здовження наступило, мабуть, і по інших руських наріччях; та в них, як і в південно-руському, ці здовжені голосівки опісля скоротилися. Але в

няцького, в тій самій частині давньої Руси-України, що й Крилоське (Галицьке) Євангеліє (яке до того збігається з нашим Апостолом і що до часу написання).

Зберігся рукопис, починаючи з 6-го зшитку (обіймає 291 лист) і містить у собі діяння і послання апостольські. Замітний він тим, що, будучи одним із найдавніших, являє собою і найповнішу редакцію.

Згодом знайдено було, в оправі якоїсь книжки, ще й 5-й зшиток (8 листків) цього рукопису. Належав цей уривок свого часу Бельовському, а по його смерті в жінки його покупив цей рукопис галицький учений Ан. Петрушевич. Він-то й установив, що уривок цей — частина Христинопільського рукопису. Потому Петрушевич подарував його Київському Університетові св. Володимира, де він і досі переходується.

Львівську частину рукопису видав проф. Ем. Калужняцький (*Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti edidit...* Відень, 1896); київський знов уривок опублікував проф. С. Маслов (*Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И.А.Н.*, 1910, IV, стор. 229-269). *Прим. перекл.*

¹⁾ В оригіналі помилково: „уподобленіє предшествующей согласной этому *ѣ*“. *Прим. перекл.*

²⁾ Це слово, правда, відоме в українській мові виключно в формі *свиня* (без подвоєння шелестівки), завдяки мабуть впливові аналогії слів з суфіксом *-иня* (*рабиня*, *господиня*). *Прим. перекл.*

південно-руському, у протилежність до інших руських наріч, здовжені *о, ѓ, е*, не встигнувши ще скоротитись, перейшли в дифтонгічні сполучення: *уо, ѓѓ, іе*. За спільно-південно-руську вимову напр. для слів *домъ, ледъ, печь* слід визнати *дуом, ліѓд, піеч*; пор. північно-малоруське *дуом, моод, піеч*, діалект. *дум, мод*, північно-укр. *дім* з твердим *д*. південно-укр. *дім* з м'яким *д*, спільно-укр. *лід, піч, мід, ніс* (нести), *шість, сім, гребінь, весілля, зілля* і т. д. Дифтонги на місці здовжених *о, ѓ, е* знало колись і білоруське наріччя; ми знаходимо й тепер у південних його говірках заступників цих дифтонгів, і то до того не тільки в тих говірках, що межують з малоруською областю, ба й у тих, що значно далі на північ, напр., у повітах ігуменському, бобруйському, мінському; а взагалі дифтонги та їхні заступники зникли підо впливом інших діалектів, що ввійшли були в склад білоруського наріччя.

На цьому південно-руському з'явищу я зупинюся дещо докладніше. Бо його добре засвідчили нам пам'ятники і воно дає нам точні дані для того, щоб хронологічно визначити давню відокремленість південно-руського наріччя од північно-руського та східньо-руського.

О. І. Соболевський¹⁾ вперше зробив спостереження, що в низці таких пам'ятників, котрі не належать ані до новго-

¹⁾ Соболевський О. І. в. — тепер академик Російської Академії Наук, од 1882 до 1888 року був професором у київському університеті. Року 1883-го прочитав він в Историческомъ О-вѣ Нестора-Лѣтописца доклада, що наробив чимало розголосу. У цьому докладі, ґрунтуючись на лінгвістичних даних, особливо на відкритому ним отому т. зв. „новому ж“, відновив він Погодінову теорію (див. прим. на стор. 49) про великоруськість Київщини до татарського лихоліття. Доклад цей, та й пізніші його праці, що розвивали й підтримували тези з цього докладу (важніші з них подано в кінцевому покажчику літератури), викликали жваву полеміку з боку істориків (Антонович, Леонтович, Владімірський-Буданов, Дашкевич, Грушевський М.) і з боку філологів: Житецький, акад. Ягіч, акад. Шахматов і особливо проф. Кримський. Докладний перебіг цієї полеміки та огляд тих праць, які вона зродила, дає стаття пр. доц. Вол-Розова: Исслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ (надрукована в київських Університетськихъ Извѣсті-

родеської, ані до суздальської, ані до рязанської області, зустрічаються написання з *ѣ* замість *е* при умовах, зовсім незвичайних, наприклад, для новгородських пам'ятників. А саме: *ѣ* замість *е* пишеться в них тоді, як у наступному складі знаходився *ь* (рідше *ъ*), що в пізнішу епоху мусів випасти і очевидячки тоді вже був випав. Так, у Добриловому Євангелію 1164 року знаходимо такі написання: *сѣдмь*, *пѣшъ*, *сѣльнаго*, *шѣстѣ*, *шѣстѣю*, *камѣнь*, *оучитѣль*, *вз нѣмь*, на камені *сѣмь*, а також *зѣбьє*, *камѣньє*, *трѣтѣє*, а так само й перед нескладовим *і*, що пішло кінець-кінцем з *їі*: *горѣ сѣи*, по *вѣи* землі і т. д. У Типографському Євангелію XII віку № 7¹⁾: *камѣнь*, *вз нѣмь*, *идѣть*, також *камѣньє*, *зѣлнн* (де *и* стоїть через графічну традицію, читайте *камѣннє*, *земля*, чи навіть *камѣннє*, *зѣлля*). У Галицькому Євангелію, що написано за князювання Льва Даниловича галицького (1266-1301)²⁾, знаходимо: *корѣнь*, *ремѣнь*, *перстѣнь*, *житѣль*, *вѣльми*, *матѣрь*, на *бечѣрьни*, на *смокки сѣи*, по *чюжѣмь* і т. д. Здебільша отакому *ѣ* відповідає в сьогочасній українщині звук *і*; і пішов він із сполучення *іє*, яке

яхъ за 1913 рік, кн. XII, стор. 44-90) та ще його-таки статті: а) До староруської діалектології. Ще до питання про галицько-волинське наріччє (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., 1907, III, стор. 5-34); б) Трилогія проф. А. Кримського (там-таки, 1907, IV, стор. 146-171). *Прим. перекл.*

¹⁾ Типографське євангеліє № 7 — переховується це євангеліє апракос у бібліотеці синодальної друкарні (звідтіля й його назва). Належить до XII віку. Історії його не знаємо (два-три слова за нього сказано в Собол. Оч., і в Воскресенського, Євангеліє отъ Марка, ст. 51). Як доводить акад. Кримський, писане воно мабуть чи не суздальським великорусом і в жадному разі не можна його вважати за „галицько-волинський“ пам'ятник, як це робить акад. Соболевський. *Прим. перекл.*

²⁾ Галицьке євангеліє 1266-1301 — апракос, писане Георгієм „прозвоутором“ за князювання Льва і сина його Юрія. Проф. Грушевський датує його 1282 роком, а місцем його написання вважає Холмщину (див. його Історія України-Руси, т. II, 2-е вид. Львів, 1905; стор. 404, прим. 1). Од 1874 року переховується в Публичній Бібліотеці в Петербурзі. Побіжний аналіз мови цього євангелія дав Вольтер (Archiv für slav. Phil., VI), а спеціально його написанням „воовьчих“, „воовьца“ присвячено перший розділ „Критеріів“ акад. Кримського. *Прим. перекл.*

з'явилося на місці здовженого *e*; пор. укр. *піч, сім, шість, перстінь, корінь, камінь, матір, зілля, каміння, коріння* і т. д. Це дало О. І. Соболевському підставу чимало таких пам'ятників, у котрих він був знайшов оцю графічну особливість, визнати за пам'ятники малоруські. Та виходючи з того міркування, що малоруський нарід і малоруське наріччя походження пізнішого, та ще щоб догодити тій історичній теорії, яка казала, що давня людність Наддніпрянщини була не малоруська (своєю мовою), а просто руська, чи навіть і великоруська, і людність цю тільки після татарської руїни замінили малоруси, прийшовши з заходу; ото щоб догодити цій теорії, яка сполучена з іменням знаменитого М. П. Погодіна¹⁾, О. І. Соболевський не зважився визнати тій пам'ятники малоруські, що він їх одкрив, за київські чи переяславські; він назвав їх галицько-волинськими.

На доказ того, що ці пам'ятники дійсно галицько-волинські, а не київські, наводили отаке міркування: в тих київських пам'ятниках, що нам відомі, немає цієї такої характерної для малоруського наріччя риси — немає написаннів з *ъ* замість *e* в словах *шкѣсть, камѣнь* і т. п. Але як його ближче роздивитися, то це міркування тратить усяку силу доказу; річ у тому, що дослідники, як давали характеристику давньої київської говірки, то виходили переважно із оцих

¹⁾ Погодін Мих. Петр. (1800-1875) — видатний російський історик (оборонець норманської теорії), журналіст і громадський діяч (слов'янофіл). Року 1856-го помістив він в „Извѣстіяхъ Имп. Академіи Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности“ (т. V, стор. 70-92, і передрукував у своєму журналі „Москвитянинъ“ 1856, кн. 2, стор. 113-139) статтю під заголовком: „Записка о древнемъ языкѣ русскомъ. Письмо къ И. И. Срезневскому“. Визнаючи, під впливом Максимовича, давню окремішність українського народу од великоруського (од IX в.) і не добачаючи належних українських познак у тих пам'ятниках, котрі виникли на півдні, Погодін висунув у цій своїй статті теорію, що: до татарської руїни на півдні сиділи великоруси, а українці з'явилися сюди аж після татарщини із своїх первісних осель під Карпатами. Докладно про цю теорію Погодінову та про ту полеміку, яку вона викликала, розповіджено в статті пр.-доц. Вол. Розова: Исслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ (надрукованої у київських Университетскихъ Извѣстіяхъ за 1913 р., кн. X, стор. 1-43). *Прим. перекл.*

двох датованих пам'ятників, написаних без сумніву в Києві: із Ізборника 1073¹⁾ та з Ізборника 1076 року²⁾. Та ці

1) Святославів Ізборник 1073 року. „Въ лѣто 7581 (=1073) написа Іоаннъ диякъ Ізборникъ съ великуоумоу князю С(вя)тославу“ (Ярославичу, що помер 1076). Твір це не оригінальний; „Іоаннъ диякъ“ списав дословно болгарський рукопис (перекладений з грецького оригіналу, що теж дійшов до наших часів, за болгарського царя Симеона, 892—927, і йому-таки присвячений), замінивши тільки в передмові ймення Симеона на Святославове ймення: „Великий въ князихъ князь С(вят)о(с)лавъ“ — замість захованого навіть в одному спискові (Кирило-Білозерського монастиря): „Велики въ црхъ Симеонъ“.

Розмір рукопису — чималий, 266 листів in folio. Зовнішній вигляд його — розкішний: писаний він гарним уставом на білому дуже тонкому пергамені, в два стовпці; передмова, перші сторінки обох частин і заголовні букви писані золотом; багато прикрашений малюнками (10 окремих мініатюр, між ними одна — сім'я Святославова).

Змістом своїм — це щось у роді богословської енциклопедії, як про це вимовно свідчить уже сам заголовок: Сѣборъ отъ многъ о(те)ць тълкованія о неразумныхъ (=незрозумілих) словесхъ въ еваггелии и въ ап(осто)лѣ и в инѣхъ книгахъ вкратцѣ сѣложено на память и на готовъ отъвѣтъ: та окрім виписок із творів отців церкви (особливо з „Вопросовъ и отвѣтовъ“ Анастасія Синаїта) є тут і статті з граматики, логіки, далі притчі, загадки, то що.

Одкрив цей Збірник К. Калайдович у 1817 році в Воскресенському Новоєрусалимському монастирі (під Москвою), висланий туди на кошти М. П. Румянцева (відомого канцлера-мецената). З рукопису знято було тоді копію для Р., а сам рукопис і далі залишався в монастирі, аж до 1834 року. Цього року (завдяки Президентові Акад. Худож. А. Н. Оленінові та моск. митр. Філаретові) указом св. Синоду рукопис доставлено до Москви, до Синодальної Бібліотеки, де він переховується і сьогодні.

Видати цей пам'ятник збирався ще сам Румянцев, доручивши справу його видання спершу Калайдовичеві-таки, а тоді Востокову. Та за смертю Румянцева справа завмерла. Так само не дійшла належного кінця справа з виданням цього пам'ятника в О-вѣ Ист. и Древн. Рос., розпочата Бодянським ще в 1845 році, знову таки за смертю Бодянського. Тільки 1882 року О-во випустило в світ (як IV кн. своїх „Чтеній“) тую невелику частину рукопису (74 л. з 266-бох), яку встиг оддрукувати Бодянський за свого життя. Року 1880-го О-во любителів древней письменности видало цілий Збірник (на кошти Т. Морозова) фотолітографічно (але з деякими підправками).

Аналіз мови цього пам'ятника дав А. Розенфельд (Рус. Фил. Вѣстн., 1899). *Прим. перекл.*

2) Ізборник Святослава 1076 року. На початку XIX в. його називали Щербатівським, бо належав він російському історикові

закид, як зміркуємо, що мова цього євангелія старша від мови Добрилового Євангелія: річ не в тих двадцятьох роках, що відділюють 1144-й рік од 1164-го року, а в тому, що мова Галицького Євангелія 1144 року не виявляє падіння глухих (руські сполучення з'являються тільки в вигляді *ьр, ѣр, ѣл*), тимчасом як у Добриловому Євангелію є ясні вказівки на те, що в його мові одбулося вже падіння глухих (пор. написання *ер, ор, ол*). Як поставити поруч мову обох цих євангелій, то з цього ми витягнемо такий висновок, що падіння глухих, і як його наслідок здовження попередніх голосівок, а далі поява дифтонгів *іе* та *іо*, одбулося не рівночасно в цілій південно-руській області. Можлива річ, що в північній Галичині давня вимова трималася довше, ніж у київській Наддніпрянщині і в південних частинах Волині та Галичини.

По-друге, завважено було, що далеко не завжди *ѣ* у тих пам'ятниках XII-XIII віку, що їх згуртував О. І. Соболевський, відповідає українському *і* із дифтонга *іе*. У багатьох випадках йому відповідає, що-правда, *і*, але таке *і*, котре, як про це свідчать північно-малоруські й угоруські говірки, пішло з дифтонга *ію*. А вже-ж це річ неймовірна, щоб буква *ѣ* визначала рівночасно й дифтонг *іе* і дифтонг *ію* (*іо*). Через те можна думати, що *ѣ* „галицько-волинських“ пам'ятників не можна визнати за визначення дифтонга *іе*, і що написання *ѣ* замість *е* це результат графічного змішання букв *е* та *ѣ*, звичайного, наприклад, і в пам'ятниках північно-руських; пор. написання *кѣ нѣки*, *кѣ сѣмѣ*, *кѣ кѣи*, на *кѣсѣмѣ*, *кѣ чюжѣмѣ* і т. п. у Добриловому Євангелію й інших подібних до нього пам'ятниках. Але цей закид не встоїть через те, що первісні давні південно-руські форми *кѣ семѣ*, на *кѣсемѣ*, *кѣ чюжемѣ* повинні були в епоху падіння глухих здобути вимову *v s'iet'*¹⁾, на *vs'iet'*, *v čužiet'* (а це й передано такими написаннями, як *кѣ сѣмѣ*, на *кѣсѣмѣ*, *кѣ чюжѣмѣ*). А ця вимова замінилася

¹⁾ У автора, і тут і деінде, пишеться слов'янськими літерами; та я скрізь, де вживається не правописне позначення, а дається фонетична транскрипція слова, волію вживати латинки, щоб уникнути можливої плутанини. *Прим. перекл.*

вимовою *s'ūōm*, *na vs'ūōm*, *v č'uzūōm* пізніше, і завдячує ця заміна своє походження граматичній аналогії, впливові одніни твердих пнів, напр. *v tuōm*, *v dobruōm*, *v sliepuōm*.

Не можна теж збивати доказову силу написань *шкѣтъ*, *камѣнь* (*šist'*, *kamin'*), вказуючи на те, що з њ пишуться форми 3-ої особи однини, як *идѣтъ*, *несѣтъ*, *коудѣтъ*, а тимчасом у сьогочасній малоруській мові ніде нам не зустріти і в відповідних формах, пор. *іде*, *несе*, *буде*. Річ у тому, що давні форми *идѣтъ*, *коудѣтъ* після падіння глухих повинні були фонетично перейти в *id'iet'*, *bud'iet'*, (а це й визначувалося написаннями *идѣтъ*, *коудѣтъ*). Такі форми рано замінилися під впливом граматичної аналогії формами *idet'*, *budet'*, причому *e* замість *ie* взято із форм *іде*, *буде*, а також із форм *будемо*, *ідете*. Я кажу рано через те, що вже в пам'ятниках XII віку, які строго витримують њ замість в інших випадках, пишеться послідовно *-ѣтъ* (*идѣтъ*, *коудѣтъ*) у протилежність до старших пам'ятників, що мають написання *-ѣтъ*.

З огляду на все вказане я роблю такий висновок: ті закиди, які наведено було проти того, щоб ототожнювати њ тих пам'ятників, які згуртував О. І. Соболевський і які свідчать про дифтонг *ie* (звідкіля українське *i*), не тільки що не ослабили тез О. І. Соболевського і тих висновків, які з них можна витягти, а навпаки дали матеріал, щоб їх підтвердити. Я визнаю за доказану річ, що й у таких пам'ятниках, як збірники 1073 і 1076 років, а так само й у пізніших пам'ятниках — з одного боку Галицькому Євангелію 1144 року, а з другого Добриловому Євангелію 1164 року і цілій низці однорідних з ними, що переходять і в XIII, ба навіть і в XIV вік, — ми маємо пам'ятники, які написані в малоруських областях і відбивають через це особливості малоруської мови.

VII.

Втрата південно-русами горішньої Наддніпрянщини і Заприп'яття.

Південно-руська одність триває й далі, впродовж XIII і XIV в.в.; але територія південно-руська зменшується — південно-руси втрачають горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття, що одходять до білоруської народності: під напором половців в'ятичі із південного сходу посуваються на північ і північний захід, вони захоплюють не тільки область рязанську й калужську (про що свідчать дані мови), але й область радимичів, ба й дреговичів, з'асимільовуючи тутешні лясські племена і тії, котрі серед них осілися, племена південно-руські. На такий рух в'ятичів вказують дані білоруського нарiччя (ослаблення ненаголошених *a, o, e*).

Як досліджувати названі пам'ятники, як поставити пам'ятники XI віку поруч з пам'ятниками XII віку, як поставити Євангеліє 1144 року проти Євангелія 1164 року, то це нас переконає в тому, що згадане спільно-малоруське з'явище одбулося впродовж XII віку. А через це ми маємо право припустити, що в ці часи південно-руська сім'я жила одним спільним діалектичним життям. Це саме підтверджують ще й інші з'явища, які ми розглянули вище, бо деякі з них можна документально віднести до XII віку. Одність південно-руської сім'ї в силу історичних умов тривала й далі; її, як це ми побачимо, не було порушено і в XIII, ба навіть у XIV віці. Та за цих пізніших часів південно-руська територія значно зменшилась і склад сім'ї змалів, бо південно-руси втратили (етнографічно) і горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття. Оці області, а разом з ними й ту ю південно-руську людність, що в них була сиділа, захоплює инше руське плім'я, яке разом з цими південно-русами

зливається в нову народність — білоруську. Скажемо декілька слів за те, як оте друге руське плімя з'явилося в басейні Дніпра та Західньої Двини.

Поява половців на півдні Росії призвела до того, що південно-руські племена було одсунуто од Чорного моря що вони втратили південну Наддніпрянщину, Надбужчину та Наддністрянщину. Так само, ті-ж-таки половці одкинули на північ, в області горішнього бігу Дона та до басейну Оки, і східно-руські племена, що сиділи були, як це ми бачили, в басейні Дона. Ці племена східно-руські, як ми були вказували, звалися вятичами; за Святослава ми застаємо їх над долішнім Доном; у 1110 році Нестор одводить їм місце над Окою, літописи XII віку знають вятичів і в найзахіднішій частині окського басейну, там, де він сходиться з басейном Дніпра. Таким чином, посування вятичів на північ і північний захід із південного сходу, який вони були захопили, цілком аналогічне до руху уличів і тиверців на північ і північний захід із заселеного ними півдня. І так само, як оцей рух уличів і тиверців спричинився до політичного зросту Галича, так самісінько поява вятичів у надокській області призвела до політичного зросту Рязані, Володимира, а пізніше Твері в горішній Надволяччині.

Сусідство вятичів XII віку з Наддеснянщиною та північною Наддніпрянщиною показує, що їхній рух з півдня йшов не тільки на північ, в область рязанську (пор. у літописних збірниках XV віку — „*Вятичи, еже есть Рязанцы*“), але й на північний захід; а цей напрямок привів їх до сьогочасної калузької губернії, з'окрема й до калузького Полісся. Дані мови роблять безсумнівним спільне походження калужан і рязанців: говір і тих і тих належить до південно-великоруського наріччя.

Але де межі цього наріччя з заходу? Найголовніші риси південно-великоруських говірок (а до них належать: акання, цеб-то вимовляння ненаголошених голосівок *о*, *е* як *а*, тай узагалі ослаблена вимова ненаголошених голосівок *а*, *о*, *е*) переходять і до смоленської губернії, розповсюдню-

ючися далі і до могилевської і до мінської і до вітебської тай до решти білоруських губерній. Оця обставина послужила для декотрих дослідників за підставу до того, щоб визнати білоруську мову за південно-великоруське наріччя (О. П. Потебня).

Але таке визнання не вирішує питання про походження білоруської мови, бо залишається невиясненим, чому в цій мові так багато таких елементів, котрі чужі для південно-великоруського наріччя, але які зближують її з наріччям малоруським (з'явища, спільні для малоруського й білоруського наріччя ми перелічили вище). Окрім того, — як виучувати білоруські говірки, то відкривається цікава боротьба між тими з'явищами, що витворилися на малоруській основі, і тими з'явищами, що зближують білорусів з південно-великорусами. Південь і південний захід білоруської області одхиляється од закону про ослаблення ненаголошених складів з голосівками *a, o, e*. Як вони стоять після наголосу, то тоді відновляються етимологічні голосівки (*моро, серцо, купаннє, бабо*, навіть *купалосє* замість *купалося*; поруч *гара, нясу* замість *гора, несу*). Виходить, що батьківщину для акання й ослаблення ненаголошених голосівок дарма шукати в цих областях білоруської мови. Нема чого й думати, щоб ці з'явища саме звідціль могли поширитися до Смоленська і далі до Калуги та Рязані. З усього сказаного ми робимо висновок, що навпаки — акання й ослаблення ненаголошених голосівок вдерлися до білоруської області із сходу; перед ними не встояли і найдальші закутини білоруської території на заході та південному заході. Але тут зберіглися такі особливості, які свідчать про те, що ці з'явища були чужі для споконвічної мови цієї країни (пор. відновлення етимологічних голосівок). Виходить, що це з'явища наосні; батьківщину їхню шукати слід поза білоруською територією; вони йдуть із сходу. Звідціль і дальший наш висновок: з'явища ці занесли до Білорусі вятичі, ті самі вятичі, що, як про це свідчать історичні пам'ятники, сиділи і в Рязані і в калужській губернії. Заллявши своєю колонізаційною хвилею оеський басейн, де вони з'асимілю-

вали собі оті лясські племена, що про них ми були згадували вище, вятичі перейшли і до області радимичів, а після того й далі на захід, до області давніх дреговичів, з'асимільовуючи собі і тії лясські племена, що тут були сиділи, наскільки вони раніш ще не обрусіли, і тих південно-русів, що осідали серед ляхів і вже встигли були у значній мірі з'асимілювати собі їхню мову. Вятичі розповсюднились в області північно-руській, захопивши і Вітебськ і Полоцьк, ба навіть Псков на крайньому північному заході.

Як вдерлися вятичі до північної Наддніпрянщини та Заприп'яття, то це зупинило поступний рух на північ південно-руської колонізації, яка ставала що-раз інтенсивнішою через ті обставини, що їх ми були раніш зазначили. Ба що більше, оце захоплення вятичами північної Наддніпрянщини та Заприп'яття одірвало од південно-руської племінної групи тих південно-русів, що за попередньої епохи встигли осістися над Сожем, над горішнім Дніпром, Березиною та перейти з деревської землі до пінської й турівської, та й ще далі на північ за Прип'ять. Стиснена з півночі напливом вятичів, із сходу і з півдня степовими ордами, які віщували, що швидко із сходу прийдуть ще нові, ще могутніші кочовики, південно-руська племінна група й далі розвивалася на більш обмеженій території південно-західньої Русі, не тратячи одначе ні Наддеснянщини, ні Надсеймщини.

VIII.

Спільно-південно-руські мовні з'явища XIII віку.

Втративши горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття, південно-руси і далі живуть ще спільним діалектичним життям. До цього часу належать такі з'явища: а) звукові: 1) ствердіння шелестівок, 2) *ò, à — o, a*; 3) м'яка губна — губна + *j*; 4) ствердіння губних у кінці слова; б) морфологічні: 1) родовий замість знахідного; 2) *-ові, -ови* замість *-у*; 3) давальний замість місцевого; 4) перехід кінцівок двійни на множину в чол. р.; 5) занепад нечленних форм прикметників у присудку; 6) перехід кінцівок твердих пнів у відміну м'яких пнів; 7) кінцівка *-мо*; 8—9) кінцівка приказового способу; 10) утворення майбутнього часу; 11) *дж* замість *ж*; 12) занепад кінцівки *-ть* після *e* (несе); 13) *ж, ч* замість *з, ц* (печи, біжи); 14) кінцівки *-кти, -гти* замість *-чи*.

Та епоха, про котру ми говоримо, відноситься до кінця XII—початку XIII віку. Нові відносини почали зарисовуватись од другої половини XI віку, та навряд, щоб вони могли досягти хоч будь-якої закінченості раніш од початку XII віку. На початку XII віку південь уже безповоротно на довгі століття втрачений південно-русами, але зате вони опановують північ, і тільки під початок XIII віку що-раз більшому напливові вятичів, які почали посуватися на північ і північний захід з кінця XI віку, вдається одірвати білоруський край од південно-руської території. Татарська навала довершує те, що витворювалося за попередньої епохи. Вона одрізує в південно-руського плім'я усяку спроможність колонізаційних рухів на південь чи на схід, а разом з тим через свій натиск зміцнює рух вятичів на північний захід. Тая смуга, за якою хлібороб міг почувати себе цілком безпечно, одсовується що-раз далі на північ, і людність відпо-

відно до цього одпливає на північ, на північний схід і на північний захід.

Починаючи з другої половини XIII віку, південно-руська група вступає в нову добу життя. У царині мови повстає низка таких з'явищ, що різко відокремили її од решти руських племінних груп. Але ці з'явища, як виявляється, — спільні для всіх говірок, що входять до складу південно-руської чи малоруської групи. Це доказує одність діалектичного життя геть у цілій групі. Звичайно, — окремі говірки розвивали свої місцеві особливості, але відокремитись їм не давало те спільне життя, що сполучувало південно-русів.

Важко сказати, як довго тривав оцей спільно-малоруський період. Навряд, щоб відповідь на це питання можна було знайти в пам'ятниках; ми маємо право чекати відповіді радше від істориків, які визначають хронологічно час пізнішого розповсюдження малоруського плім'я на південь, до південної Наддністрянщини, Надбужчини та Наддніпрянщини, тай на схід — до лівобережної України. Колонізаційні рухи малорусів розірвали, звичайно, тісні взаємини поміж ними; вони були причиною що-раз більшого відокремлення окремих їхніх нарід.

Я перелічу тут ті з'явища, котрі належать до спільно-малоруського періоду, але виникли в мові малорусів не раніш од XIII віку; а видко це з того, що немає їх у мові білоруській.

У царині з в у к о в и х иначень сюди належать: 1) Ствердіння шелестівок перед голосівками переднього ряду, цебто перед *и* (із спільно-руського *и*), перед *е* (із *е* та *з* ь), перед *ä* (із спільно-слов'янського *е* в кінцевому одкритому складі) та перед *ö* (із спільно-слов'янського *е* та *ь* перед твердою шелестівкою). Замість *p'ir*, *d'en'*, *s'östra*, *n'es'et'ä* (з м'якими шелестівками перед *i*, *e*, *ä*, *ö*) почали вимовляти: *pir*, *den'*, *sestra*, *nesete* (з твердими шелестівками перед *i* та *e*, що в ньому збіглися й *ä* та *ö*). Пор. укр.-гал. *пир*, *день*, *сестра*, *несете*. Діалектично в північно-малоруськім з'являється вимова *t'icho*, *s'ila*, то що, з м'якими *т*, *с*, та ми маємо

пам'ятники старші од тих, у котрих О. І. Соболевському довелось запримітити дифтонг $\widehat{ie}$ (написаний через ъ) на місці здовженого e ; і старші вони не лише хронологічно, ба й самим звуковим строем мови. В обидвох збірниках немає таких даних, з яких можна-би зробити висновок, що в їхній мові ъ та ь упали, цеб-то зникли в одних випадках, перейшли в голосівки o та e в других. Так на місці руських сполучень ър , ъл , ьр ми не знайдемо тут написань or , ol , er , а це каже дивитися на поодинокі випадки заміни ъ та ь через o та e в інших сполученнях не як на руську особливість. Виходить, що мови збірників 1073 і 1076 років не можна протиставляти мові Добрилового Євангелія й інших пам'ятників XII віку, де падіння ъ , ь засвідчено між іншим і написаннями or , ol , er на місці руських сполучень ър , ъл , ьр . Ми можемо твердити, що в XI віці в Києві не було малоруських дифтонгів, але в нас немає підстав гадати, що їх не було в Києві в XII віці. ^{па}Через те з точки погляду мови немає даних, щоб визнати ті пам'ятники, котрі згуртував О. І. Соболевський, за київські: серед них можуть бути й такі, що їх написано в Києві, так само як в Чернігові, Овручі, Луцьку, Володимирі Волинському, Галичі, ба навіть у Пінську та в Турові. А з точки погляду

XVIII в., кн. Мих. Мих. Щербатову. Як і коли попав рукопис до його рук — не відомо. Після смерті Щербатова рукопис разом з рештою його бібліотеки перейшов до Ермітажу (через це зуть його іноді Ермітажним), а року 1852-го передано його звідділя до Публичної Бібліотеки в Петербурзі, де він і зараз переховується.

Цей Ізборник написаний так само за князя Святослава Ярославича: „роукою грѣшьнааго Исана избѣрано изъ многахъ книгъ княжихъ“. Що до його дати, то зараз у рукописі стоїть рік 6558 (=1046), але доведено, що 50 перероблено з 80 (Н із П) і дату треба читати 6588 (=1076).

Зміст його — слова, повчення, наказання на загально-моральні теми (о чотирь книгах, како подобаєть челоуѣку быти, како правовѣрну вѣру имѣти, то що). Зовнішній вигляд значно скромніший, ніж в Ізб. 1073 р.

Виданий він В. Шимановським двічі (вперше як додаток до його розвідки: Къ історіи древнерусскихъ говоровъ. Варшава 1887 і вдруге окремо — Варшава, 1894). Та його видання зустріли негативне відношення в науці (див. рецензії Боброва, Кульбакіна, Некрасова, Смірнова, Соболевського, Ягіча-Сімоні). Прим. перекл.

історії українського народу ми повинні одкинути як найрішучіше гадку про те, що Київщина за давних часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників інших руських народностей.

✓ Шукати в X-XI віці над Дніпром великорусів це річ цілком даремна, бо-ж великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племен — північно-руського та східньо-руського. А вже-ж шукати в південній Наддніпрянщині Володимирових і Ярославових часів новгородських словін чи смоленських кривичів чи східніх вятичів нікому в голову не спаде. Виходить, що Київщина та Переяславщина могли бути на початку нашої історії заселені тільки південно-руським, инакше малоруським плім'ям, яке взагалі сиділо по всій Наддніпрянщині, по обох берегах Дніпра.

З огляду на все сказане я, слідом за багатьма дослідниками, кажу, що О. І. Соболевському пощастило визначити групу не галицько-волинських, а просто малоруських пам'ятників, причому прямий висновок із його спостережень — це спроможність виводити історію малоруської мови далеко за XII вік. Як у XII віці падіння глухих викликає в малоруських говірках такі з'явища, які чужі для інших руських говірок, то ясно, що вже в XI віці малоруська група жила життям, окремішнім од решти руських груп. Зрештою, ми й без цього знаємо, що, наприклад, північно-руська група різко одріжнялася в XI віці од групи південно-руської.

Але спостереження О. І. Соболевського, таке багате тими висновками, які з нього випливають, зустріло низку закидів з іншого боку.

По-перше, вказано було на те, що Галицьке Євангеліє 1144-го року, написане, це річ безсумнівна, в південно-руській області, не має таких написань, як шкѣсть, сѣкъмь, камѣкъмь. Виходить, що цих написань не можна визнати необхідними й неминучими виразниками тих змін, що їх зазнав звук *e*, як він здовжився при тих умовах, на які ми вище вказали. Але ми з повним правом одкинемо такі

низку підстав гадати, що шелестівки в північно-малоруських (підляських) говірках мнякшилися пізніше перед споконвічним *i*. Помилкою було-б думати, що малоруські *несе́те, сила* пішли із спільно-руського *несе́те, сила* з напівмнякими, а не мнякими шелестівками перед *e* та *и*. Як порівняємо малор. *з ним, книга, нива, поле* (з твердими *н, л*) і давне-слов. *ѣзъ нимъ* (съ *п'і́мь*), *поле*, сербськ. *шньиме, кнѣига, нѣива, полье*, то переконаємось у тому, що в малоруському ствердли і споконвічні (спільно-слов'янські) мнякі шелестівки. На повну мнякість шелестівок перед голосівками переднього ряду в спільно-руській прамові вказують ще ось такі дані: а) шелестівки змнякшилися у спільно-руським перед носовим *e* ще перед тим, як воно перейшло на *a*; пор. малор. *тяжко, сяду* із спільно-слов. *т'ѣзько, с'ѣда*; б) шелестівки мнякшилися і перед *ь*; пор. малор. *кість* (*kist'*), *сіть* із спільно-руського *кость, съть* з мнякими *т*; в) на змнякшення перед *ѡ* із *e* вказують такі випадки, як північно-малор. *нюос* (укр. *ніс*), *люог* (укр. *ліг*) із спільно-руського *нѡсъ, лѡгъ* з мнякими *н, л*; г) вимова *беріть* (*berit'*), *несіть* у 2-й особі множини імперативу незрозуміла, як що не припустити, що вона пішла з *берѣте, несѣте* з мняким *т* перед *e* (*ä*). Звук *i* після тієї шелестівки, яка у спільно-малоруську добу ствердла, перейшов із переднього (палатального) ряду до ряду середніх голосівок (пор. звук українського *и* в *тихо, сила*); а так само звуки *e, ѡ, ä* збіглися після тієї самої стверділої шелестівки у звукові *e* середнього ряду (пор. малор. *e* в *день, села*).

2) Звуки *ѡ* та *ä*, цеб-то палатальні відтінки звуків *o* та *a*, перемінилися на *o* та *a*; замість *чѡло, пшѡно, жѡна* (з *o* середнього ряду), *жит'т'ä* (із *житийä*) з'явилося *чоло, пшоно, жона, жит'т'а*; пор. отаку вимову в різних областях малоруської території, при тому вимова *житте*, чи *житє* являє собою нефонетичну заміну *a* через *e* під впливом таких слів, як *мое, доброє*; так самісінько знаходимо під тим самим впливом *e* замість *o* в: *серце, лице, поле* (замість *серцьо, лицьо, польо*).

3) Сполучення: „мяка губна+голосівка заднього ряду а“ перейшли в сполучення „мяка губна+ja“, наприклад, замість *p'at'*, *m'aso* (великор. і білор. *п'ять*, *мясо*) почали вимовляти *pjat'*, *mjaso* (пор. укр. *п'ять*, *м'ясо*, те саме в північно-малоруськім і в угроруськім).

4) Губні, як вони стояли в кінці слова і перед шелестівками в середині його, ствердли, залишаючися, ма'уть, мякими тільки перед *j* і перед дифтонгами *ie*, *iv*; пор. укр. *сім*, *кров* (великор. *krof'*, пишеться *кровь*), *любов*, з *братом* (спільно-руське *съ братъмь*).

У царині морфології зазначу: 1) поява родового відмінку замість знахідного для слів, що визначають гредмети неодушевлені; пор. укр. *вийняв ножа*, *бери серпа*, *зустрічає мороза*.

2) Кінцівку *-у* в давальному однини виперла кінцівка *-ови*, звідкіля, як це ми побачимо, діалектично *-ові* (безпосередньо із *-овъ*): укр. *братові*, *Іванові*, *столові*.

3) Місцевий однини в іменниках, прикметниках і займенниках замінився давальним ¹⁾: укр. місцевий однини *братові*, *на козакові* (так особливо в іменнях одушевлених), *синьому*, *доброму*, *тому*, *всьому* (при *тім*, *всім*).

4) Двійня в відміні чоловічих пнів зникає, а її кінцівки поширюються при певних умовах на множину; укр. *два столи*, *два брати*, *сто чоловіка*; у числівниках: *трома*, *чотирма*, *п'ятьма*, *стома*; у займенниках — *всіма*.

5) Членні форми прикметників випірають у присудковій іменній їхні форми: *він здоровий* при *він здоров* ²⁾.

6) Кінцівки для твердих пнів перейшли на місце кінцівок для споконвічних мяких пнів: місцевий однини *vsîem* (писалося *всѣмь*), *synîem*, давальний і місцевий *vsîej* (писа-

¹⁾ В оригіналі помилково: „замѣна дательнаго падежа ед. ч. мѣстнымъ въ именахъ прилагательныхъ и мѣстоименіяхъ“. Прим. перекл.

²⁾ У автора наведено инакший приклад: *він живий—він жив* (так очевидно треба б читати те, що надруковано, без сумніву, в перекрученому вигляді: *он живи—он жив*). Та ми зважилися замінити цей його приклад на инакший, бо у слові *жив* усякий скоріше побачить звичайний минулий час, а не просту, нечленну, прикметникову форму. Прим. перекл.

лося *всти*), *č'už'ieŭ* (писалося *чужьсти*) замінилися формами *vs'uoŭt*, *syn'uoŭt*, *vs'uoŭj*, *č'už'uoŭj* (під впливом *tuŭt*, *tuŭj*, *dobruŭt*, *staruoŭj*); сьогочасні укр. *усім*, *усій*, *синім*, *чужій* пішли власне із форм з *yo*, а не з *ie*, а це доводять тії говірки, що зберігли дифтонги. Так само, я вважаю за ймовірне, що *o* виперло *e* в таких випадках, як *ковальови*, *корабльом*, *душою* теж ще за спільно-малоруської епохи, причому *ковалеви*, *кораблем*, *душею* існували поруч діалектично.

7) Кінцівка *-мо* виперла інакші кінцівки 1-ої особи множини: укр. *веземо*, *сидимо*, *дамо*.

8) Кінцівки *-ѣте*, *-ѣм* виперли кінцівки *-ите*, *-им* у способі приказовім: укр. *ходім*, *носімь*.

9) Замість кінцівки *-те* в 2-й особі множини способу приказового з'явилася кінцівка *-ть* (*t'*): укр. *беріть*, *несіть*, *ходіть*.

10) Майбутній час утворюється із сполучення інфінітиву з формами дієслова *няти* (*му*, *меш* і т. д. із *иму*, *имешь*): укр. *ходитиму*, *гратиме*.

11) Замість *ѣс* у дієслівних формах з'являється *дѣс*, як напр. укр. *сидѣю*, *ходѣю*, *хобѣсно*, *засидѣнений*.

12) Кінцівка *-ть* (*t'*) у 3-й особі однини після голосівки *e* зникає: *несе*, *знає*, навіть *носе* (при *носить*), але *сидить*, *терпить*.

13) У 2-й особі однини способу приказового з *i* і *ч*, що повстали в спільно-слов'янську епоху з *g* і *k*, замінилися на *ѣс* і *ч*; а узято їх з інших дієслівних форм: укр. *печи* (великор. *пеки*), *стережи* (великор. *стереги*), *біжи* (великор. *беги*).

14) В інфінітиві з'являються нововитвори на *-ти* на місці таких форм, що кінчилися в спільно-руській прамові на *-чи*: *пекти* (замість *печи*), *волокти*, *стерегти*, *лягти*, *бігти*, *бігти*.

Найважливіші діалектичні з'явища малоруської мови.

Колонізаційні рухи південно-русів на південь і схід викликали розпад малоруської сім'ї і припинили спільне діалектичне життя. Що найважливіші діалектичні особливості: а) в царині звуків: 1) змішання *и* з *ы*; 2) змішання *и* й *ы* з середнім *е*; 3) перехід *о* ненаголошеного в *у*; 4) перехід *а* в *е*—*і*; 5) переміна дифтонгів; 6) між голосівками *ј* випало; 7) кінцівка *ыѣ*—*і*; 8) дзвінки шелестівки перед глухими *і* в кінці слів; 9—10) м'яке *р*; 11) ствердіння *ш, ж, ч* і *дж*; 12) ствердіння кінцевого *т* у дієсловах; 13) звук *дж* і *дз*; 14) *ј* після губних — *нь, ль*; 15) скорочення довгих шелестівок; б) у царині морфології та словотворення: 1) кінцівки *-і* у м'якій одміні; 2) форми типу „душою“, „корольови“, „корабльом“; 3) форми: *житте—жите*; 4) форми типу: *ходю, пустою*; 5) дієслівні форми: *казавем, буду казав, казав-бих*; 6) кінцівка *-ом* (замість *-ов*) у жіночому роді.

Як це сказано вище, спільне життя малоруської сім'ї повинно було припинитися з того часу, як для окремих паростів її відкрилися обширні простори на південь і на схід од тієї тісної території, на якій було збилося в купу малоруське плім'я в XII-XIII віках. Колонізаційні рухи малорусів в отих напрямках почалися рівночасно з тим, як на ті простори, де раніш панували були татари, поширилася спочатку литовсько-руська, опісля польська, а далі й московська влада. Опі колонізаційні рухи йшли переважно із південних і південно-західних паростів малоруського плім'я, які споконвіку межували з степом. Ми не ставимо собі за мету показати всі характерні особливості, які одрізняють малоруські говірки одні од одних, і згадаємо тут тільки про декотрі такі діалектичні з'явища, котрі здобули собі більш чи менш широке розповсюдження і котрі можна простежити почасти по пам'ятниках.

У царині звуків: 1) Середнє *и* та споконвічне *ы* збіглися в одному звукові. Вище показано, що ствердіння шелестівок перед *и* переднім (палатальним) у таких випадках, як *сила*, *тихо* викликало переміну *и* переднього на *и* середнє (пор. таке *и* в сьогочасних українських *сила*, *тихо*). А що звук *и* середнє дуже близький до звука *ы* (воно теж належить до звуків середнього ряду), то й вийшло те, що один з цих двох звуків випер другий, — що оба звуки збіглися в одному з них. Це з'явище відбулося вже після того, як розпалася спільно-малоруська прмова (де ріжницю між середнім *и* та *ы* витримано). Це видко з того, що в одних говірках знаходимо тепер на місці середнього *и* та *ы* одно середнє *и*: це особливо східньо-українські говори (*тихо*, *сила*, *ти*, *син*), тимчасом як у інших на місці середнього *и* та *ы* з'являється одно *ы*: це західньо-українські, галицькі тай значна частина північно-малоруських говірок (*тыхо*, *сила*, *ты*, *сын*); нарешті, декотрі говірки на окраїнах малоруської території відріжнюють *и* та *ы* до цього часу, змінюючи тільки середнє *и* на *и* переднє (мнякшучи й попередню шелестівку, або без такого змякшення). По малоруських пам'ятниках змішання *и* та *ы* на письмі зустрічається дуже рано, напр. у Добриловому Євангелію: *кити* (=бути), *просыти*, *собѣтъныкъ*; у Євангелію 1092 року ¹⁾: *годыны*, *постыдытыся*, *рыкы*, *рызы*; в Ізборнику 1073 року: *прикркае*, *рыка* і т. д. Та це річ сумнівна, щоб отаке змішання викликалося тут через близькість у вимові звуків *и* середнього та *ы*, чи щоб свідчило воно за те, що *и* й *ы* збіглися вже в одному звукові. Сумнівна це річ ще й через те, що таке змішання букв *и* та *ы* могло перейти до русь-

¹⁾ Євангеліє 1092 року — євангеліє апракос, переховується в Румянцівському Музею в Москві, куплене 1877 року од первісного його власника — селянина з архангельської губернії. Звідтіля й його назва: Архангельське євангеліє. Після Остромірового євангелія та двох Ізборників це четвертий найдавніший датований руський пам'ятник. Року 1912-го, з нагоди 50-ліття Румянцівського Музею, ціле євангеліє оцеє видано фотоцинографічно. *Прим. перекл.*

ких пам'ятників із болгарських, а особливо із західньо-болгарських оригіналів, бо для них змішання *и* та *ы* це звичайне з'явище.

2) Звук *и* середнього ряду та звук *ы* змішуються із звуками *е* середнього ряду (більш переднім і більш заднім). Оцю рису знає більшість українських говірок; знають її і північно-малоруські та галицькі говірки. Названих звуків не відрізняють говірки саме в складах ненаголошених, при чому *е* переходить у такому положенні на *и* чи *ы*: укр. *силб, нисб, привизтї, пирїну*, західньо-укр. *не берьмб, вычёрняя, корьмь, льтї*; галицьк. *на дрїгеы сылб, вырїтєно, вбзыра, нысїт*; північно-малор. *ныдїля, зыльбна, тырїтї, чырывьки*. Поруч з тим ми знаходимо, що в деяких говірках навпаки — *ы* замінюється через *е*: *седїли, перїг, багате-реві*, при чому місцями чути звук середній поміж *ы* та *е*. У західньо-українських, галицьких і деяких північно-малоруських говірках поширений перехід наголошеного *ы* в *е* (середнього ряду), особливо часто після *к, г, х*, але також і в інших положеннях: *кеку, дем, язек, грева, ходети, ка-лена, крынеця*.

3) Звук *о* в ненаголошених складах у багатьох малоруських говірках переходить звичайно на *у*: пор. західньо-укр. *пурїг, муь, убїд*, галицьк. *лунїтую, курьову, бугачї*; північно-малор. *чулувїк, гулбька* і т. д. Мабуть, що поперед на місці звука *у* було *о* закрите, з нахилом до *у*: такий звук знають угро-руські говірки, при чому він замінює *о* відкрите при тих самих умовах, при яких *е* закрите, з нахилом до *і*, замінює *е* відкрите.

4) Звук *а*, як він стоїть після м'яких шелестівок, почасти перед м'якими, а почасти й перед твердими шелестівками тай у кінці слова, переходить у напрямку до звука *е* (*ä, e* відкрите, *e* закрите). Це з'явище охоплює говірки угро-руські, буковинські, галицькі та ще північно-малоруські, а особливо підляські. Звідціля можна зробити висновок про давність цієї звукової риси; пам'ятники дають вказівки на неї (правда, ненадійні через складність їхньої графіки) з XIII-XIV віку. Пор. сьогочасні діалектичні:

еплеть, люблеть, взев, тежко, мнєкий; гуцульськ. на жоне (=на коня, знах. одм.), свине; північно-буков. *ема, еблоко, стоети, мнесо* і т. д. Отаке 'е, особливо в складах ненаголошених, може одмінятися на ще більш узький звук і, і це звичайна річ і в галицьких і в північно-малоруських (підляських) говірках: долівськ. *куріта*, називний однини — *постелі, зазулі*, гуцульськ. 3-я особа множини — *носі*, томашівськ. 3 особа множини — *міріт, за пуззулінім*; тай і під наголосом: галицьк. *мнісом, взіти, пійтіро*, влодавськ. *поридок*, косянт. *сідьте*.

5) Переміна дифтонгів *yo* (на місці здовженого *o*), *йб* (на місці здовженого *ö*), *іе* (на місці споконвічного, спільно-слов'янського *ъ*, а так-само й здовженого *e*). Іначення цих дифтонгів: ішло в двоякому напрямку: з одного боку, як ослабала перша частина, то вона оберталась у нескладовий звук, причому *yo* переходило на *yo, іе* — на *je*; пор. більсько-сідл. — *снѣон*, заблудівськ. *кѣонь, у мјесі*; з другого боку — ослаблювалася друга частина: *yo* переходила на *уб, іе* — на *іе* (з нескладовими *o* та *e*): *снубн, лііе*. І перша й друга переміна привела по багатьох говірках до монофтонгізації дифтонгів; при тому *yo* одмінялось на *o, je* — на *e*: пор. діялект. угро-руське *поп, конь, стол*, радинськ. *мост, пост*, пінськ. *конь, овса, родного, ветер, век, обед*, влодавськ. діялект. *сено, тесто*; тимчасом *уб* переходило на *у*, а *іе* на *і*: угро-руськ. *нус, радуст, нуг, друзд*, лемк. *вуктя* (укр. *ліктя*), північно-малор. *луй, вуйсько, доружска, нужки, стуйте, вуз, суль*, укр. і гал. *дід, ліс, сірий, камінь, сім*, родовий однини *душі*, влодавськ. *хліб, бесіда*, холмськ. *сим, в недилію* і т. д.

Давність переходу *yo* на *у* засвідчена пам'ятниками з XIV віку; напр. у галицькій грамоті 1359 року¹⁾: *Дрѣздаѣ, оунѣкѣмѣ*, у гал. грамоті 1366 року²⁾: *докрокоѣно, прѣзки-*

¹⁾ Востаннє грамота ця опублікована у виданні: „Южнорусскія грамоты собранія Владим. Розовымъ. Томъ первый. Изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ. Кіевъ, 1917“, див. стор. 9—10, № 5. Ціла грамота передруковується далі, у нашій хрестоматії. *Прим. перекл.*

²⁾ там-же, стор. 11-12, № 6.

ЩЕМЪ, у грамоті 1378 року¹⁾: ФЕДУТЪ, у грамоті 1391 року²⁾: ОУ БЫШКЪВЪСКУИ граници. Так само дуже рано знаходимо *и* замість *ѣ*: СИЛЬНЫХЪ (замість сельныхъ) у Путенському Євангелію XIV віку³⁾, ШИСТЪ КОКЫЛЪ — у гал. грамоті 1393 року⁴⁾, ШИСТЪДЕСАТЪ — у гал. грамоті 1359 року.

Дифтонг *йѳ*⁵⁾, ослабаючи в першій своїй частині, однівся при монофтонгізації на *ѳ*, а звідціля далі на *о*: північно-малор. діялект. *мйод*; ослабаючи знов у другій своїй частині, дифтонг *йѳ* переходив на *й*, а звідціля *и* з попередньою м'якою шелестівкою (графічно — *ю*): угро-руськ. *люд*, *тютка*, лемк. *перепловка*, *вюз*, *нюс*, долівськ. *матюр*, *напюк*, і т. д. Пам'ятники з XIII-XIV віку дають написання з *ю* на місці етимологічного *е*: галицька грамота 1398 року⁶⁾: ЧТЮНЪ, грамота 1391 року: ПО КОЖЮМЪ НАРОЖКНЪКЪ, грамота 1378 року: ПЕСТЮРЪ, ГРОШЮКЪ і т. д.

Ослаблення дифтонгів чи в першій їхній частині чи в другій знали не всі взагалі малоруські говірки; декотрі з них заховують дифтонги *юѳ*, *іѳ* до цього часу⁷⁾. До того,

1) там-же, стор. 25-26, № 13.

2) там-же, стор. 44-45, № 24.

3) Путенське євангеліє XIV віку — переховується зараз у монастирі в Путні (Буковина), звідкіля і назва його. На думку проф. Ем. Калужняцького (що видав цей пам'ятник — Monumenta linguae palaeoslovenicae collecta et in lucem edita cura et opera Aemiliani Katuzniacki. Tomus primus: Evangeliarum Putnanum. Відень-Тешин, 1888) написане воно там, де й Галицьке євангеліє 1266-1301 року, тоб-то у східній Галичині чи в суміжній Волині (таї приблизно в тому самому, що й Гал. єванг., часі). Яким чином і коли попало воно до путенського монастиря (заснованого 1466 року)—не відомо. Прим. перекл.

4) там-же, у Розова, стор. 51-52, № 28.

5) Щоб не було якої плутанини, треба мати на увазі, що при транскрипції цього дифтонга автором ужито латинських букв (на визначення всіх інших дифтонгів він уживає слов'янських літер); по слов'янськи його слід було б написати *юѳ*. Прим. перекл.

6) там-же, у Розова, стор. 57-58, № 31.

7) Найновішу характеристику цих українських дифтонгів дає стаття Вс. Гандова: „Характеристика польських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку“ — Зап. Іст.-Філ. Відділу Україн. Акад. Наук, 1919, кн. I, стор. 116-144. Прим. перекл.

дослідникам важко визначити, котра частина дифтонга сильніша, а через те й котру з них ліпше чути. Пор. такі дифтонги в багатьох північно-малоруських говірках.

По окремих говірках одбулася особлива переміна цих дифтонгів; вона приводила знову до нових дифтонгів; а ці нові дифтонги з впливом часу теж монофтонгізувалися, ослабаючи в першій чи в другій своїй частині. Переміна ця полягала на взаємному розходженню обох частин дифтонга. В результаті такого розходження дифтонг *yo* міг одмінитись на *ya*, при чому *o* перейшло в *a* внаслідок того, що звук *o* втратив лабіялізацію (спільну для звука *o* і для звука *y*); пор. радинськ. *вуал*, *коруав*, *узлуав*, чернигівськ. *пувнуач*. Дифтонг *yo* міг далі одмінитись на *yo* (*o* визначає звук середній між *o* та *ö*), при чому, виходить, *o* перейшло із заднього ряду (а до цього ряду належить і *y*) до середнього; а з цього *yo*—далі *ye* та *yy* через заміну *o* середнього ряду іншими звуками середнього ряду (*e* та *y*); пор. радинськ. *руек*, рівенськ. *стүүл*, *күесточка*, *двүер*, *ягүедонька*; кобринськ. *муґст*, радомиськ. *туґилько*, переясл. *вуґыл*, *руґідна*; на місці *yy* з'являється діалектично *yi* (з *y* середнього ряду) а далі й *yi*: констант. *куґинь*, *вуґийсько*, переясл. *свуґий*, *руґід*, *стүүл*, *друґідний*. Так самісінько, дифтонг *io*, одмінившись на *yo* (зі змякшенням попередньої шелестівки), переходив на *yo*, а з нього знов-таки: *ye* та *yy*; пор. рівенськ. *привюез*, *москалюев*, переясл. *привюьыз*, *принюьис*, і далі *yi*: пор. ніжинськ. *тлюйтка*. У дифтонгові *yi*, що є крайній ступінь розходження первісних елементів (*yo*), по деяких говірках з'явилась асиміляція першої частини до другої. Як результат наближення *y* до *i* виходило те, що *y* або перемінювалась на *y*—*yi* переходило на *yi* і далі на *ii* (з *y* середнього ряду): більськ.-сідлецьк. *стиіл*, *тиїлько*; або знов *y* перемінювалось на *i*—*yi* переходило в *ii*: більськ. *руїідна*, переясл. *попюив*.

Нові оці дифтонги, що виникли таким шляхом, *ye*, *yy*, *yi*, *yi*, *yi*, *ii* могли зазнавати таких змін, які одбувалися і

в дифтонгу $\widehat{yo}$, цеб-то — і тут могла ослабати і перша і друга частина дифтонга, пор. рівенськ. $\widehat{bueg}$ і т. п. Це вело в окремих говірках до монофтонгізації дифтонга; замість $\widehat{ye}$, $\widehat{yь}$, $\widehat{yi}$, $\widehat{yі}$ з'являлось y (приклади диви вище, бо-ж монофтонг y може виходити не тільки до $\widehat{yo}$, ба й до отих дифтонгів, що їх ми оце зараз-тільки навели). Замість $\widehat{yi}$ з'являлось y , пор. звягільськ. *мый, зыронько, жывыт, рыд, корыв*, остерськ. *голывонька, пып, кынь, стыл*, холмськ. *ныс. заплыт*, лемк. *сыл, выця*, угро-руськ. *вильха, брыбный*. Замість $\widehat{yi}$ виходило y : угро-руськ. *бйк, кйстка, рйк, пйп, дванацять розбййників*, холмськ. *двор, мюй*, кобринськ. *жывыт, в сырой зымли, гйрка всда* і т. д.

Що-ж до українського i на місці давнього $\widehat{yo}$, то мабуть, що воно двоюкого походження. Те українське i , яке не м'якшить попередньої шелестівки і зустрічається переважно в середній смузі східно-українських говірок, пішло, мабуть, чи не з дифтонга $\widehat{yi}$, і з'явилося воно як результат ослаблення першої його частини: південно-черниг. і північно-полтавськ. *стіл, ніс, сіль* з твердими t, n, s . Теє знов українське i , яке м'якшить попередню шелестівку, — поширене воно в Галичині, — чи не пішло воно з дифтонга $\widehat{yi}$, і з'явилося воно в результаті ослаблення так само першої його частини: *стіл, ніс* (носа), *сіль* з м'якими t, n, s . Найдавніші приклади для i на місці етимологічного o навряд чи можна вказати раніш од XVI віку. Але історія дифтонга $\widehat{yo}$ в малоруській мові доводить, що говірки південні (сьогочасні українські та галицькі) надто рано розійшлися від говірок північних. Поява дифтонгів $\widehat{yi}$ та $\widehat{yі}$ (а звідціля далі й i) на місці давнього $\widehat{yo}$ характеризувало оці південні говірки, а тимчасом північні тримались $\widehat{yo}$, допускаючи не такі значні відхилення в $\widehat{ya}$, $\widehat{ye}$, $\widehat{yь}$, $\widehat{yі}$. Розходження обидвох частин дифтонга $\widehat{yo}$, яке зродило всі оці варіації, знали різні говірки малоруські. Та наступне зближення розподібнених частин дифтонга ($\widehat{yi}$ замість $\widehat{yo}$) випало на долю тільки-но південних малоруських говірок.

6) Між голосівками *й* випало. Можлива річ, що випало воно ще в спільно-малоруську добу, але при певних тільки якихось умовах, — може, як воно стояло між ненаголошеними голосівками. Як результат іначення *айа, уйу, ойе* з'являлися сполучення *аа, уу, ое* і далі стягнені *а, у, е*. Отакі стягнені кінцівки, напр. у різних граматичних формах, розповсюджувалися по окремих малоруських говірках і незалежно від припущеної вище умовини. У декотрих із них, наприклад, у формах прикметників жіночого й середнього роду стягнені форми панують виключно: *бистра ріка, синя вода, біле тіло, зелене листя, добре дитя, синє небо*. Але в деяких говірках зустрічаються й нестягнені форми: *тихая, малбе теле*. Форми на *-еє*, як *лютеє горе*, з'явилися у результаті комбінації стягнутої і нестягнутої форми (*люте і лотое*). Так само широко розповсюдилось *а* замість *ає* у 3-ій особі однини: *слуха, співа, бажа, зна*. Стягнену вимову *могб, мому, твому* та *мего, мему* знає значна кількість малоруських говірок. Діалектично, а саме на заході малоруської території, зникнення *ј* між голосівками набуло ще більшого поширення; пор. угро-руськ. *знау, співау* замість *знаю, співаю*; гал. діалектична кінцівка орудного однини на *-ов* у таких словах, як *горов, жінков, душов*, пояснюється тим-самим-таки пропущенням *ј*.

7) Кінцівка називного-знахідного множини для прикметників *-ь* одмінилась у декотрих принаймні говірках на дифтонг *ьї*. Звідціля в одних говірках, як ослабала перша частина дифтонга, — *і*, яке не змякшувало попередньої шелестівки: східньо-укр. *білі, чорні, на четверті сутки*, угро-руськ. *добрі, ясні*. По других говірках *ьї* перейшло в *ї*, а звідціля — теж *і*, але воно змякшить попередню шелестівку: галицьк. *білі, чорні, голі носі*, діалект. угро-руськ. *зі, малі*.

8) Дзвінкі шумні шелестівки втратили дзвінкість на кінці слова та перед глухими шелестівками. У багатьох малоруських говірках, а саме в східньо-українських, угро-руських і північно-малоруських, дзвінкість шумних шелестівок у вказаних положеннях зберігається до цього

часу — і це в протилежність до білоруських і більшої частини великоруських говірок, що обернули дзвінки шелестівки на глухі: пор. українську вимову таких слів, як *суд, дуб, віз, низько*. Може це вказує на те, що по цих малоруських говірках порівнюючи пізніше зникли *з* та *ь* (які йшли за цими шелестівками). Але в західньо-українських і в галицьких говірках дзвінки шелестівки на кінці слова та перед глухими втратили свою дзвінкість: *діт* (діда), *грип, поріх, заприх*; лемк. *мют* (=мід), *хліп, сніх*, діалект. угро-руськ. *Бух, буть* (=будь), *мош, повіч* (зам. *повідж*).

9) У кінці слова та перед шелестівкою *р* ствердло. Це з'явище звичайне для значної більшості малоруських говірок. М'яке *р* у такому положенню затрималося тільки у говірках угро-руських, гірських галицьких і буковинських: *верьх, дерьгати, верьба, церьков, теперь, косарь, столярь, звірь*; пор. укр. і галицьк., а так само й північно-малор. *верх, верба, цар, тепер*.

10) Перед голосівками знов *р* ствердло на значно меншому просторі. Вимову: *цара, говору, звірата, рабий, гарачий, трасця* знають західньо-українські, північно-малоруські й галицькі говірки; але гірські галицькі говірки, а так само й угро-руські та східньо-українські заховують м'яку вимову *р*, а східньо-українські переносять м'яке *р* по аналогії і на кінець слова: *багатирь, поводирь* підо впливом: *багатиря, поводиря*.

11) Звуки *ш, ж, ч* і *дж* ствердли. Ці звуки були споконвіку м'які; їхню м'якість заховують до цього часу угро-руські, гірські галицькі та декотрі північно-малоруські говірки. Та в більшій частині малоруської території вони ствердли: пор. укр. *жаба, шапка, часто* — при більсько-городн. *шяпка*, більсько-сідл. *жяба*, угро-руськ. *чяс, чоджесега пана*, лемк. *хочю, чьорний* (але *ш* і *ж* у лемків ствердли). В українськiм сполучення з м'якими *ш, ж, ч* виникають по аналогії: *біжять, ускочять* замість *біжать, ускочать* підо впливом *летять, носять*; *лошя* замість *лоша* підо впливом *теля*.

12) Кінцеве *т* ствердло по багатьох малоруських говірках. Тверде *т* знають західно-українські, галицькі і північно-малоруські говірки особливо в кінцівці 3-ої особи однини та множини: підляськ. *спьт*, подільськ. *ходить, робит*, липовецьк. *гуляют*, галицьк. *називають, литит*, гуцульськ. *говорит, трубит*, лемк. *ношат* (носять), *берут*. Так само в 2-й особі множини вольового способу: галицьк. *хваліт, несіт, спішіт*, бойк. *відхьліт*, долівськ. *беріт, косіт*. Рідше в інфінітиві: радомиськ. *ночоват, ходыт*. У східно-українських говірках, почасти теж і в Правобічній Україні, а так само в угро-руських говірках кінцеве *т* і в 3-ій особі однини та множини, і в 2-й особі вольового способу заховує свою м'якість.

13) Поширення звуків *дж* і *дз*. Звук *дж* малоруська мова діалектично була дістала в спадку з говірок спільноруської прамови в таких випадках, що зберіглися в угро-руських і гірських галицьких говірках, як: *саджа, одеджа, чуджсий, меджа, рджа*. За спільно-малоруської доби звук *дж*, підо впливом граматичної аналогії, виникав у деяких дієслівних формах (*сиджу* підо впливом *сидши, садженый* підо впливом *садити*). Діалектично *дж* набуло ще більшого розповсюдження, з'являючись замість *ж* на початку слів; пор. діалектичні: *джсерело, джяворонок, джигатися*. Звук *дз* малоруська мова здобула в спадку теж із говірок спільноруської прамови. Там *дз* чергувалося із *з* на початку слова, і повстало воно із *зв*, як воно стояло перед *ь* (*дзвъзда* при *звъзда*). Звідціля *дз* переносилось у малоруській мові на місце *з* до груп *зв* й іншого походження (не із *зв*); пор. діалект. *дзвін, дзвеніти, дзвякати, дзвяга*. А із отаких випадків *дз* замість *з* переносилося і на початок інших слів, напр. *дзмій, дзелений, дзеркало, дзябок, дзімно*.

14) Звук *ј* переходив після губних у м'які *н* і *л*. Як це ми були бачили, ще в спільно-малоруську добу виникли були нові сполучення „губна + *ј* + *а*“ на місці спільноруських сполучень „м'яка губна + *а*“ (а ці знов сполучення пішли із спільно-слов'янських „губна + *е* носове“). Як звук *ј* стояв після *м*, то в дуже значній частині малорусь-

ких говірок тес *j* перейшло в *н*. Таким чином на місці спільно-руського *мя* (цеб-то *т'а*) з'явилося *мня*; пор. вимову *мнята, мнясо, мнякий, соломняний, камняний, імня, сімня*, яка поширена геть по всій малоруській території. Після інших шелестівок *j* або заховується або замінюється на *л*, може, підо впливом тої чи іншої граматичної аналогії. Пор. 3-ю особу множини *сплять, роблять* — підо впливом *сплю, роблю*. Важче пояснити аналогією: *здоровля, безголова, жеребля, вёрбля* (цеб-то збірне ймення для *верба*), а так само вимову: *оловляний, жаблячий*.

15) Скорочення довгих шелестівок, що виникли на місці сполучень: „шелестівка + *ь* + *j*“. Повстали оці довгі шелестівки, як це ми бачили, ще в спільно-малоруську добу. Вони зберігаються до цього часу в українських говірках (*життя, весілля*). В багатьох галицьких і угро-руських говірках вони зберігаються тільки на початку слів, напр. *льлю, зьзисти*. Порівнюючи рідко зустрічаються довгі шелестівки в північно-малоруському. На решті малоруської мовної території довгі шелестівки скоротилися; пор. угро-руськ. *житя, зіля, насія*, галицьк. *весіле, гране, пране, третего*, сідлецьк. *жите* і т. д.

У царині морфології та словотворення я значу: 1) у східньо-українських говірках, у протилежність до галицьких і західньо-українських, де зберігаються давні кінцівки, ми бачимо, що кінцівку *-и* в одміні випірає кінцівка *-і* (з *ь*), запозичена з одміні пнів на споконвічно тверду шелестівку. Пор. східньо-укр. давальний і місцевий однини: *душі, землі* (підо впливом *руці, бабі*), тимчасом як у західньо-укр. і галицьк. — *души, земли*; давальний і місцевий однини: *матері, річі, крові*, діалект. *осені* замість *матери, річи, крові, осени*. Так само в давальному однини *-ові* замість *-ови*: укр. *синові, козакові*, гал. *синови, козакови*.

2) Як це ми бачили, ще за спільно-малоруської доби кінцівки для твердих пнів із звуком *о* перейшли на місце кінцівок для м'яких пнів із звуком *е*: *душою, корабльом, корольови*. В українських говірках, так само, зрештою, як і в декотрих інших, чергування *душою—душею, корабльом—*

кораблем, корольови—королеви призвело до того, що ці другі форми виперли перші. До того заміна сполучень: „м'яка шелестівка + о“ через сполучення: „тверда шелестівка + е“ набула взагалі значного поширення. Через це і спільно-укр. *польо, серцо, плечо* перейшли в *поле, серце, плече*. Кличний однини: *божо, козачо, земля* — в *боже, козаче, земле*; прислівники: *хорошо, охочо* — в *хороше, охоче*.

3) Під впливом *е* в кінцівці називного-знахідного, як *поле, серце*, замінялася по декотрих діалектах через *е* й тая кінцівка *а* в називному-знахідному, що виникла була за спільно-малоруської доби в таких випадках, як *плаття, життя*; пор. діалект. (гал., зах.-укр., півн.-малор.) *житте і жите, весіле, знане*.

4) У значній частині українських говірок в 1-ій особі однини тепер. часу з'являються такі новоутворення, як *ходю, носю, пустю* — замість *хожу* (чи *ходжу*, що виникло ще за спільно-малоруської доби), *ношу, пуцу* — під впливом: *ходиш, носиш, пустиш*. Такі самі новоутворення відомі й у Галичині, наприклад у говорі лемків.

5) У західньо-українських і галицьких говірках під впливом польської мови здобувають собі розповсюдження такі форми дієслівні, як *казавем* (замість *я казав*), *щом казав, як ес казав, їхалисьме* — у минулому часі; *буду казав* — у майбутньому, *бим казав* чи *казав-бих, казав-бис* (2 особа) — в умовному способі.

6) У галицьких говірках замість кінцівки *-ов* в орудному (фонетично з *-ою*) з'явилося *-ом* під впливом *-ом* у чоловічому й середньому роді: *гором, тобом* (замість *тобою*).

Літературні руські мови.

Разом з християнством, освітою, книгами київська Русь здобуває з Болгарії і книжну мову; мало того — мова ця, давне-болгарська, входить у живу обихідку в освічених класів. І вживають її, з невеликими хіба тільки діалектичними одмінами, по всіх руських центрах. Культурний упалок Київа; еволюція літературної мови по нових центрах: а) в Володимирі і Москві — утворення великоруської літературної мови; б) у Галичі — пануючі класи приймають за розговірну мову мову польську; спроби піднести до літературної мови місцеві наріччя; актова мова; сьогочасна українська літературна мова.

Скажу тут ще декілька слів за літературні, книжні мови малоруські.

Київська Русь дістала християнство й освіту з Болгарії. З'язок Київа з Болгарією почався в усякому разі мало не рівночасно з тим, як Київ зайняв центральне місце в південній Русі, де він об'єднав східнослов'янські племена і заклав підвалини для держави. Деякі з цих племін перебували з болгарами в безпосередньому сусідстві: це були тиверці й уличі, як вони, виїшовши з південної Наддніпрянщини, осілися над Дністром. Болгари сусідили з руським плім'ям не лише на гирлах Дунаю. Є дані такі, котрі вказують на їхнє розповсюдження далеко на північ, до басейну середнього Дунаю. Угри бо зайняли землі, які в значній мірі були заселені болгарами.

Річ дуже імовірна, що до Київа проникли з християнською проповіддю найближчі ученики Кирила й Методія. Олегову умову з греками було складено для руської сторони по болгарськи: це може показувати на те, що вже тоді в київській Русі з'явилося давне-болгарське письменство. З

певністю можна це казати для середини цього століття на підставі Ігоревої умови з греками, яка теж дійшла до нас у руському літопису мовою давне-болгарською. В умові цій згадується за очевидячки численну християнську Русь та за собор св. Іллі у Києві. Християнська громада Київська вживала для богослуження та й для інших релігійних потреб, звичайно, мови давне-болгарської. За Святослава зносини Київська з Болгарією робляться особливо тісні: багата наддунайська країна манить русів своєю культурою та близькістю до Царгороду. Що правда, руси з'являються там як завойовники, та проте зазнають такого самого впливу, яке завжди і скрізь робила цивілізована країна на некультурних своїх покорителів. Менш ніж за двацять років після Святославових походів на Болгарію, його син примушений був прийняти християнство. Пізніша легенда цеє навернення Володимира в християнство сполучувала з його походом на Корсунь, та вона не могла витіснити до-решти давніших свідощів, які казали про хрещення Володимира в Києві чи в Василеві і, звичайно, не від греків, а від болгарів. Дуже імовірна річ, що найдавніша руська церква, як це допускають деякі дослідники, залежала не від константинопільської патріархії, а від Болгарії: болгарська проповідь підхлила парафію св. Іллі, звичайна річ, під болгарську архієпископію. Київ здобуває, таким чином, безпосередньо од болгарів і церковну мову і церковні книги. Та звідціля-ж таки йде до нього й світська освіта. Швидко після того, як київська Русь прийняла офіційно християнство, її заливають болгарські книги: деякі з них дійшли до нас в оригіналах, інші в копіях. Це — книги не самісінького духовного змісту, а й світського (хроніки, повісті). Може, до нас із Болгарії перекочувували й твори усної народньої творчости, болгарські „кощуни“. До княжих дворів і боярських теремів проникали й болгарські скоморохи. Судячи з сьогочасних пам'ятників усної народньої словесности, болгарський вплив був надто значний і поза книгами. Наші казки та биліни свідчать про те, що болгарська мова вже давно перейшла й до народніх мас. Таким чином, є ціла низка

підстав думати, що київська Русь дістала з Болгарії мову, яка не тільки що зробилася надбанням книжним, але проникла теж і в живу обихідку освічених мійських класів. Оця обетавина особливо яскраво виступає в історії книжної мови давньої Русі: мова ця скоро вбирає в себе елементи живої мови і застосовується до руської вимови; вона швидко затрачує все те, що було чуже для руського слуху. Вкажу, наприклад, на такі з'явища: дуже рано зник із письменства великий юс, а малого юса почали вживати на визначення звука *a* після м'яких шелестівок; написання *рь, рѣ, лѣ* рано були виперті написаннями *ьр, ѣл, ѣр* (напр. *църкѣвь, вѣрхѣ, ѣлжѣ*); кінцівку *-тъ* у 3-й особі однини та множини систематично випірає *-ть*; замість давне-болгарського *жд* уже в багатьох пам'ятниках XII віку послідовно проведено *жс*; звук *ъ*, згідно з його церковною вимовою, дуже рано замінено звуком *е*, тимчасом як руська мова вимовляла *ъ* ще як дифтонг *іе*, та й інші ще з'явища. Виходить, що вплив живої вимови на написані (графічні) позначення ясеній; а це вказує на те, що давне-болгарська мова була в давній Русі в живому уживанню. Оце дозволяє нам не класти різкої різниці поміж мовою книжною і мовою освічених класів. Київ од Болгарії не далеко, і це сприяло тому, що до Київа як мову культурну перенесено було — мову давне-болгарську; і ця сама-ж-таки мова в письменній шкаралущі перейшла туди разом з книгами.

Упадок Київа, як культурного центру давньої Русі, припадає на середину XII віку; доконали його остаточно в середині наступного століття татарські напади. Із київської Наддніпрянщини не одійшло, звичайно, народне життя, хоч, мабуть, і етнографічна границя одходила на північ, в область Полісся в міру того, як половці та татари пустошили давню „польську“ землю довкола Київа. Але культура Київа пропала: вона перейшла до нових центрів — на північний схід, до Володимира, — на захід, до Галича. Разом з Київом загинула його „інтелігенція“; пануючі класи: князівство, боярство, духовництво, купецтво було перебите або втікло почасти на захід, почасти на північний схід.

Володимир над Клязьмою, а так само й інші городи руські, всю свою культуру взяли із Київа. Ще за тої давньої доби, як Київ був пануючим центром, з нього розходились і освіта і торгівля геть до всіх інших племінних та городських центрів. І Новгород, і Полоцьк, і Ростов здобули з Київа не самісіньке християнство, а й ту ю інтелігентну верству, що була провідником і державної влади і південно-руської культури. І Гюрята новгородець¹⁾ і Павло ладожанин²⁾ у розмові з київським літописцем, і зухвалий волхв новгородський³⁾, у сперечці з єпископом Теодором та князем Глібом, сином Святослава чернигівського, і Котопан корсунський⁴⁾ на бенкеті у князя Ростислава тмутороканського, і нещасливий Василько⁵⁾ в своїх душевних жалях у Володимирі Волинському, у дворі Вакієвому, говорили приблизно однаковою мовою. А була це мова своїм походженням давне-болгарська, з тою тільки чи іншою місцевою домішкою, яка залежала або од того, що книжну мову слабо собі засвоїли, або від тих діалектичних одтінків, яким вона неминуче підпадала в за-

¹⁾ Усі названі тут імення взято з літопису. Так, про Гюряту (Гуряту Роговича) згадує літопис під роком 1096 (=6604). Оповідючи про напад половців з безбожним шолудивим Боняком на Київ (на самий ма-настир печерський), літописець вдається в генеалогію половців і при тій нагоді згадує те, що розповідав був йому Гюрята за північних народів, „заклїплених“ ніби в горах (див. стор. 161-164 видання: Літопись по Іпатскому списку. Издание Археологической Комиссии. Спб., 1871). *Прим. перекл.*

²⁾ Див. там-таки, ст. 199-200, оповідання (під р. 1114=6622) про дивні тучі, що бувають у Ладозі, коли діти знаходять „глазкы стекляныи, и малыи и великыи, повертаны...“. *Прим. перекл.*

³⁾ Див. стор. 123-127. Оповідючи (під р. 1071=6579) про волхва, що прийшов до Київа і пророкував людям, що на п'ятеро років „Днїшуру потещи вьспять, а землямь переступати на ина мѣста“, літописець згадує при цій нагоді і за інших волхвів-кудесників і серед них за того волхва, що підняв повстання у Новгороді за князя Гліба. *Прим. перекл.*

⁴⁾ Див. на стор. 117 оповідання (під р. 1066=6574) про те, як греки, злякавшись могутности Ростислава, підіслали Котопана, і він на бенкеті підмішав князеві отрути до чаші. *Прим. перекл.*

⁵⁾ Див. на стор. 167-173 (під р. 1097=6605) оповідання про осліплення Василька. *Прим. перекл.*

лежності од різного етнографічного оточення. Кожний із городів давне-руських дістав в уділ частину тієї культури, того духового багатства, яке встиг витворити й нагромадити у себе Київ.

Володимирові, а далі Москві довелося розвинути й збагатити здобуту з Київа спадщину, бо вони зайняли становище об'єднуючих політичних центрів. Наприкінці XIII віку з опустілого Київа переїхав жити до Володимира митрополит Максим. Північний схід здобув через це нову активну силу, і вона пішла по тому самому напрямку, що й усі інші сили країни; вона стала працювати над тим, щоб зцентралізувати довкола Володимира та Москви руські землі над Окою і Волгою. Оці нові руські центри беруть таким чином у спадок і державні і освітні завдання Київа. Мова, яку вони звідтіля здобули, розвивається в такому самому напрямку, що і на півдні: вона ступнево націоналізується, роблючись що-раз ближчою і доступнішою для впливу живої мови народньої. Що-правда, од живої народньої мови намагається один час одійти мова книг, через новий південно-слов'янський вплив наприкінці XIV і в XV віці; але споконвічний з'язок живої мови освічених класів з мовою племінною, — з'язок, який веде свій початок ще з Київа, не рвався й тут. У результаті оця жива мова, що остаточно склалася в Москві і зазнала тут на собі впливу місцевого народнього наріччя, яке сполучило в собі особливості східньо-руських і північно-руських говірок, розширила область свого розповсюдження на всі ті городські центри, котрі підхилилися Москві, і дійшла аж до нас міцна й дуже своєю близькістю до народньої мови. Це наша великоруська літературна мова. Її батьківщина — Болгарія. Та витворилася вона в Київі, де вперше зазнала благодірного впливу народнього оточення. Остаточно розвилася вона в Москві, де вона в звуковому своєму строю злилася з живою мовою великоруського народу.

Було-б великою помилкою гадати, що київська культура передалася виключно тільки на північний схід, до Володимира й Москви, що тільки-но великоруси продовжу

вали працю державного будівництва й освітню діяльність малорусів. Київ упав уже під той час, коли і південна і західня Русь мали декілька розвинених городських центрів. Смоленськ і Полоцьк, Турів і Пінськ, Володимир Волинський і Луцьк, Перемишль і Галич, а так само Новгород і Псков встигли теж до часу запустіння Київа та його культурного занепаду засвоїти собі найголовніші блага витвореної Київом цивілізації. По всіх цих центрах ішло далі духове життя і зберігалось усе те, що повстало в них підо впливом тієї сили, яка виходила з Київа. Для південної Русі особливою ваги набув Галич. Робота потомків Володаря Ростиславича знайшла собі гідного наступника в особі Романа, і за його часів кладуться підвалини для могутньої політичної організації, яка мала об'єднати південно-руське плім'я, що втратило з упадком Київа свою опору. При дворах Романа, його синів і внуків витворюється нова пануюча класа, дозріває нова інтелігенція. Завдання ставлять широко й сміливо, не зважаючи на татарську небезпеку, на наявність могутніх ворогів і на заході і на півночі. Романова самодержавність приводить Данила до королівської влади. Південно-західня церква, що з переходом митрополита до Володимира втратила свого голову, організується на самому початку XIV віку в окрему митрополію. Але-ж Галич не міг здобути загально-руського значіння саме через те, що він відійшов од того стрижня, що довкола нього вертілася руська земля, — од Дніпра. Він лежав на заході, під безперервним впливом різних європейських центрів, і це денационалізувало його пануючу класу, одтягаючи її од своєї народньої справи і кидаючи в обійми до чужоземців. Нестійке виходить і політичне значіння Галича, особливо з того часу, як від Дніпром, у горішній Наддніпрянщині, зародилася нова держава, в формі литовсько-руської держави. Її скорюється, приріднює річ, уся Наддніпрянщина; влада литовсько-руських володарів переходить і на Галич.

І в Галичі, і в литовсько-руській державі далі живе в плем'яньському вжитку здобута в спадку од Київа мова. Та живій обихідці вона втратила тую живучість, яку вона

мала була в київській Русі і набула потім на північному сході в Москві. Це залежало од тієї роз'єднаности, яка панувала тут поміж пануючими класами і народом. Боярство, а там само й мійська людність, підпадали в західній Русі під чужоземний вплив Польща, а через Польщу західня Європа одчувувала ці пануючі класи од народу з його давнім життєвим укладом. Світська освіта підпала під пряму залежність од Польщі. Польською мовою почали говорити і панство міщанство; мова ця виперла давню мову освічених класів.

Ми бачимо, зрештою, що не раз робилися спроби пристати за літературну мову те чи инше місцеве нареччя. Змагання задовольнити насущну потребу народа в духовній освіті примушувало не раз при перекладі св. письма, при складанню казань і в перерібках житій святих вдаватися до живої мови цього народу. Але від оцих спроб дуже швидко віддалося далеко до витворення літературної мови.

Нагальна потреба вироблювала в канцеляріях акторов мову: тут народні елементи спліталися з чужоземними, часті книжними, давне-болгарськими, почасти живими елементами польської мови. Та і ця мова не могла претендувати на ролю літературної мови, та й вимерла вона разом з тими канцеляріями, що її зродили.

Загибіль південно-руської інтелігенції Київля, денационалізація пануючих класів південно-західньої і західньої Русі приводять у царині літературної мови до такого самого фатального результату, як і в царині державного та культурного життя. Малоруські й білоруські області затрачували свою політичну самостійність, підпадаючи під чужоземне панування. Малоруси й білоруси на довгий час залишаються без літературної мови, котра-б об'єднувала їхню інтелігенцію а через інтелігенцію й народні низи.

В инших нарисах, що ввійшли до складу цього видання¹⁾ показано, як і коли зародилася нова українська

¹⁾ Оригінал надруковано в II томі енциклопедичного видання „Українській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ (Спб., 1916); мала в дальших томах цього видання з'явитися стаття акад. А. Г. Крицького про історію літературної української мови, та через війну це видання на другому томі так і припинилося. *Прим. перекл.*

літературна мова. Як вона з'явилася, то це знаменувало важний момент у народньому життю: українська інтелігенція повернулася до народу, зглянулася на нього, подала йому руку. Вона повинна була заговорити з ним рідною його мовою. І звичайно, для витвореної отаким чином літературної мови майбутнє забезпечене: момент взаємин інтелігенції з рідним народом оживить її розвій, як вона зачне; воскресить її, як вона замре. Зараз, як у нас у Росії зросла освіта і збільшилася місцева культура, не може вже й мови бути про розбрат інтелігенції з народом: жаднісінькі чужоземні впливи не в стані зденаціоналізувати нашу інтелігенцію. Що правда, інтелігенція українська може підпасти під вплив іншої, неукраїнської культури, — культури великоруської. Та це ніколи не відірве її від народнього ґрунту. Чим міцніший буде вплив великоруської культури на українську інтелігенцію, тим ближче й тісніше інтелігенція українська ставатиме до свого народу, бо-ж оця близькість паює і в нас, у великорусів, і власне їй ми завдячуємо і свою культуру і свою літературну мову.

Показчик найважливішої літератури.

Наведемо тут що-найголовніші праці про українську мову (поминувши збірники етнографічних і фольклористичних матеріалів):

О. Брокъ, Угроско-русское нарѣчіе села Убли (Земплинскаго комитата). Видання Отдѣлення русскаго языка и словесности И. А. Н. Спб., 1899.

— Очеркъ фізіологій славянскої рѣчи (= Енциклопедія Славянскої Филології, вып. 5,¹). Спб., 1910.

І. Верхратський, Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом двичимим — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XXVII, XXVIII, XXIX і XXX (=1899, кн. I, стор. 1-68; кн. II, стор. 69-94; кн. III, стор. 95-200, і кн. IV, стор. 201-276).

— Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом недвижимим — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XL, XLIV і XLV (=1901, кн. II, стор. 1-113; кн. VI, стор. 113-224; 1902, кн. I, стор. 225-280).

— Ueber die Mundart der marmaroscher Ruthenen. Stanislaus, 1883.

— Про говор Замішанців — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. III (=1894 р.), стор. 153-210.

— Про говор Долівський — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XXXV-XXXVI (=1900, кн. III-IV, стор. 1-128).

— Про говор галицьких Лемків. У Львові, 1902.

В. Гнатюк, Словаки чи Русини? — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. XLII (=1901, кн. IV, стор. 1-81).

— Русини Пряшівської епархії і їх говори — там-само, т. XXXV-XXXVI (=1900, кн. III-IV, стор. 1-70).

Я. Головацкий, Росправа о языцѣ южно-русскомъ и его нарѣчяхъ. Львовъ, 1849.

— Грамматика русскаго языка. Во Львовѣ, 1849.

Г. Голоскевичъ, Описаніе говора с. Бодачевки (Колодівки) Ушицкаго уѣзда Подольской губерніи — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности, т. XIV (= 1909, кн. IV, стор. 106-131).

П. Житецкій, Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчя. Кіевъ, 1875.

— Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчя въ XVII и XVIII в.в. Часть I. Кіевъ, 1889.

А. Крымскій, Филологія и Погодинская гипотеза — Кіевская Старина, 1898 і 1899 (й окремою відбиткою — К., 1904).

— Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів. Львів, 1906 (Окрема відбитка із „Наукового Збірника присвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині“).

— Древне-кіевській говоръ — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И. А. Н., т. XI (=1906, кн. III, ст. 368-411).

— Украинская грамматика. Томъ I, вып. I, II і VI, томъ II, вып. I. Москва, 1907-8.

F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. 4 томи. Відень, 1875-83.

К. Михальчукъ, Нарѣчя, поднарѣчя и говори Южной Россіи въ связи съ нарѣчями Галичины — Труды Этнографическо-статистической Экспедиціи въ Западно-русскій Край, содержащіе матеріали и изслѣдованія, собранныя П. Чубинскимъ, томъ VII, вып. 2, стор. 453-512; в додатку — діалектологічна мапа малоруської мови.

— Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь? — Кіевская Старина, 1899, IX.

К. Михальчукъ и А. Крымскій, Программа для собиранія особенностей малорусскаго нарѣчя. Спб., 1910.

Е. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880.

✓ А. Потебня, Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. Воронежъ, 1866.

— Замѣтки о малорусскомъ нарѣчїи. Воронежъ, 1871.

С. Смалъ-Стоцький і Ф. Гартнер, Руска граматика. Львів, 1893.

St. Smal-Stockuj und Th. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913.

А. Соболевскій, Очерки изъ исторїи русскаго языка. Кіевъ, 1884.

✓ — Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенїя, 1885, II.

✓ — Древне-кіевскій говоръ — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И. А. Н., т. X (= 1905, кн. I, ст. 308-323).

— Опытъ русской діалектологїи. Нарѣчіе малорусское — Живая Старина, 1892.

— Лекціи по исторїи русскаго языка. Изданіе четвертое. Москва, 1907.

Е. Тимченко, Українська граматика. т. I. Киев, 1907.

— Функціи генетива въ южно-русской языковой области — Русскій Филологическій Вѣстникъ, 1913.

В. Шимановскій, Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава, 1897.

И. В. Ягичъ, Критическія замѣтки по исторїи русскаго языка. Спб., 1889.

— Einige Streitfragen. 2. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen — Archiv für slav. Phil., 1909.

Акад. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА,

ЗВІДКІЛЯ ВОНА ВЗЯЛАСЯ
≡ І ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ≡

ALPHABET

MORBA

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Вступні уваги.

Термін „Україна“, „український“ — і „малоруси“, „малоруський“. Число людей малоруського плім'я.

Українська мова — це термін, який протягом останніх 30—40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін „мова малоруська“.

Слово „україна“ в старовину визначало попросту „пограниччя“. За часів великого князівства київського XII віку ми знаходимо, наприклад, згадку про „україну“ галицьку, точніш — галицько-волинську, на пограниччі області смоленської (див. Іпатський літопис під роком 1189), й одночасно зустрічаємо звістку, під 1187-им роком, про „україну“ наддніпрянську, лівобічну, теперішню Полтавщину. Після татарської руйни XIII віку під „україною“ малоруси розуміли переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV-XVI віку тут розвилосся козацтво, і тоді територія „України“ значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра. Під кінець XVI віку козащина України, цеб-то Наддніпрянщини, зробилася висловником національних ідеалів малоруського народу, а в XVIII-XIX віці нова малоруська література пішла з тієї знов-таки козацької України. Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко й інші талани літературно розробили живу малоруську мову своїх місцевостей, — і вона, мова „властиво-українська“, лягла в основу літературної мови геть-усіх малорусів, хоч би якими малоруськими наріччями та говірками

вони говорили. Геть-усі національно-свідомі малоруси, чи-то російські піддані, чи австрійські, од Кавказу до Карпат, по волі позивали звати себе „українцями“ і теперечки дуже не люблять, як їх сторонні люди, за старою звичкою, все ще взивають „малорусами“.

Що-правда, у літературних суперечках поміж собою, не перед сторонніми, малоруси, як говорять про деяку неоднаковість проміж мовою малорусів б. австрійсько-підданих і б. російсько-підданих, то частенько ще йменують одну мову „галицькою“, а другу — „українською“ і протиставляють, або досі були протиставляли „австрійських русинів“ — властивим „українцям“, цеб-то спокійнісінько звужують зміст терміну „Україна“. Та за останніх часів навіть і в таких випадках вони воліють дотримуватися вже инакшої термінології: не так давно були говорили: „мова України Австрійської“ та „мова України Російської“; або по найновішому говорять: „України Галицької“ — та „Великої України“.

Іменню „український“ малоруси складають дуже високу ціну, аж до дразливости високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна „малоруський“, а не „український“, то це була-б річ і недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність. Та про те філологи, треба думати, як задля точности діалектичної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні, в своїх вузько-спеціальних статтях) од терміну „малоруська мова“, що виключає будь-яку плутанину.

Цифру всіх малорусів визначають понад 35 мільйонів (великорусів — понад 65 мільйонів, білорусів — десь менше як 10 мільйонів). Антропологічної одности між ними немає (пор. праці Гильченка, Івановського). Як-що в крові великорусів сильна домішка фінська, то в крові малорусів, принаймні степових, — сильна домішка тюркська.

II.

Малоруські діалекти: західня меншість і східня більшість. Типовіші одміни західньо-малоруських діалектів од східньо-малоруських. Архаїчні говори в обох групах. Вони північні, але ділити малоруську мову на наріччя північне і наріччя південне не слід. Літературна непридатність архаїчних говорів і їхня величезна вага для філології та історії мови.

З діалектологічного погляду малоруська мова розпадається на дві великі, та нерівні парості: менша (десь чине $\frac{1}{5}$)—це наріччя західньо-малоруське; більша (щось $\frac{4}{5}$)—це наріччя східньо-малоруське. А кожна з обох цих паростей своєю чергою розпадається знову на два типи: один тип—це говори звичайні, фонетично розвиті, другий тип—це говори рідші, забиті по глухих закутках (гірські чи болотяні), фонетично нерозвиті, инакше—архаїчні.

Область наріччя західньо-малоруського політично почасти одірвана від решти малоруських областей. Сюда відносяться землі Галичини, Буковини та Угорська Україна. З цих областей чимало малоруських колоністів попереसेлялося й до Америки. Під б. російським володінням західньо-малоруським наріччям говорить Поділля з північною Басарабією, Підляшшя та значна частина Волині.

Область наріччя східньо-малоруського займає величезну просторинь од Дніпрового Правобережжя (Київщини, то що) до Дону та Кавказу; а так само включає в себе українські колонії на Далекому Сході („Зелений Клинець“).

Одрізняється західньо-малоруське наріччя од східньо-малоруського отакими напр. особливостями (назвемо лиш котрі типовіші). В ньому може одділятися *ся* (західньо-мр. *ся* бою = східньо-мр. боюся). Видко значну неоднаковість у

наголосах проти східнього наріччя, особливо в кон'югації (західньо-мр. *хѡджу*, *принѣсла* = східньо-мр. *хожѹ*, *ходѹ*, *принесла*). Тверде *-т* у 3-ій особі (зах.-мр. *він ходит* = сх.-мр. *він ходитѣ*). Кінцівка *-его* в родовому відмінкові займенника (зах.-мр. *до него* = сх.-мр. *до нього*, *до його*). Тверда відміна прикметників на *-ий* (зах.-мр. *третий*, *трета*, *трете* = сх.-мр. *третій*, *третя*, *трете*). Чути тверде *с* у кінцівках *-ский*, *-цкий* (зах.-мр. *руський*, *турецкий* = сх.-мр. *руський*, *турецький*). В зах.-мр. наріччі можуть не подвоюватися приголосні перед кінцівкою *-ье* (зах.-мр. *жите*, *хѡджене* = сх.-мр. *життя*, *ходіння*). І то що. Між иншим, західньо-малоруська вимова для звука *и* (з *ы* та *и*) дуже груба, він твердіший од російського *и* (напр., у зах.-мр. *чується* *лько*, *сыла*), а вже-ж у східньо-малоруському наріччі тут чути середній звук між *ы* та *і*, що на письмі його визначають буквою *и* (сх.-мр. *лико*, *сила*)¹⁾. У говорах перехідної області між обома наріччями всі оці риси надто плутаються й перемішуються, і напр., західня Київщина, з її виразним осівним східньо-малоруським типом, має в собі і риси мови подільської.

Варто зазначити, що така фонетична несхожість між зах.-мр. та сх.-мр. наріччями дуже-таки мало перебиває людям обох наріччів розуміти одним одних. Коли й трапляються випадки, що малорус східній не гаразд розуміє малоруса західнього, або навпаки, то причини коріняться вже ж не в фонетиці, а переважно в неподібності тих слів, якими в одному й другому наріччі визначаються однаковісінські поняття; західньо-малоруський словар—ближчий до польського, східньо-малоруський словар—ближчий до російського. І трапляється навіть, що малорус східній через лексичні одміни далеко-таки не вільно розуміє малоруса західнього.

А от у самій середині кожного з обох названих наріччів, чи то західнього, чи то східнього, вноситься роз'єднання через те, що і в одному і в другому є говірки а р-

¹⁾ Літературним правописом встановлено букву *и* (а не *ы*) і для зах.-мр. наріччя. Букву *ы* всеукраїнський правопис геть одкинув.

хаїчні, з їхньою своєрідною, різко відокремленою, нерозвитою фонетикою. Замість улюбленого звичайно-малоруського *i* (к^инь, л^ис, ш^исть) в архаїчних говірках ще досі заховалися дифтонги, цеб-то двоголосівки (напр., к^уо^нь, к^уи^нь = укр. к^инь; л^іес, ш^ієсть = укр. л^ис, ш^исть). Отаку архаїчну двоголосність (спільну колись для мови геть-усіх малорусів) заховують у західньо-малоруському наріччі говірки карпатських верховинців (в б. Австро-Угорщині) і Підляшшя (у б. Росії), а в східньо-малоруському наріччі цей дифтонгізм зберігся на Поліссі (київо-волинсько-мінсько-чернігівсько-полтавському).

Иноді діалектологи радять уважати всі сучасні дифтонгові говірки, в їхній сукупності, за одну спільну групу, і класифікують її як окреме „північно-малоруське наріччя“. Тільки-ж отака класифікація, що мала-б ці архаїчні говірки таким чисто-механічним способом об'єднувати, це річ зовсім незручна; бо, ведучи дальшу аналіз говірок отого ніби об'єданого архаїчного „північно-малоруського наріччя“, нам неминуче доведеться розбити його знову-таки на ті самі дві парості: західню та східню. І після цього покажеться, що західні говірки отого „північно-малоруського наріччя“ це органічний, зародковий прототип усього західньо-малоруського наріччя, а східні його говірки—прототип усього наріччя східнього.

В письменському, літературному українському рухові архаїчні говірки, як мова аж надто незначної меншости малорусів, як мова закуткова та нерозвита, залишилася для решти малорусів самісінькою обтяжливою, непридатною привіскою, що з нею письменська мова сміє абсолютно не рахуватися. Але для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говірки це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії—це живий, наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 600 тому назад, у XIV віці.

III.

Приналежність малоруської мови до східно-слов'янської („руської“) групи. Три найтиповіші спільні ознаки тієї групи (повногосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне о) і деякі не такі типові (доля юсів, ѣ, з та ѵ). Гіпотези про те, коли мав закінчитися період праруської одности: мабуть це IX-вік. Писані джерела для історії мови дійшли до нас лиш в XI в.: київські Ізборники Святослава 1073 та 1076 р., червоноруські Слова Григорія Богослова, і ин.

Історія малоруської (по теперішньому української) мови доволі складна, і, викладаючи її в коротких рисах, ми зупинимось тільки на найвизначніших її стадіях, а здебільша навіть на самих-но видатних „віхах“.

Усі слов'янські мови розпадаються на три сім'ї: а) західню (мови: полабська, польська, чеська, словацька, лужицька), б) південну (болгарська, сербсько-хорвацька, словінська) та в) східню, що має три парості: південну, середню та північну, чи, за новішою термінологією, три мови: малоруську, білоруську та великоруську. Східно-слов'янську сім'ю звать инакше руською, за йменням тієї „руської“ (цеб то нормансько-варязької) династії, яка в київській великокнязівській період панувала з Києва над усіма східно-слов'янськими племенами.

У передісторичну добу, так років на двісті перед прикликанням варягів, мова всіх східних слов'ян була, це річ безсумнівна, мовою єдиною, й одрізнялася тая єдина східно-слов'янська мова од мови південно-слов'янської та західно-слов'янської отакими позначками:

1) в ній була повногосність (спільноруське борода, молоко, берегъ; церковно-слов'янське брада, млеко, бръгъ; польське broda, mleko, brzeg);

2) зубні *đ, t* та сполучення *kt, gt, xt* м'якшила вона на [ð]юс та ч (спільноруське хо[ð]юсу, свѣча, ночь; церковно-слов'янське хождѣ, свѣшта, ношть; польське cho-dze, swieca, noc);

3) вона мала зачинне *o* замість *e* (спільно-руське олень; церковно-слов'янське ѡлень; польське jeleń)^g

Так само замість носових юсів *ѣ* та *ѡ* усі східні слов'яни встигли ще наприкінці періоду своєї мовної одності виробити неносові звуки *y* та *я* (спільно-руське дубь, зять; церковно-слов'янське дѣбь, зѣтъ; польське dąb, zięć). Праруське *ѣ* звучало як *ie*. Немає сумніву, що за праруської ще доби глухі голосівки *ъ* та *ь* (коротке *y* та коротке *i*) звучали в усій східно-слов'янській сім'ї трошки інакше, ніж у інших слов'янських мовах,—мабуть чи не з легким нахилом до *o* та до *e*.

Про той термін, коли закінчилася доба повної східно-слов'янської (чи праруської) мовної одності, про це можна будувати самісінькі здогади.

Один з найавторитетніших філологів-дослідників, акад. О. О. Шахматов (великорус), у своїй передсмертній величезній праці „Очерки древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка“¹⁾ з певністю висловлюється так: „Распадение восточно-славянскихъ племенъ и ихъ языка относится (въ своемъ постепенномъ ходѣ) къ VII и VIII вѣку; вѣроятно, къ IX вѣку восходитъ (какъ завершеніе процесса) распадение единого русскаго племени на три племенные группы: южную, сѣверную и восточную“ (стор. XXXVI і стор. XXV).

Так каже безсторонній великорус. Проте—річ імовірна, що не тільки в VII-VIII вв., ба навіть у IX віці, як варяги засновували на східно-слов'янській території „руську“ державу, однієть мови всіх східно-слов'янських племен ще не було порушено нічим, практично дуже великим. Вважати мову всіх східно-слов'янських племен у IX в. ще за *практично* єдину мову—це кінець-кінцем не буде річ протина-

¹⁾ Праця ця вийшла (у Спб., 1915) як 11-й випуск Енциклопедія славянської філології, що її видає Російська Академія Наук.

укова. Що окремі говірки трьох східно-слов'янських груп повинні були, звичайна річ, уже й тоді мати дуже характерні риси,—це так. Але будь-якого обопільного нерозуміння між ними в IX віці ми припустити не сміємо. Адже під ті часи взагалі всі слов'яни, навіть цілком різних слов'янських груп, ще не відчували хоч трохи сильної несхожості між слов'янськими мовами. Коли рівночасну тодішню (IX в.) проповідь свв. Кирила та Методія, апостолів із землі слов'ян південних, прекрасно розуміли в Чехії, країні слов'ян західніх,—то вже-ж варязькі ватажки, які за князювали в IX віці над слов'янами однієї й тієї самої групи—східної, повинні були почувати від Новгороду ген аж до Чорного моря безперечно ще одну-однісіньку мову.

Відтінки між говорами трьох груп східно-слов'янських племен IX віку могли являти собою переважно хіба тую неоднаковість, яка взагалі неминуча між говірками однієї й тієї самої мови, коли вона розкидана на великому просторі. В таких випадках, де ця неоднаковість відчувалася з практичною реальною силою, вона зводилася, очевидно, до несхожості окремих слів, що ними на півночі і на півдні неоднаково визначувалися однакові й ті самі поняття; такі слова, як „бана“ (=купол), „повонь“ (=водяний розлив), „вѣхъть“ та ще чимало інших слів південних, що їх ми згодом знаємо з київського літопису й інших південних пам'ятників, і що їх часто-густо навіть пояснити не можна без допомоги сьогочасної української мови Київщини, навряд чи були і в IX віці відомі на півночі¹⁾. А північ знову мала свої слова, такі, що їх не знав південь IX віку. Що-ж до відтінків фонетичних і морфологічних між східно-слов'янськими говірками IX віку, то тодішня одміна між північчю і півднем навряд чи тоді вже відчувалася в життєвій обихідці як порушення праруської мовної одности.

Треба, зрештою, пам'ятати й про те, що відносно IX віку будь-які філологічні міркування про тип староруських

¹⁾ Див. А. Крымский: Древне-киевский говоръ—Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ, 1906, кн. III.

варіччів та про ступінь їхнього взаєморозуміння чи взаїмоперозуміння не носять характеру безнеречної точности, бо ж написаних даних од IX віку ми не маємо. Документальні східньо-слов'янські пам'ятники, що дозволяють судити про мову вже твердо, починаються властиво тільки-но в XI віці, чи в Києві, чи в Новгороді. Що-правда, мова південно-руська, а саме наддніпрянська, має записи ще від X віку, в реєстрі ймень Дніпрових порогів, що їх дано грецькими буквами у Костянтина Багрянородного (ум. 959); але слов'янськими буквами південно-руські пам'ятники йдуть допіро з часів київської держави Володимира Святого, а саме як дрібні написи X-XI віку; а вже ж південно-руські книги, так само як і книги північно-руські, дійшли до нас тільки з часів Володимирових дітей XI віку.

Через це достовірну історію малоруської мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі починати аж з XI віку, дарма що чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці.

Найдавніші, котрі до нас дійшли, південно-руські пам'ятники це такі: з Київщини — Ізборники Святослава 1073 та 1076 років, Синайський патерик XI в., житійний Успенський збірник XII в. з творами теж і місцевих печерських отців, Богословіє Івана Дамаскина XII в., Студійський Устав бл. 1193 р., Златоуструй XII в.; з Чернігівщини — Руянцівська Ліствиця XII в. № 198; з Волині — уривки Турівського Євангелія XI в.; з Червоної Русі — південно-галицькі слова Григорія Богослова XI в., північно-галицьке Євангеліє 1144 р., Віденський Октоїх XII-XIII в., Христінопільський Апостол XII-XIII в., північно-галицьке Євангеліє 1268-1301 р.; буковинське болгаро-Софійське Євангеліє XIII в., буковинське Євангеліє Евсевія 1283 року й ин.

Писано ці книги чужою, церковно-слов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські нехотючи роздали описки в душі своєї живої мови і, через це, ми з-під церковно-слов'янської кори виловлюємо загальні зариси південно-руської мови, якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі.

Найголовніші риси південно-руської мови, що їх видно з пам'яток XI віку.

а) Фонетика. Поплутання *ы* та *и*, *ъ* та *і*. Звук *е* ще не був твердим його однини („житя“ зам. „житие“, „чоловѣкъ“ зам. „человѣкъ“). Звук *о* в XI в. міг часом асимілюватися з *у* („уружьє“ зам. „оружье“), часом з *а* („багатыѣ“); *у* могло вийти і з *в* („уредь“ зам. „вредь“). Букви з XI віку віддається звук протяжний [у або ʏ]. Плутанина складів *і ря*, *ру* і *рю* в XI віці.

І виясняється, що в XI столітті південно-руська мова знала поплутання звуків *ы* та *и*. От, у київському Ізборнику 1073 року маємо: „глаголетьси“ (л. 9 = $\epsilon\gamma\lambda\lambda\omicron\tau\epsilon\varsigma\iota$, зам. „глаголетьси“), „си мнѣти начынетъ“ (л. 47 об. = $\epsilon\gamma\lambda\lambda\omicron\tau\epsilon\varsigma\iota$ „помысли!“ (л. 49 об. = $\epsilon\gamma\lambda\lambda\omicron\tau\epsilon\varsigma\iota$, зам. „помысли!“), „ти лсѣмѣши?“ (л. 87 зам. „ты“), „неправдыѣ“ (л. 104 об. зам. „неправды“), „запони“ (л. 116), „прости ни“ (л. 122, зам. „прости ны“ = $\alpha\pi\lambda\lambda\alpha\chi\alpha\varsigma\ \eta\mu\acute{\iota}\nu\varsigma$), „пльтолюбыя“ (л. 135), „в Амаѡунтыисцѣмь“ (л. 153), „Ахименыды“ (л. 154), „вмны“ (л. 154 об. зам. „вины“); аж надто часто „си“ зам. „сы“ (= сущий, напр. л. 257), чи „си“ зам. „сми“ (л. 154 об. „о землямѣрыи“ (л. 203 об.), „посинѣти“ (л. 216 = „посынити тобто всиновити) та й ин. У малому Ізборнику 1076 року — „осырѣю“ (л. 112 = осиротію). Безліч прикладів і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку.

Рівнобіжно з отвердінням праруського *и*, з'являється у південно-русів X віку дуже м'який звук *і* із старогригоріанського дифтонга *ѣ* (ie). І от тоді як у середній та північній Русі дифтонг *ѣ* почав поволі з XI віку обертатися в „е“, ми стрі-

76

1073 року, переробляючи ймення царя Авгаря в „Авзарь“ (л. 262), засвідчив цим те, що він вимовляв *z* за *h*. Частенько він і зовсім проминав букву *z*; наприклад, „оть едино“ (л. 18 об. замість „оть единого“ = *ἕνός*), „томления вражьско“ (л. 185 об. = зам. „вражьского“), „м'ночьстьныхъ“ (л. 264 = *многочеснихъ*), „рече Бо“ (л. 50 = *θεός*, себто „рече Богъ“) і баг. ин. В Ізборникові 1076 року: „сърѣшу“ (л. 1 об. замість „сърѣшу) „изниеть“ (л. 237 замість „изгниеть“). На чернигівській чарі коло 1151 року: „сво-его осподаря“ (зам. „господаря“). І т. п.

Склади *рю* та *ру*, *ря* та *ра*, як це й тепер водиться, легко плуталися в південній Русі ХІ віку. В київському Ізборникові 1073 року *e* і „царю“ (л. 144) і „цару“ (л. 143 об., л. 185 об., л. 260 об.); *e* „кумира“ (л. 251 об.) і „куми-ря“ (л. 120); „твору волю“ (л. 158), „растворається“ (л. 211 об.) і т. п. Те саме і в інших південно-руських рукописах ХІ віку.

б) Деякі явища в склоненні ХІ віку. Архаїчні риси: „на дорозъ“, „духови“ (або вже й „духовъ“ = дав. *одн*); чоловічі ймення на *-о* („Павло“, „дядько“, „Василько“). Нові форми ХІ віку типа: „в густому лісу“, род. мн. типа „манастыреѣ“, „врачеѣ“, „молезъ“ („моль“, теж як і „полянъ“ — чолов. р., а „пара“ — жіночого, не „парь“). Займенники ХІ віку, форми: „собі“, „тобі“.

В царині склонення південно-руська мова ХІ віку одрізнялася, як і тепер, тим, що вона заховувала тую давнину, яку вже й тоді втрачувала мова північної Русі. Коли малоруси й до сьогодні утворюють свій давальний і місцевий відмінки однини з перехідним змякшенням („на дорозі“, „дівці“, „в кожусі“), коли вони й досі зберігають кличний відмінок („дівко!“ „чоловіче!“ „кбню!“), коли вони досі зберігають давальний відмінок на *-ові* („чоловікові“), то що, то цілком зрозуміла річ, що так воно все було й у ХІ віці. Так само знов і тоді архаїчніше „духови“ (наприклад, у Словах Григорія Богослова ХІ віку, л. 357) чергувалося з „духовъ“ (л. 356 об.). А тим часом північно-руси ХІ віку вже виявляли нахил утворювати форми „дѣвкъ“ і „на дорозъ“, „въ кожухъ“ (пор. у писаря новгородсько

Мінеї 1096 року: „рабу твоему Дъмъкъ“), кличний відмінок вони замінювали називним, почували знехоть до давального відмінку на *-ови*, а незабаром і зовсім його закинули. Улюблені для сьогочасних українців імення чоловічого роду на *-о* („дядько“, „Павло“, то що) вже з давніх давен були в дуже широкому вжитку; наприклад, „Синько“ в умові Ігоря з греками 945 року, „Петро“, „Пауло“—в Ізборникові 1073 року (л. 262 об.) „Марко Печерникъ“—у київо-печерському монастирі, „Василько“ та „дядько“—в Начальному літописі, і т. и.; а в великорусів XI віку ці ймення, як бачимо, перейшли вже в систему жіночої одміни (пор. те-ж таки новгородське „рабу твоему Дъмъкъ“ 1096).

Та були в південно-руському склоненні XI віку і свої новоутворення.

Поплутання давального та місцевого відмінку на сьогочасний малоруський зразок „в густому лісу“ відбилося в писаря Слів Григорія Богослова XI віку: „о жестосрьдumu Фараосу“ (л. 305); у київському Богословії Івана Дамаскина XII віку: „о Божьствьнуumu въплъщению“ (л. 114), „о будущуumu суду“ (л. 184-185). У родовому відмінку множини м'якої одміни, де великоруси воліють кінцівку „-ей“ (вкр. „врачей“, „дождей“, „монастырей“=мр. „врачів“, „дожчів“ „монастирів“), південно-руські пам'ятники XI віку показують ясних попередників сьогочасної малоруської форми; пор. „врачевъ“ в Ізборнику 1073 року (л. 48 об., л. 105, л. 130) і в Синайському Патерику XI віку (гл. 306) і в чернігівській Ліствиці XII віку (л. 81 об., л. 185 об.); „дъждевъ“—Слова Григорія Богослова XI віку (л. 290 об.); „плачевъ“—там-само (л. 248); „монастыревъ“—у печерському Успенському Збірнику XII віку (л. 32); „молевъ“—в Ізборнику 1073 року (л. 77 об.).

До речі сказати, „моль“ „польнь“ та й ще де-котрі інші слова належали в XI віці до чоловічого роду (так воно й тепер по мр., а по вкр. „моль“ і „польнь“—жіночого роду); а замість „паръ“ казалося тоді „пара“ (жіночого роду; пор. сьогочасне мр. „сильна пара“=вкр. „сильний паръ“).

У склоненню займенників споконвічність сьогочасних малоруських форм „тобі“, „собі“ цілком стверджується багатьма вказівками геть усіх пам'ятників ХІ віку.

в) Дієслєва ХІ віку; тип „роспитовати“ (зам. „роспытувати“), „бовати“ (=бывати); споконвічність форм: „біжу“, „вони біжать“. Стародавність форм: „ми знаємо“, „він носить“, „вони носять“; стяження *ae* в *a* в ХІ віці (типа: „він зна“). Спряження помічного дієслова: „є“ зам. „есмы“ і зам. „суть“. Форми майбутнього часу в ХІ віці, що відповідають сьогочасному „знати^{ме}“; форми минулого часу в ХІ віці на „-вѣ зам. „-лъ“. Страдальні причасники на „-яный“ зам. „-еный“; синтаксис пасивних зворотів типа: „його вбито“. Дієсловні форми типа: „бойсь“ в ХІ віці. Децо про прийменники: *od* (зам. „отъ“), *z* (зам. „съ“).

В чергуванні дієслівних основ на „-овати“ і „-увати“ те, що нам показують південно-руські пам'ятники ХІ віку, свідчить про вимову „-овати“. І якщо північний русе доби Володимирових дітей схилився до кінцівки „-увать“ (пор. і сьогочасне великоруське „распытывать“, „описывать“), то для київського писаря Ізборника 1073 року форма „роспытовати“ (л. 10), а так само й для червоноруського писаря Слів Григорія Богослова „описовати“ (л. 10 об.)—це були єдині, рідні для них форми (пор. сьогочасне малоруське „розпитувати“, „описувати“). Писар київського Ізборника 1073 року навіть замість „бывати“ писав „бовати“ (л. 136 об.—„знаменія боваху“), а що ненаголошена буква *o* часто визначала під його перем звук *y*, то цілком можлива річ, що в Києві ХІ віку вже вимовляли по нинішньому: „розпитувати“ та „бувати“ (хоч отаке південно-руське „-увати“, з точно написаною буквою *y*, виявилось на письмі вже аж за сто років після того).

У спряженні інших дієслівних основ ми так само часто впізнаємо в ХІ віці сьогочасні мр. форми; наприклад стародавність сьогочасного малоруського „біжи“, „біжу“ та „вони біжать“ (у протилежність до великоруського „бѣжи“, „бѣжу“, „бѣгутъ“) стверджує і церковна-слов'янська мова: ясна тая давність для „біжи“, „вони біжать“ і т. и.—і з показаннів київського Ізборника 1073 року (л. 9 об., л. 131), Ізборника 1076 року (л. 9, л. 73), Слів Григорія Богослова

ХІ віку (л. 113), чернигівської Листвиці ХІІ віку (л. 17 об., л. 45, л. 126 об.) і ин.

Звичайна нинішня малоруська кінцівка 1-ої особи множини *-мо* („ми знаємо“, „ми ходимо“) випадково засвідчена в південно-руських пам'ятниках допіро з ХІІ віку (у печерському Успенському Збірнику ХІІ віку: „прѣдъступаемо“, л. 361 = *προΐφμεν*). Та порівняльно-лінгвістичні міркування показують, що оце *-мо* далеко старіше навіть од доби київської держави.

Кінцівка 3-ої особи теперішнього часу на *-ть*, яка теж має своє коріння в сивій прадавнині (сьогочасне малоруське „він носить“ та „він береть[ся]“¹⁾, „вониносять“ та „вони беруть“) зустрічається на кожнісінькій сторінці геть-усіх південно-руських пам'ятників ХІ віку, хоч це йде проти церковно-слов'янського правопису.—Зникнення флексії *-ть* в оцих формах це теж з'явище, що вже в ХІ віці цілком встановилося; і теперішні мр. форми: „він е“, „він бере“ „він буде“, „він убиває“ (пор. вкр. „єсть“, „береть“, „будеть“ „убиваєть“) звичайнісінькі і в київському Ізборнику 1073 року, і в червоноруських Словах Григорія Богослова ХІ віку; стяжіння *ає* в *а* так само було тоді в повному ході; наприклад, „быва и отъбыва“ (=„бываєть и отъбываєть“) — Ізборник 1073 року (л. 230, л. 239 об.), „умлѣкаа“ (=„умолкаєть“) — Слова Григорія Богослова ХІ віку (л. 234 = *αὐτὴν γὰρ*).

У дієслові „бити“ 3-я особа однини „єсть“ чи „є“ іноді в ХІ віці, як це й тепер воно буває, являлася заміною й для інших осіб (1-ої і 2-ої): „мы повелѣни є“ — Ізборник 1073 року (л. 34 об. = *πρωτοτάτου εἶδ*), [„ты] чисть єсть“ — Слова Григорія Богослова (л. 112 = *καθάρως εἶ*), „нѣци єсть“ — Ізборник 1076 року (л. 215, замість „суть“).

Тій формі майбутнього часу, що в ній у сьогочасних малорусів допомічне дієслово має форму *-му* („знатиму“, „знатиме“ і т. д.), відповідає в пам'ятниках ХІ віку архаїчніша

¹⁾ Форма на „-єть“ без „-ся“ тепер по українськи призабулася; ка-
ють попросту: „він бере“, без будь-якої приголосної кінцівки.

форма, де допомічне дієслово має давню форму „имаць“, цеб-то „знати имаць“ і т. и. Але початкове *и* в „имаць“, могло вже опадати, і форма майбутнього часу „из'їдати мать“ у чернігівській Ліствиці XII віку (л. 198 об.) це перший ступінь до сьогочасного мр. „из'їдатиме“.

Видко з XI віку нахил висловлювати минулий час не тільки-но причасником на „-лъ“ („онъ далъ єсть“, „они дали суть“), але й причасником на „-въ“ („онъ давъ єсть“, „они давъше суть“); наприклад, в київ. Ізборнику 1073 року: „онъ є събравъ“ (л. 77 об.), „є давъ“ (л. 89), „установивъ“ (л. 23 об. = *ἐδοῦμάτις*), то що. Із них згодом у множині запанувала форма тільки на „-лъ“ (пор. сьогочасне малоруське „ми дали“, хоч іще в XV віці для мр. грамот звичайна була форма типу „мы взозрѣвъше єсмо“), а в однині—навіпаки: тепер запанувала виключно форма на „-въ“ (пор. сьогочасне мр. „він дав“, „він зібрав“, „він установив“, те що по великоруськи: „онъ далъ“, „онъ собравъ“, „онъ установивъ“).

Форма страдального причасника—замість етимологічної кінцівки „-еный“ часто, як і тепер, мала в XI віці кінцівку „-аний“. Паралелі до сьогочасного мр. „посажаний“, „повищений“, „скінчаний“, „засмоляний“ є в Ізборнику 1073 року (л. 121 об., л. 190 об., л. 262), в Успенському Збірнику (л. 68, л. 75), у чернігівській Ліствиці (л. 114 об., л. 145 об.) й у багатьох інших.

Трапляється в XI віці спосіб висловлювати пасивний синтаксис безсуб'єктними реченнями: із знахідним відмінком замість суб'єкта та з причасником середнього роду замість предиката, на зразок сьогочасного мр. „його вбито“. Отак, в Ізборнику 1073 року: „имъ же є поручено строй-тъ“ (л. 46 об. = ті, що їм доручено той лад; по-великор. „тѣ, кому порученъ зтотъ поярдокъ“); в Ізборнику 1076 року „медъ дано бысть Богомъ“ (л. 268; по вкр. „медъ данъ Богомъ“; у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: „свѣтъ тьмою женомо, нъ не постижемо“ (л. I об. = по вкр. „свѣтъ тьмою бываєть гонимъ, но не одолѣваемъ єю“). Та при суб'єкті в множині—отакі приклади вказу

ються документально тільки-но в XIV віці (у грамотах: „листь принесено“ = по вкр. „письма принесены“, і т. и.).

Дієсловна форма відворотна, що утворюється з „-ся“ (чи з „-си“), трапляється в пам'ятниках XI віку так-само із кінцівкою „-сь“, яка вживається аж надто спеціально по південно-руськи. У Словах Григорія Богослова: „инъ би явилсьь“ (л. 21 об. = ἄλλος ἂν ὄφθη); „постыдися или убоесь!“ (л. 366), — пор. сьогочасне мр. „явивсь“, „бійсь“ (по велико-руськи „явился“, „бойся“).

Серед південно-руських прийменників XI віку „оть“ уже міг мати свою нинішню форму „одъ“ (пор. „одо Иерусалима“ в Словах Григорія Богослова, л. 90 об. = ἀπὸ Ἱερουσαλήμ). У прийменнику „изъ“ початкове *и* могло відпадати, а до прийменника „сѣ“ могло додаватися доброзвучне *и* зпереду. Тому „изъ“ та „сѣ“ плуталися поміж собою в XI віці на сьогочасний мр. лад. Наприклад, в Ізборнику 1073 року: „незмутънѣ“ (л. 247), „бе-злияня“ (л. 13 об. = ἀσυχύτως), „многое о строи збесѣдовавъше“ (л. 216 об.), „елико исъвяжете—будеть сьвязано“ (л. 125 об.), „измѣсьна“ (л. 25 об. = συζυγέστα); в Ізборнику 1076 року: „исъ благо-словлениемъ“ (л. 275) у Словах Григорія Богослова XI віку: „трѣбованиемъ и зволениемъ“ (л. 176 об.); в Успенському Збірнику XII віку: „оружие звлекоша“ (л. 15 а), „з молитвы святого“ (л. 106 об.); у Богословію Дамаскина XII віку: „луна исъ звѣздами“ (л. 75).

г) Ви сновок—мова Наддніпрянщини та Червоної Руси часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільша вже всі сучасні мало-руські особливості.

Ми могли-б подати значно довший реєстр особливостей південно-руської мови XI віку, повитягавши їх з-під кори книжної церковно-слов'янської мови того часу. Але й того, на що ми вказали, вистарчить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого.

І що-ж воно виходить?

Із показаних рис одні властиві були виключно південно-руським наріччям XI віку (таке, наприклад, затвердіння *и*

та поплутання його з *ы*, паралельно з появою нового мня-кого *і* із *ъ*; такі—форми типу: „в густому лісу, бовати“). Другі відомі були й усім середньо-руським племенам (чи майбутнім білорусам—наприклад, „уредъ“ = „средъ“, $г = н$, $ру = рю$, „онъ даєъ“, „медъ дано“, приіменники: „од Іерусалиму“, „ізвязати“). Треті—відомі були і на півночі (як „тобѣ“, „анає“), та тільки де-не-де. Четверті становили колись спільне східно-слов'янське (чи праруське) добро, але в ХІ віці виявляли несумнівний нахил зникати скрізь у мові північно-русів і непорушно зберігатися в мові південнорусів (наприклад, „дѣвѣѣ“, „дорозѣ“; „чоловікові“, „чоловіче“!).—І рівночасно північ витворювала свої власні язикові риси, чужі для півдня (наприклад, новгородське $ч = ц$, давальний відмінок „Дѣмъжъ“).

Таким чином, усією сукупністю своїх познак, жива мова півдня ХІ віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси ХІ віку—це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо-ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей.

Південно-руська мова од XI до XIV віку.

Занепад глухих звуків з та ь і його наслідки. Дрібніші наслідки: подвоєння м'яких приголосних звуків („життя“, „Лля“), вимова *oe* — замість *ял* („воєк“). Замінна довгота і з'язана з нею найголовніша особливість української мови: „шѣсть“ через „шієсть“ обертається в „шієть“, а „кѣнь“ та „лѣд“ через „кѣюнь“, „лѣюд“ та „кѣуиць“, „лѣюд“ обертається в монофтонгове „кїнь“, „лїд“, не пізніш од XIV віку. Отвердіння звука *e*, теж близько XIV віку. Південно-руська мова XIV в вже сучасна українська, так само як середньо-руська і північно-руська XIV віку — то вже теперішні білоруська та великоруська мови. Відношення білоруської мови до української та великоруської.

А проте південно-руська мова XI віку ще не мала найістотнішої, найяскравішої своєї позначки: вимови „бїб“, „кїнь“, „твїй“ (замість „бобь“, „конь“, „твой“), — не мала вона тієї риси, яка найрізкіш одрізняє малоруську мову не тільки од великоруської та білоруської, ба й од усіх слов'янських мов укупі. Деякі зародки цієї риси могли злегка позначитися може й раніш од XI віку; тільки ж, як говорити загалом, то оця риса, і поруч неї ще декотрі інші звукові з'явища, які теж доволі типові для малоруської мови, ведуть свій початок, власне кажучи, допіро з XII віку, тобто допіро з того часу, як цілком виразно позначився надзвичайної великої ваги звуковий факт: занепад глухих. занепад не спорадичний, а такий що одбувався в масовому характері.

„Занепад“ цей полягав у тому, що глухі голосівки з та ь, які раніш мали свою окрему цілоскладову вимову, почали в одних випадках замінятися чистими *o* та *e*, а в ин-

чаємо в київському Ізборникові 1073 року вже отакі написання: „ници“ (л. 5 зам. „нѣци“), „нимая“ (л. 142 = „нѣмая“), „ними суть“ (л. 150 зам. „нѣми“), „пламене[ть]“ (л. 153 об. = „пламенѣть“), м. б. „[с]имя“ (л. 67 об. = *спѣрия* зам. „сѣмя“), „исцили“ (л. 162), „въразуминие“ (л. 264), „въ вѣри“ (л. 17 об.), „о Авраами (л. 113 об.), „на Купри“ (л. 153 зам. „на Купрѣ“) та й чимало ще інших. У Ізборнику 1076 року: „пити въ миру“ (л. 237 = „въ мѣру“). У червоноруських Словах Григорія Богослова ХІ віку: „стины“ (л. 6 об. = „стѣны“) і т. и. (Пор. сьогочасні українські: *стіна, міра, німий* і т. и.).

Звук *e* в південно-русів ХІ віку ще не звучав твердо (цеб-то, напр., слова: „везе“, „несе“, „дерево“ ще не звучали на сьогочасний лад з твердими *в, з, н, с, д, р*)¹⁾. В тому звукові *e* південно-руси одрізняли два відтінки. Один ближчий до *й*, в таких словах, як „шесть“ та „житие“; другий—ближчий до *ѣ* чи *ѐ*, перед твердими складами та у флексіях деклінаційних; і через те такі слова, як „жена“, „лѣдъ“, „на немъ“, „на ней“, „въ сеи сторонѣ“ вимовлялися приблизно так: „жѣна“, „лѣдъ“, „на нѣмъ“, „на нѣи“, „въ сѣи сторонѣ“. В першому випадку з-під пера південно-руса ХІ віку легко з'являлася замість *e* буква *я*; напр., у Ізборникові 1073 року (л. 57) замість „житие“ писалося „жития“ (пор. сьогочасне „життя“ при великоруському „жить“). Написаннями отакого типу київський Ізборник 1073 р. попросту аж ясніє. У другому випадку ми замість *e* (близького до *ѣ, ѐ*) зустрічаємо з ХІ віку букву *о*: „чологѣка“ (Ізб. 1073 р., л. 179 об.) „жона“ (Ізб. 1076 р., л. 181 об.), „ничосо“ (Сл. Григ. Бог., ХІ в., л. 24) і т. и. (пор. сьогочасні укр. „чоловіка“, „жона“, „нічого“). Стома роками пізніш з'явище отее потягло за собою дуже великі, надзвичайно важливі звукові переміни.

Ненаголошене *о*—це було в ХІ віці чистісіньке *о*; та іноді могло воно схилитися то в бік *у*, то в бік *а*. Коли ненаголошене *о* сусідувало з *у* чи з *в*, то воно могло, як і

¹⁾ а звучали приблизно так, наче „везе“, „несе“, „дерево“.

тепер діалектично на Україні бува, вучати та й обертається в *у* (і тоді південно-руські писарі XI віку писали „уружьє“ замість „оружьє“, „не мугуши“ замість „не могуши“). Як же ненаголошений звук *о* стояв поруч з *а*, то він міг ширшати та й обертася сам в *а*, і таким побутом сьогочасне українське „багатий“ (із „богатый“). Видко вже і з пам'ятників XI віку. Цю рису Наддніпрянщина XI віку виявляє нам не тільки в словах рідних; ба однаковісінько і в словах чужих: „оть Амона—Аманите“ (у київському Ізборникові 1073 року, л. 137), „Иоанъ Схаластикъ“ — у заголовку чернігівської Румянцівської Ліствиці XII віку; ба навіть „панахида“ (поруч із „панохида“) у Студійському Уставі 1193 року (л. 270 об.; пор. сьогочасне укр. „панахида“).

Ненаголошений звук *у* міг у XI віці повстати і з приголосного *з*: київський писар Ізборника 1073 року, так само як і киянин сьогочасний, замість „середь“ вимовляв „уредь“ (л. 18 об. „на урѣды“ = $\pi\acute{o}\varsigma \beta\lambda\acute{\alpha}\beta\eta\nu$); у нього ж таки ми читаємо „прауда“ (л. 60 об.). Частенько теж плував він применники *в ѣ* та *у*. Так само знову й у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку славнозвісні Пилатові слова передано так: „еже уписалъ есмь, съписахъ“ (л. 143). Зрештою, вільна міна применників *у* та *єъ*, що їй так люблять сьогочасні малоруси, може вважатися за міцно вкорінене явище допіро аж стома роками потім після того (чернігівська Ліствиця, віденський Октоїх, то що),—хоч правда, що й у XI в. виявляється воно вже виразнісінько.

Приголосний звук *г* (тепер він у малоросів звучить як *h*, а в великорусів—як *g*) звучав у південнорусів XI віку як звук протяжний, в жадному разі не як *г*. Костянтин Багрянородний X віку передавав *г* в іменнях Дніпрових порогів або через гамму (себто через звук протяжний), або навіть через грецьку букву γ . Так само й червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку писав „годь“ замість „годъ“ (л. 146), і, навпаки, замість „служъ“ він писав „служъ“ (л. 336 = $\acute{\alpha}\lambda\eta\theta\acute{\iota}$). Київський писар Ізборника

ших випадках—цілком зникали і, значиться, переставали творити окремиї склад. А поруч з цим—двоскладове сполучення *oi* (так само як і *ai*, *ui* й ин.) оберталося в один склад *oi* (а так само і *ai*, *ui*, то що), цеб-то звук *и*, обертаючися в *й*, переставав бути окремим складом.

Явище це йшло в південно-русів з надто великою повільністю і дуже ступнево (у решти східнього слов'янства, тоб-то в білорусів та великорусів—воно перевелося скоріше). Та й не в усіх фонетичних положеннях одбувалося воно одночасно: у середині слів глухі звуки зникали раніш (як іноді, то навіть мабуть чи не в X ще вікові), а у флексіях—зникали пізніше. Опріч того: у тих говірках, що повисувалися були далі на південь у бік степового пограниччя, наприклад, над Дніпровими порогами, або в сьогочасному Поділлі, або в напів-молдавській Буковині, процес занепаду глухих ішов швидче й рішуче; навпаки, чим далі жили південно-руси на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, то тим повільніше йшов у них занепад глухих; так само по містах ішов цей процес швидче, по селах—повільніш.

Один із перших наслідків од занепаду глухих—це було подвоєння попередніх м'яких приголосних, на зразок сьогочасного малоруського „життя“ (із „житъ“), „затишя“ (із „затишь“), „ходіння“ (книжне „ходженіє“). Уже навіть писар київського Ізборника 1073 року вимовляв імення „Ілія“ за „Илля“ (л. 254) і, поруч книжного „облишис“ (л. 4, л. 196), писав він по своєму по рідному: „облишьшис“ (л. 81). Червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку називав посвячення-хиротонію „священньемъ“ (л. 92). У київському Успенському Збірнику XII віку читаємо: „въ безаконьнѣ“ (л. 78), у Богословію Дамаскина XII віку: „растенънїе“ (л. 98). У XIV віці цеє з'явище цілком увійшло у норму, і одтоді в західно-малоруському наріччю починається навіть спрощення такого подвійного приголосного звука один.

Друге цікаве звукове з'явище, сполучене з занепадом глухих, це був перехід плавного сполучення *-лѣ-* (чи то *-лѣ-*) в *-ов-*. Через це з'явилося малоруське „вовк“ із „влѣкъ“

(чи то з „вълкъ“). В Ізборнику 1073 року ми, в таких випадках, іще не бачимо, щоб писалася буква *е*, та за те ми там стрічаємо відсутність букви *л*; наприклад, „мъчаниемъ“ (л. 50 об. замість „млчаниемъ“); те саме в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: „въхвующемъ“ (л. 209), зам. „влъхвующемъ“. А безпосередньо написане *ов* з буквою *е* ми констатуємо в документах аж після кінця XIV віку: „поснѣишее“ — у буковинській господарській грамоті 1411 року¹⁾, „невдовзѣ“ — в Четв'їй-Мінеї 1489 року, то що.

А вже ж найвизначнішим наслідком занепаду глухих була поява так званої заміної довготи. А саме подовжувалися корінні звуки *о* та *е*, котрі стояли перед тим складом, де зникали *ъ* та *ь*, або де *и* ослабало в *й*. Наприклад, праруське „шесть“, „ледь“, „конь“, „на той“, „на ней“ почали звучати в південно-русів коло XII віку (іноді раніше а іноді й пізніше) як „шѣсть“ (= „шесть“, *šeest*); „лѣдъ“ (= „лѣд“, *löd*), „кѣнь“, „на тѣй“, „на нѣй“ (= „на нѣй“, *nöj*). Оці здовжені *е* та *о* швидко, незабаром-таки, порозкладалися на двоголосівки, і стало чути такі слова: „шѣсть“, „лѣод“, „кѣуонь“, „на тѣуой“, „на нѣуой“, які зберіглися в архаїчних говірках ще й до сьогодні. Дифтонг *іе* легко і швидко почав переходити в монофтонгове *і*; в грамотах XIV віку отакі написання, як „шисть“ (сьогочасне „шість“) уже цілком звичайні. А що до дифтонгів *юо* та *юѣ*, то спершу з'явилася до них одміна: *уѣ* та *юѣ* (*уѣ*, *юѣ*) і, як наголоше закріпився на другій половині такого дифтонгу, то й тут легко стало чути так само монофтонгове *і*: із „лѣудъ“, „кѣуѣнь“ вийшло „лѣд“, „кѣнь“, а із „на нѣуѣй“, „на тѣуѣй“ вийшло „на нѣй“, „на тѣй“²⁾.

1) Та й то треба буде ще поглянути в самий оригінал грамоти 1411, не покладаючися на друковане видання Уляницького. Може бути, в першій частині стоїть „пснѣишее“.

2) В декотрих говірках перехід дифтонга в монофтонг міг відбуватися й трохи інакшим шляхом (нпр. *тѣуѣй*—*тѣуѣй*—*тѣй*), тобто і без переходу наголоше на другу половину дифтонга. Пор. статтю В.с. Ганцова про поліські дифтонги в II-III книжці „Записок Іст.-філ. відділа Укр. Акад. Наук“ 1922.

В писаних південно-руських пам'ятниках наявність живих дифтонгів *юо*, *юо*, *юи*, *юи* виявлялася в тому, що замість етимологічних *о* та *е* писар нехотючи вживав букви *у* та *ю*. Найдавніший приклад—в імператора Костянтина Багрянородного X віку. Імення Дніпрового порога „Вільного“ передано в нього через Βουλι, цеб-то грецькими буквами написано *у* замість *о* перед таким суфіксом, де випав глухий *в*. Таку мову можна вважати в X віці за характеристичну мабуть лиш для далекого півдня України, але ще не для Києва¹). Але за якихсь сто років, чи й більш, ми вже й у київському Ізборнику 1073 року зустрічаємо „посубнь“ (л. 143=„пособнь“) та „орждьствомь“ (л. 18=„юродьствомь“, ρορία); а так само в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: „муцьнь“ (л. 322 об.=„мбжднь“, „мбжцьнь“); у чернігівській Листвиці XII віку: „луи“ (л. 168=лбй); після XIII віку прикладів багацько.

Дальша стадія, цеб-то перехід *юи* в *і*, документально виявляється з XIV віку; у київському Паїсіївському збірнику XIV віку слово „полбвньный“ (=половинний, середній) передано через „поливньный“ (л. 148); в Іпатському літописному спискові під 1291 роком оповідається (очевидна річ, за малоруським оригіналом XIV віку) про „самострѣлы коловоритны“ (стор. 615=„коловоротъны“); у галицькій Зудечівській грамоті 1413 року²) соляна яма, або-ж „сблка“, пишеться і „сълка“ (тут буква *ъ* = *і*); у буковинській грамоті 1436 року *е* „на-иткилѣ“ замість „на-откбля“ (сьогочасне „на-відкіль“, „на-відкіля“); у київських жидівствующих пам'ятниках з кінця XV віку буква *и* (або часом *ы*) на місці *о* не рідкість.

¹) Той варяг, який перекладав Костянтинові Багрянородному назви Дніпрових порогів, десь левне найкраще тямив лиш говірку столичну, київську. І коли він пояснив імператорові, що Βουλι, Πραχ має [визначати по-варязьки Βαροφόρος = Βαρυφόρος, або поріг хвилі (мовляв, щось ніби „вльни прагъ“), то виходить, що фонема „вльный“ (замість „вбльный“) була в Києві X віку ще чужою.

²) Про дату цієї грамоти (1413, а не 1421, як був гадав Головацький) див. у Розова: Южно-русскія грамоты (К. 1917), ст. 82.

Близько того - таки самого XIV віку затвердло мр. е, цеб-то, напр., давніші фонемі „небо“, „дерево“, „будемъ“ південно-руська людність рішуче почала вимовляти як „небо“, „дерево“, „будем“ (із твердими приголосними н, д, р і т. и.¹). Отаке затвердле е, як воно на собі не мало наголосу, могло плутатися з ненаголошеним и, ба навіть иноді з у та о („мы будумъ“ — дуже звичайна форма в буковинських грамотах XIV-XV віку; „бозо льсти“ в Вислицькій грамоті 1393 р. = „безо льсти“).

Взагалі можна сказати, що в XIV віці мр. мова дообразувалася геть до краю; мр. мова XIV віку, в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, це вже є сьогочасна українська мова. І дальша історія мр. мови, у XV-XVII віках, зійшла тільки на те, що розвинуті говірки впливали на нерозвинуті, що архаїчні говірки випіралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної мр. мови не вмерли й до сьогодні.

Білоруська та великоруська мови так само геть дообразувалися в XIV віці (навіть акання виробилося), і обопільний контраст оцих трох східньо-слов'янських паростів виступив тоді з повною рельєфністю, вже всім навч. А період XV-XVII вв., що його малоруси та великоруси перебули серед надто неоднакових умовин історичних, цілком роз'єднав їхні мови в словарному запасі, ще різкіш побільшивши таким способом їхню несхожість між собою.

За те спільне пожиття в одній литовсько-руській державі дуже з'єднало малоруський словар із білоруським. І мабуть чи не в лексичній схожості малоруської та білоруської мови лежить найголовніша причина того факту, що декотрі австрійські філологи (Міклошич, Огоновський) уважають білоруську мову за парієть малоруську, тоді як фактично білоруська мова значно ближче підходить до акаючої великоруської мови.

¹) Оге, що великоруським алфавитом треба було б написати: „небо“, „дерево“, „будем“, і т. д.

VI.

3 літературної історії української мови.

За давніх часів літературною мовою південних русів була церковно-слов'янська, і українські елементи проходили в неї лиш частково. Грамоти XIV-XV віку; жидівствующі писання XV віку і протестанські XVI віку. Мішане „язичіє“ часів унії XVI-XVIII віків. Найстаріші записи живої, чистої мови: пісні XVI віку та інтерлюдії XVII віку. Простонародність робиться девізом для нового українського письменства з кінця XVIII віку. Так званий „шевченковскій языкъ“. Остаточна перемога найчистішої простонародньої мови в письменстві російської України.

Змагання літературно користуватися мр. мовою в її чистому вигляді без будь-якої домішки—це вже риса новітня, яка свідомо йде, власне кажучи, допіро з кінця XVIII віку.

За давньої давнини, відколи Володимир Святий та Ярослав Мудрий завели грамотність, літературною мовою для південної Русі зробилася чужа, церковно-слов'янська (болгарська) мова, спільний письменський орган геть усього православного слов'янства. Живі південно-руські елементи могли вдиратися до письменської церковно-слов'янської мови тільки проти волі писаря - русина. Літописи (Начально-Київський XI-XIII віку, та й інші), поетичні пам'ятники на зразок чернігівського „Слова о полку Игоревѣ“ XII в., обихідні ділові документи (грамоти) та канцелярські акти виявляють іноді надто сильну, живу південно-руську стихію, але й то—побільше лексичну та синтактичну.

Єресь жидівствующих XV віку, з її південно-руськими перекладами з жидівської Біблії, та протестанський рух XVI віку, з декількома перекладами євангелії на мову південної Русі, позначилися в письменській мові тим, що до

неї допущено було ще більший приплив простонародности. Але головна познака мр. мови—її фонетика—виступає і в цій перекладній літературі без порівняння не так ярко, як цього можна б було чекати од сектантів: гальмом являвся з одного боку отой-таки непереможний авторитет церковно-слов'янщини, а з другого боку—небажання писарів ступати цілком різко на шлях такого самого розриву ще й з традиційною мовою білоруських великокняжих канцелярій.

Далі, багате письменство XVI-XVIII вв. з періоду боротьби проти унії, коли спільні релігійні інтереси сполучували православних малорусів і православних білорусів в одне тіло, так само не користувалося чистою малорущиною; граматики Мелетія Смотрицького 1618 року по-просту аж узаконювала панування церковно-слов'янської мови, принаймні теоретично. А вже ж ще до лексики, то письменство цеє вживало особливої мішанини, аж надто незграбного жаргону („язичія“ за пізнішою термінологією), де неорганічно зливалися до купи елементи церковно-слов'янські, польські і малоруські (вони рівночасно й білоруські).

Найдавніші пам'ятники, писані чистісінькою малоруською мовою, а не отаким язичієм, це записи народніх пісень XVI-XVIII віку, драматичні жартівливі інтерлюдії з початку XVII віку (Гаватович, та інші), вірші XVII-XVIII віку. Густо-часто писано їх буквами латинськими, а не священною церковно-слов'янською кирилицею. З отакої простонародної літератури XVII-XVIII віку, під впливом теж ідей західньо-європейського романтизму XVIII віку, виріс на Наддніпрянській Україні отой язиково демократичний літературний рух, що його виразником зробилися Котляревський і інші талани. Рух цей у своєму народолюбстві перевів із повною послідовністю принцип: користуватися українською мовою в її непідробленому, живому вигляді, отак, як нею балакають прості люди.

Шевченків геній трохи був надламав силу оцього принципу, а саме в словарному погляді. Шевченко, захопившись слов'янофільством, виходив з ідей, що український письменник повинен вибрати із словарної скарбниці живої укра-

їнської мови переважно такі елементи, що їх могли - б зрозуміти по змозі геть усі слов'яни, і повинен він, наскільки це річ можлива, не брати тих українських слів (хоч-би й дуже звичайних), котрі могли-б являти собою будь-які труднощі для решти слов'янства. Щоб українську мову краще розуміли всі інші слов'яни, Шевченко широко користувався так само словами церковно-слов'янськими, біблійними. Що правда: Шевченкова мова не переставала через те бути дуже художньою малоруською мовою, та все ж таки в Шевченка виявилася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини, — без тієї колоритності, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точности, яку може дати фотографія.

Після Шевченка українське письменство з рішучою безповоротністю провело демократичніше правило: отак, як говорить простий нарід на Україні—так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільно-слов'янського взаємного розуміння. Оцей принцип: нехай письменська мова буде українською цілком геть, у-край!—і до сьогодні свято визнається в українському письменстві.

VII.

Літературна мова Галичини XIX віку.

Впливи давнього актового „язичія“ на галицьке письменство навіть у XIX віці. Добра сила од письменства російської України, з 1830-х років; чим раз більші намагання галицькі зблизитися з „українщиною“; особливо сильні в кінці XIX віку та в XX віці. Чому для російського українця галицьке письменство дихає чимсь чужим? Неможливий галицький правопис іще більше відчуває галицьку письменську мову од загально-української.

Трохи по-инакшому одбулося витворення письменської мр. мови в Галичині.

Одірвана наприкінці XVIII віку од опрочої України та й прилучена до Австрії, Галичина була зберегла для письменських цілей те саме польсько-малорусько-церковно-слов'янське язичіє, яке вживалося в галичан та й у інших малорусів перед розділом Польщі й прилученням Галичини до Австрії. Оце жаргонове язичіє, хіба ще іноді з несмачною домішкою елементів із псевдокласичної російської мови Тредьяковського, Ломоносова та Державіна, незабаром-таки після прилучення Галичини до Австрії зробилося органом найвищого навчання на львівському університеті, відколи Йосиф II одкрив там катедри для русинів, а так само сталося воно органом для юридичних галицько-австрійських відносин.

З 1830-их років прoderся до Галичини, та вже не переставав продиратися й далі, вплив од живого, демократичного українського письменства з його яскраво-простонарідньою мовою. Тоді й галицькі русини почали черпати літературну силу із мови свого власного мр. галицького просто-

го люду, або-ж прямисінько наслідували чисту мову наддніпрянських письменників, особливо схилиючися перед Шевченком. Під кінець, здебільшого на початку ХХ віку, галичани рішуче засвоїли собі навіть імення „українці“.

Та цілком позбутися пережитків од язичія та й геть утікти од його антинародного й штучного впливу галичанам-інтелігентам не пощастило ще й по сьогоднішній день. У галицько-малоруській літературній мові самісінька етимологія (склонення та спряження) дійсно малоруська; синтаксис і фразеологія—ті самі, що й у польській літературній мові, цеб-то не раз дуже антималоруські; словарний матеріал мови галицького інтелігента так само захаращений полонізмами, а поруч з тим має чимало незграбних церковнослов'янізмів, почасти й росіянізмів; не перебувається вона й без саморобних, на-ново кованих слів. Завсіди, з найпершого-таки погляду, одразу можна сказати, не помилившись, хто писав якусь сторінку: чи галицький русин, чи російсько-підданий українець,—відчувається приблизно така несхожість, яку може відчувати російський читач між мовою Пушкіна і тредьяковщиною. Діалектологічна неоднаковість тут мало має ваги. Проста людність на Поділлі балакає таким самим наріччям, навіть такою самою говіркою, якою балакають прості галичани; і разом з тим геть усе те, що напише подолянин (наприклад, Свидницький, Руданський, журнал „Світова Зірниця“) воно ріднеське і для наддніпрянця,—а в галицькому писанню наддніпрянець почуває щось чуже. До того, галичани ще й ортографію своєї галицької мр. мови всю збудували базуючись на особливостях і на граматичних традиціях мови польської, а не української. Ось через віщо дотеперішня галицька ортографія вражає нас своєю дикою антинауковістю; а галицькі русини не помічають її тільки через те, що її взаконено через їхні гімназіяльні граматики (наприклад, проф. Смаль-Стоцького).

Таким чином галичани, котрі належать до „українофілів“,—хоч би й з якою впертістю називали вони свою мову „українською“, мають ще багато зробити для українзації своєї письменської мови. І найперше, що їм треба вчинити—

це одректися безповоротно од своєї шкільної ортографії. Вона бо затушковує характеристичні особливості української мови; вона витворює цілком фіктивні слова (наприклад, замість одного слова „боятимуться“ галичани пишуть, або досі були писали, аж три слова: „бояти муть ся“, що з поміж них ані одного не знає українець окреме)¹⁾; вона робить для українця галицьку книжку чимсь чужим навіть із зовнішнього вигляду,—опріч усіх інших своїх рис.

¹⁾ Правда, ще ми побачимо, що з часів революції, відколи Україна обернулася в самостійну республіку з інтенсивним національним життям, почали й галичани (принаймні, певна частина галичан) писати отакі слова по наддніпрянському, вкупі, а не одрубно.

VIII.

Взаїмовідносини обох літературних українських мов: наддніпрянської і наддніпрянської.

Царський наказ вигнав українське письменство з меж російської України до Австрії, і воно там набралось декотрих рис, що відчужили його од мови наддніпрянського простолюддя. Поворот українського письменства на Україну після 1906 року і реакція проти „галичанства“. Невдатні намагання М. Грушевського прищепити Наддніпрянщині галицьку інтелігентську мову, як обов'язкову в письменстві.

На жаль, деякий недобрий вплив галицька письменська мова зробила і на мову російсько-українську, тобто наддніпрянську.

Після наказу 1876 року, що ним заборонено українське письменство в межах Росії, спільно-українським літературним центром з необхідности зробився Львів у Австрії. І так справа малася аж до 1906 року. На протязі цього 30-річного „полону вавилонського“ не одну рису галицького літературного жаргону засвоїли собі й декотрі письменники з України російської, переважно наукову термінологію (а її в Галичині викували ніби з навмисно-карикатурною жаргонністю). З одного боку таке засвоєння галицьких термінів відбувалося серед наддніпрянських письменників навіть цілком непомітно й добровільно; а з другого знову боку галицькі русини, почувавши себе в Галичині повноправними хазяїнами в справах друку, дозволяли собі безпощадно розправлятися з тими українськими творами, що до них засилалися. Не звертаючи жадної уваги на протести українців, галичани підправляли й їхню прекрасну народню мову в

дусі свого галицько-українофільського жаргону. Траплялося иноді так, що автор-наддніпрянин, побачивши своє писання вже надрукованим у Галичині, безнадійно заявляв, що мова того писання—то не його мова, а якась цілком чужая, що од неї він одхрещується.

Од року 1906-го, відколи українське слово здобуло в межах Росії деяку волю, і відколи в Києві, Полтаві, Харкові з'явилася своя місцева преса,—вона в одну мить скинула з себе галицьке ярмо. Газети „Громадська Думка“, „Рада“, „Рідний Край“ й інші, не кажучи вже про белетристичні твори,—всі вони своєю мовою і своїм правописом були наочне, живе заперечення „галичанству“. І отоді стало ясным для всіх, що, не зважаючи на одність імення „українська мова“, фактично існує не одна, але дві різні літературні мови: українсько-австрійська та українсько-російська.

Чимало українців почули небезпеку в тому, що, як справа протягнеться отак далі, то український народ, з етнографічного погляду безумовно єдиний, може через неоднаковість літературних мов розбитися на дві окремі нації, як це розбилися серби та хорвати.

Деякі діячі, наприклад, погаличанений проф. М. С. Грушевський, добачали поратунок у тому, щоб російські українці й галичани робили один одному обопільні філологічні уступки (та переважно таки в бік галицької традиції) і таким чином нехай би виробили компромісовий, середній тип літературної української мови, а правопис нехай би прийняли шкільний галицький (аж по варварському антинауковий).—Аби нам не одділитися, треба одділити „ся“,—отак жартовливо зхарактеризував був хтось у Києві правописні намагання М. Грушівського, натякаючи на те, що він між иншим бажав би накинути українцям і огидну для них ортографію типа „бояти меть ся“ замість їхнього „боятиметься“.

Алеж отакі спроби, хоч би й якою повагою користувався був особисто проф. Грушівський, заздалегідь засуджені були на неуспіх серед людности російської України.

І, наприклад, той галицький журнал „Літературно-Науковий Вістник“, що його проф. Грушівський переніс був із Львова до Києва, не тільки що не вніс літературного об'єднання й однодушності поміж російськими українцями та галичанами, бо навпаки—він зробився в очах широкої, середньої української публіки чужоїдним наростом, надокучливим паразитом та й тільки загострив непорозуміння.

З боку декотрих українських письменників, приміром, заслуженого белетриста І. С. Нечуя-Левицького, „галичанство“ викликало озлоблену боротьбу та фанатично-гарячі напади. Напади ті в дрібницях своїх можуть бути неправильні, але в суті своїй вони безумовно мають повну підставу й рацію: українець, який протестує проти того, щоб українському народові накидали малозрозумілу російську мову, повинен з неменшою завзятістю протестувати так само й проти малозрозумілого галицького інтелігентського жаргону.

Вихід із цього важкого становища може бути тільки один: через те, що російська Україна, в своєму народолобстві, ні за що не прийме штучного „галичанства“, доведеться галичанам очистити свій інтелігентський жаргон і цілковито прийняти літературну мову російської України, засновану на принципі близькості до народньої мови. Дуже влучно сформулював оцю неминучість Б. Д. Грінченко, звертаючись до галичан: „Нашу літературну мову ви розумієте, а вашої літературної мови ми не розуміємо,—виходить ясно, хто за ким має піти“. Додати можна, що в загальному числі української людности галичани становлять ледві одну шосту $[\frac{1}{6}]$ частину, і не випадає, щоб $\frac{5}{6}$ людности пристосовували свою мову до нецентральної $\frac{1}{6}$; справа може відбутися тільки навпаки.

Здається, уже й самі галичани приходять до переконання, що инакшого виходу немає. Перед війною 1914 року було порушено питання про скликання загально-українського з'їзду філологів, щоб упорядкувати норми літературної мови. Після війни, як Україна зробилася самостійною державою і впровадила в державне життя свою наддніпрян-

ську мову, ми бачимо, що тая мова робить безперечний вплив і на Галичину, так само як прищепляється в Галичині і офіційний український правопис. Надруковані у Львові 1922 року: „Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка“—уже не різко одступають од надрукованих у Києві 1921 року „Головніщих правил українського правопису“, що їх видала Всеукраїнська Академія Наук.

НІБУ

IX.

Бібліографія.

Головні підвалини для дослідів над історією української мови поклали: О. Потебня та П. Житецький. О. Потебня—у своїх працях: „О звуковых особенностяхъ русскихъ нарѣчій“ (1865, у воронізьких „Филологическихъ Запискахъ“) та в „Замѣткахъ о малорусскомъ нарѣчій“ (1870, теж у воронізьких „Филологическихъ Запискахъ“). А П. Житецький—в „Очеркѣ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876; рецензія О. Потебні на цей „Очеркъ“—у XX присудженні Уваровской премії); б) в „Очеркѣ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.“ (Київ, 1889)¹).

В їхніх працях покладено було де-яку підвалину й для наукового досліді малоруської діалектології. Оснівну працю дав К. Михальчук (1877, у 7-ому томі етнографічних „Трудовъ“ Чубинського, з географічною мапою говорів), а незабаром, особливо для галицьких говорів—О. М. Огоновський у своїх „Studien“ (Львів, 1880).

Далі, цінний історичний матеріал із старо-руських рукописів XI-XV в. видобув був на світ О. Соболевський у своїх „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка“ (Київ, 1884) та в „Лекціяхъ“ (4-е видання, Москва, 1907). Не хто, як він-таки, до купи позводив дані про малоруську діалектологію (у „Живой Старинѣ“, 1892; рецензія К. Ми-

¹ Про первісну історію студій над українською мовою (ще з періоду перед Потебнею та Житецьким) цікаво й докладно оповідає праця Г. Галюна в IV книжці „Записок Іст.-філ. Відд. Укр. Ак. Наук“.

хальчука в „Кіевской Старинѣ“, 1893). Але матеріали ті О. Соболевський освітлював аж надто однобічно, тенденційно, частенько замовчуючи про ті дані, які для нього були небажані, а до того вік, принциповий ворог українству, навіть елементарно не знав живої української мови.

Його помилки та недогляди викрив був почасти П. Житецький в другому своєму „Очерку“ (1889), а більш—ученик Житецького А. Кримський у „Погодинской гипотезѣ“ (1904), „Критеріях“ (1906) та „Древне-кіевскомъ говорѣ“ (1906). Далі, на підставі матеріялу, наново зібраного із старих пам'ятників, склав А. Кримський свою історичну „Украинскую грамматику“ (Москва, 1907-1908). Щоб лекше було здобувати матеріял із живих людських уст, випущено було книжку: К. Михальчукъ и А. Крымскій, „Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ“ (Спб., 1910, видання Російської Академії Наук).

Базуючись не так на стародавніх рукописах, як на ґрунті загального індо-європейського порівняльного мовознавства, написав свій „Очеркъ древнѣйшаго періода русскаго языка“ акад. О. Шахматов (Спб., 1915 = 11-й випуск академічної Енциклопедії славянської філології) і декільки інших аналогічних праць.

За найновіших, революційних часів вийшли в світ наукові огляди, що ставили перед собою завдання служити й для школи. Один—це невеличкий „Короткий нарис української мови“ О. Синявського (2-е вид. Харків, 1918). Другий, значно більший—Ів. Огієнка: „Курсъ украинскаго языка“ (Київ, 1918, 2-е вид. 1919 року з доповненнями); це дуже змістовна праця, де сучасну граматику викладено повно й наглядно і де дається історична перспектива (що правда, іноді аж надто не безперечна).

Діалектичну працю Михальчукову та Соболевського продовжує „Опытъ діалектологической карты русскаго языка, съ приложенієм очерка русской діалектологии. Москва, 1915. Составили Н. Дурново, Н. Соколовъ и Д. Ушаковъ“ (= „Труды Московской Діалектологической Ко-

миссії, вып. V", відбитка з „Русскаго Филологическаго Вѣстника“, т. 74).

Шкільні граматики є двох сортів. Одні—для галицьких шкіл (абсолютно не придатні для російської України)—як от, Ом. Огоновського (Львів, 1889), С. Смаль-Стоцького (1893, 2-е вид. 1907; філологічно переробив він її по німецьки—Відень 1913), В. Коцовського та Іл. Огоновського (Львів, 1911). Цілком у галицькому дусі та ще й якимсь нерозбірно-індивідуальним стилем складено й „Українську граматику“ проф. Є. Тимченка (Київ, 1907, 2-е вид. 1918). Не так для галичан, як для українців наддніпрянських, написав галичанин В. Сімович свою докладну, повну цікавих спостережень, засновану переважно на матеріялі наддніпрянським „Граматику української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці“ (2-е вид. Лпц. 1921; 584 ст.).

Для потреб російської України найдавніш вийшли коротенькі граматики Г. Шерстюка (Полтава, 1907, 3-е вид. Київ, 1917) та П. Залозного (Київ, 1906, 3-е вид. 1917). Безмірно краща (особливо в найостаннішому виданні)—граMATика Олени Курило (Київ, 1917 1918); нове видання друкується¹⁾ і неповна, практично-елементарна—Ів. Огієнка (Київ, 1918). Мала б бути шкільною велика, повна добрих замислів, граMATика Ів. Нечужа-Левицького (Київ, 1914), та вона цілком невдатно виконана. А от той великий „Курсь українскаго языка“ проф. Ів. Огієнка, що ми його були вказали вище, буде цілком придатний і для шкільної мети, тільки що не в початкових школах, а в старших класах середньої школи.

В усіх цих граMATиках багато місця, як звичайно, оддається й правописові. Для швидких правописних справок—Г. Голоскевич: „Правописний словничок“ (4-е вид.

¹⁾ Олена Курило склала теж дуже корисну книжочку: „Уваги до сучасної літературної мови“ (К. 1920), де підкреслює найголовніші помилки проти української фразеології, які часто можна зустріти в мові новітніх письменників, і показує, яким способом можна тих помилок уникнути.

К. 1922). Автор—член тієї правописної комісії в Академії Наук, що видала академічні „Найголовніші правила українського правопису“ (К. 1921).

Словники австрійських русинів: „Малоруско-німецький“ Є. Желехівського (2 томи, Львів 1886) та „Німецько-український словар“ В. Кміцикевича (Чернівці 1912). Словники наддніпрянців: українсько-російський Б. Грінченка (4 томи, Київ 1907-1909, з цитатами); російсько-український М. Уманця (4 томи, Львів 1898-1899, з цитатами) та С. Іваницького и Ф. Шумлянського (2 томи, Вінниця 1918, без цитат, але дуже непоганий); єсть іще один москов.-укр. словник, тільки коротший та й слабший—Є. Тимченка (Київ, 1897-1899, 2 томи). Для історичної мети придатні будуть і „Матеріали для словаря древне-русского языка“ І. Срезневського Спб., 1890-1912)¹⁾. Окрім цих, більших, словників практичну вагу має невеличкий „Словник українсько-московський“ В. Дубровського (Київ, 1905, 5-е вид. 1918) та його-ж таки відворотний „Словник московсько-український“ (К. 1918).

Для наукової термінології чимало попрацювали термінологічні комісії „Українського Наукового Товариства“ в Києві, що 1921 року зілялася з Українською Академією Наук. Працями тих комісій уже видало низку термінологічних словничків: ботанічний, хімічно-фізичний, медичний і т. и., а ще лежить в Академії Наук ненадрукована низка інших таких словників. Доки Академія випустить у світ свій великий словник термінології правничої, добре стане в пригоді полтавський „Москов.-україн. словник судівництва та діловодства“, що вже видержав три видання (3-е вид. 1919).

Велику допомогу дасть для всяких справок совісно складена бібліографічна праця Ів. Огієнка: „Українська мова: бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови. Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови“ (Київ, 1918).

¹⁾ В Українській Академії Наук є спеціальні комісії і для складання словника живої мови, і для складання словника історичної мови. Праця ведеться дуже енергійно, матеріял зібрано колосальний.

Що таке українська мова:—„языкъ“ чи „нарѣчіе“?

В одних із перелічених праць уживається терміну „українська мова“ („языкъ“), чи „малоруська мова“, в других—„малоруське наріччя“ („нарѣчіе“). Того другого терміну („наріччя“) не слід нам одкидати тоді, коли ми хочемо мати на увазі давню єдину праруську мову, що існувала в передісторичній добі. Отаким саме чином у російських університетах усі слов'янські мови (чеська, польська, болгарська, сербська) офіційно називаються „славянськими *наріччями*“, зважаючи на те, що колись існувала одна спільно-слов'янська прामова. Коли ж ми не історію пишемо, а про сучасність говоримо, то єдиним путящим терміном очевидно буде „українська мова“, „українській языкъ“, так само як і „чеській языкъ“, а не „чешское нарѣчіе“.

Але взагалі суперечитися про терміни „малоруська мова“ чи „малоруське наріччя“ абсолютно не варто. Попросту ж часу шкода. Пересічний українець не любить терміну „наріччя“ мабуть найбільш тому, що царське правительтво та його прибічники, одмовляючись дати українській мові належні їй права, здебільша мотивували свої утиски тим міркуванням, що, мовляв, „рѣчь малоруссовъ это вѣдь и не языкъ, а лишь нарѣчіе“. Тепер, відколи скинуто царське правительтво, отее мотивування втратило свою прикрість. Права української мови на окремішне літературне життя та на державне живання засновуються не на чисто-філологічних міркуваннях, а на реальній, пекучій життєвій потребі. Отак, як малоруську (інакше—українську) мову дуже погано розуміє ве-

ликорус, так само великоруську мову (інакше — російську) погано розуміє малорус. Відомий історик-слов'янофіл М. х. Погодін, хоч як він бажав обрусити Україну, щиро признавався, що малоруське та великоруське наріччя одрізняються одно од одного більше, ніж од інших слов'янських наріччів, ба навіть вірити не хотів, щоб вони належали „до одного роду“¹⁾. А коли так, то українська мова досягне всіх потрібних їй прав, незалежно од того, чи схоче хтось заринаючи в історичні глибини IX віку, звати українську (як і російську і білоруську) мову „нарѣчіемъ“ умерлого „общерусскаго языка“ чи, базуючись на сучасному фактивному становищі, визнаватиме її за „самостоятельный языкъ“. Покликатися для політичних заборон або привілеій на сиво-волосу старовину IX в. — це ж виходить покликатися на „загублену грамоту“ або гратися словами, а не заглядати в суто-життєву, реальну істоту справи.

¹⁾ „Малороссійское и великороссійское нарѣчіе великіе филолог Добровскій и Шафарикъ причисляютъ къ одному роду, но я осмѣливаюсь думать, что они разнятся между собою болѣе, чѣмъ между другими“. Див. М. Погодинъ, Изслѣдованія, т. II, Москва, 1846, стор. 390.

ХРЕСТОМАТІЯ

З ПАМ'ЯТНИКІВ ПИСЬМЕНСЬКОЇ СТАРО-УКРАЇНЩИНИ ХІ-ХVІІІ В. В.

Увага. В уривках з пам'ятників XI-го та XI-XII в. церковну букву **ia** ми транскрибуємо через **я**, а церковну букву **Λ** так і віддаємо через **Λ**. Починаючи з датованих пам'яток XII в. обидві букви, і **ia** і **Λ**, однаково транскрибуються в нас буквою **я**.

Йотовану церковну букву **ѣ** ми скрізь віддаємо українською буквою **є**.

I.

Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX - X в.

Під словом «Рус» (Русь) старі арабські (точніш — попросту халіфатські) письменники розуміли варягів-норманів; а наших прабатьків, що над ними панувала «Русь», вони звали слов'янами (одн. «склабій», «склабіѣ»). Тільки-ж і всіх інших слов'ян, і південних, і західних, араби однаково звали «склабіями»; через те, коли ми зустрінемо в котрогось арабського письменника звістку про слов'ян, «склабіїв» отих, то не раз-у-раз можна буває легко розібрати, чи до наших прабатьків треба прикласти тую звістку, чи, приміром, до дунайських болгарів або до чехів. До таких невиразних належить указівка —

а) у географа ибн-Хордадбега IX в. (844-848) в розділі: «Прозвання для царів землі» (=ст. 16-17 лейд. вид.): «Цар римський (=візантійський), що по простонародньому зветься қейсар (=кесар), на правду є б́асіль (=βασιλεύς). Царі турків, тибетців і хазарів — кожен з них «х́а́ф́ан»..... Цар склабіїв — қ^ин́а́з (=князь)».

б) Абу-Ханіфа Дінаварій (історик другої полов. IX в.), лейд. вид., ст. 38: «[Олександр Македонський] перейшов країну Р́о́м, простуючи на схід сонця, далі він повів військо до землі склабіїв — і вони підхилилися йому; — далі пішов з військом у землю хазарів — і вони йому підхилилися».

в) географ ибн-Росте (бл. 903 р.), петерб. вид. ст. 28: «Між країною печенігів («аль-Баджанакійїє» = Печенѣзи, Печенѣгы) і країною склабіїв (=слов'ян) — десять днів ходу..... Слов'янський край — то рівнина, повна лісів, де люди й оселилися... «У склабіїв робиться з дерева щось ніби глеку, де вони держать і бджіл і мед, і оте звуть вони 'л-с-дж» ¹⁾... Ст. 34: «Що-ж до Русі («ар-Русійїє»),

¹⁾ Д. Хвольсон, найперший видавець для ибн-Росте (Спб. 1869), читав ці букви (ст. 126), як «улище» (=вулік), не визнаючи таким чином отут букву л за арабський член. З синтактичного погляду член тут, справді, був-би зайвий. Та низче, в ибн-Фадлана, ми побачимо указівку для инакшого способу читання.

то вона — на одному такому острові, що навкруг нього — невелике море ¹⁾... У русів є цар, що зветься х â q â n Русе (=русський каганц), і вони чинять військові наскоки на склабіїв (=слов'ян)».

г) Подорожній ибн-Фадлан 922 р., в статті про волзьких болгарів: «Як пообідали, то цар загадав принести питво з меду, яке вони звать 'л-с-дж-у» ²⁾... «Цар оповідав міні, що по-за його країною, на віддалі трьох місяців, сидить народ, на ймення Вісу (=в.ск), де ніч — коротша, ніж одна година». В статті про хазарів: «Їжа в хазарів — то побільше рижа та риба, а все инше, що в них є, надвозиться до них з Руси («Рус»), з [волзького] Болгара та з Куяби («Куйâбе» = Кыекк) ³⁾.

д) Культурний історик Мас'удій у своїх «Золотих лугах» (947), париз. вид., т. III, ст. 61: «Склабії (=слов'яни) — їхні оселі в північних краях... Одно з їхніх колін колиє мало владу [над усіма іншими], цар його зваєсь Мâджек, а само коліно — В.лінânâ... Ще є коліно, на ім'я Дульâбе (=Дулькн), а цар їх зветься Вâндж-славе» ⁴⁾. «Найперший поміж царями склабіїв — цар аль-Дір (вар. аль-Дірâ)».

¹⁾ По-арабськи «бохейра» (=здрібніла форма од «бахр»=море) може визначати й озеро. Та тут, як видно з цілого контексту, мова йде про Озівське море і півострів Тамань. Слово «джезіра» (острів) часто визначає і півострів.

²⁾ Вюстенфельд, видавець географічного словника Якута XII-XIII в., де ибн-Фадланові статті всі й містяться (в тт. I—II), читає: «аль-саджу» (точніш: «аль-саджю», бо дж в арабів м'яке) і вважає «аль» за арабський член. За ним йде більшість арабістів, у тому числі А. Гаркавій у «Сказаніяхъ мусульм. писателей о славянахъ и русскихъ» (Спб. 1870, ст. 87 та 261). Окрім вимови «саджю» («саджю») можлива й вимова: «содж[ь]ю», «сидж[ь]ю», «садж[ь]w», «содж[ь]w», «сидж[ь]w» (=сочь? смчь?).

³⁾ І в Костянтина Вагрянорідного: Κιοζβα , з буквою α . Та арабське α не є чистий звук α , він є довге $\ddot{\alpha}$, тоб-то наближається до e .

⁴⁾ Тепер більше схиляються до думки, що мова в Мас'удія йде не про наших Волинян та Дулібів, а про якихсь слов'ян західніх, надто — чехів. Див. приміром розділ: «Племена славянъ у Масуді» в книжці Фр. Вестберга: «Комментарій на записку ибн-Якуба (965) о славянахъ» (=західніх), Спб. 1903, ст. 60-61 (вид. Рос. Акад. Н.).

е) Географ Істахрій (бл. 951 р., вид. в Лейдені): «Русе — три коліна; з них одно — близьче до Болгар, а цар сидить у місті на ім'я Куї'абе» (= Клык).

ж) До цих виписок з арабомовних письменників (здебільша персів зроду) додаймо виписку з перської «Збірки оповідань», що написав перед 1228 роком 'Овфій у північній Індії; замолоду жив він у північній Персії в Хорасані, учивсь у Бухарі, був 1204 р. в Харезмі (= Хіві) ¹). Про русів він пише в IV частині, розд. 16 (л. 365 об. рукоп. Брит. Муз.) ²).

«Року гиджри 300 (= 912) вони поробилися християнами... Але далі, як їм стало важко жити, почали вони хилитися до ісламу, щоб статися мусульманами: приводом було в них бажання здобути право на грабіжні священні походи. Вони послали посланців до харезмшаха (= хівінського володаря). Було тих посланців четверко, з родичів [руського] володаря («падишах»), що панував геть самостійно; а прозвання йому було буладмір (= Володимир), — отак як царя туркестанського прозивають «хадан», а болгарського «блтавар»...

Оця перська звітка XII в. про Володимирові «посольства по віру», позичена очевидячки з якогось давнішого джерела, цікава тим, що в ній подається й назва руського князя ³), та ще й мабуть чи не в повноголосній формі, бо перське написання «Буладмір» либонь віддає собою живу руську повноголосну вимову «Володимир», а не книжну «Владимирь» ⁴). Навпаки, в написанні «блтавар», яке відоме і з ибн-Фадлана X в., пробували були добачати ще й неповноголосну форму того ж таки самого ймення: «Владимирь», або й чисто варязьке ім'я «Вальде-

¹) Див. опис. пере. рукописів Брит. Музею Ріє, т. II (Лонд. 1881), ст. 749.

²) За петербурзькими рукописами видав і навіть повністю переклав по російськи відносно місце з Овфія В. Бартольд у «Записках Вост. Отдѣлення Имп. Русск. Арх. Общ.», т. IX (1895), ст. 263 - 264.

³) Всі інші мусульманські письменники, як торкаються хрещення Русів, зовсім не називають руського князя на ймення. Див. напр. у всевітнього історика ибн-аль-Асіра (1160 - 1232), єгип. вид. 1290 (= 1873) р., т. IX, ст. 16 (під 374 = 985 р.).

⁴) Кажу «либонь», бо не виключається згодом, що форму «Буладмір» могла підказати східньому письменникові його-ж-таки рідна перська мова, або близько відома йому мова турецька. Адже «булад» визначає по перськи і по турецьки крицю (так і в нас «булат»), а в другій половині того написання «Буладмір» не важко було-б підозрівати або «мір», «мір» (= князь), або ще краще — «демір» (= залізо).

мар»¹⁾. А дехто, додаючи до кінцевої арабської букви цього слова одну точку, радив читати і не «блѣвар», а «блѣваз» і розуміти під цим написанням гіпотетичне слов'янське слово «владавець». Поле гіпотез — краю не має²⁾.

II.

Уривок з Костянтина Багрянородного.

Костянтин Багрянородний (Порфірогенет, 905 - 959) — візантійський імператор. За його-то правління русї під проводом Ігоря зробили були напад на Царгород, — напад нещасливий, як за це свідчить Ігорева умова з греками 941 року; за його теж правління кн. Ольга приїздила до Царгороду й тут охрестилася. Правитель з нього був аби-який: державні справи скидав він на жінку та на своїх міністрів, а сам побільше займався мистецтвами та науками. Він не тільки інших підбивав на літературні зайняття, а й сам оддавав свої сили літературній праці. Його перові належать історичні праці («Про церемонії на імператорському дворі», «Про теми» = губернії, й особливо «Про народи» або «Як управляти державою»), важливі не для самої Візантії, ба й для України-Русі. Поданий нижче уривок із, звичайно грецького, трактату «Про народи», що йому дають латинський заголовок: «De administrando imperio», має вагу не тільки для нашої історії, а і для мови, бо наводить грецькими буквами як варязькі («руські»), так і праукраїнські («слов'янські») назви для дніпрових порогів та руських місць і племен. Передруковуємо ми його з Грецької Патрології Міня (Patrologiae cursus completus... Series graeca posterior. Tomus CXIII, стор. 169 - 178). З розвідок, присвячених аналізу дих назв, варто зазначити акад. Веев. Міллера — «Названія Дніпровекихъ пороговъ у Константина Багрянородного» (в «Древностяхъ—Трудахъ Имп. Моск. Археол. О-ва», 1875, т. V) і розділ II у лекціях видатного лінгвіста В. Томсена «Начало русскаго государства» (по-російськи переклав Аммон у московських Читенняхъ въ О-вѣ Исторіи и Древностей Рос., 1891, або найновіще: «De skandinaviska Dnjeprnamen» Піпінга (Гельсінґфорс, 1910 — «Studier i Nordisk filologi»).

¹⁾ Порівн. С. Frähn: Ibn-Foszlan's Berichte über die Russen. Спб. 1823, ст. LVI, виноска 2.

²⁾ А. Гаркави: «Сказанія мус. писателей о славянахъ и русскихъ» (Спб. 1870), ст. 106.

Κεφάλαιον Θ'.

Περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ῥωσίας ἐρχομένων Ῥῶς μετὰ τῶν μονοξύλων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἔξω Ῥωσίας μονοξύλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδάς, ἐν ᾧ Σφενδοσθλάβος ὁ υἱὸς Ἰγγωρ τοῦ ἀρχοντος Ῥωσίας ἐκαθέζετο. Εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τὸ κάστρον τὴν Μιλιγίσκαν, καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγῶγαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγραδέ. Ταῦτα οὖν ἅπαντα διὰ τοῦ ποταμοῦ κατέρχονται Δανάπρεως, καὶ ἐπισυνάγονται ἐπὶ τὸ κάστρον τὸ Κιοάβα, τὸ ἐπονομαζόμενον Σαμβατάς. Οἱ δὲ σκλάβοι οἱ πακτιῶται αὐτῶν, οἱ Κριβηταιηνοὶ λεγόμενοι, καὶ οἱ Λενζανῆνοι, καὶ οἱ λοιποὶ Σκλαβίνοι, εἰς τὰ ὄρη αὐτῶν κόπτουσι τὰ μονοξύλα ἐν τῇ τοῦ χειμῶνος καιρῷ, καὶ καταρτήσαντες αὐτῶν, τοῦ καιροῦ ἀνοιγομένου, ἤνικα διαλυθῆ ὁ παγετὸς, εἰς τὰς πλησίον οὐσας λίμνας εἰσάγουσιν αὐτά. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖνα εἰσβάλλουσιν εἰς ποταμὸν τὸν Δάναπριν, ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε οὔτοι

Розділ ІХ.

Про русів, як ідуть вони на однодеревках-човнах з Руси до Костянтинополя.

Κοτρί човни-однодеревки приходять із зовнішньої Руси¹⁾ до Κωνσταντιнополя. — бувають поміж ними із Немогарди²⁾ [=Новгорода], що в ній сидів Сфендостлав, син Ингоря, князя Руси. А інші знов — ідуть із города Мілініски [=Смоленська], і з Τελіюци³⁾ [=Любеча], і з Чернігоги (=Чернигова), і з Вусеграде [=Вшгорода]. Ото-ж усі вони плывуть рікою Данапром [=Дніпром], і збираються під городом Κιοάβα [=Κμεкx], що має назву Самватάς. А слов'яни, їхні данники, що називаються: Κριβιτεїни [=Κριβичі] та Λενζανіни [=Λжчани?], та й інші слов'яни по своїх горах вирубують зімовою добою однодеревки, оброблюють їх, і як надійде пора, що потане лід, спускають їх у поблизькі плеса. А що отакі [плеса?] впадають до ріки Данапру, то вони таким чином увиходять до

1) Тоб-то не з полянської Руси.

2) Дехто вважає, що μ. замість 0 — і читають Невогарда.

3) Догадуються, що Τελιούτζα — τὰ Λιούβτζα.

εις τὸν αὐτὸν ποταμὸν εἰσέρχονται καὶ ἀπέρχονται εἰς τὸ Κιόβα, καὶ σύρουσιν εἰς τὴν ἐξάρτησιν, καὶ ἀπεμπωλοῦσιν αὐτὰ εἰς τοὺς Ῥῶς. Οἱ δὲ Ῥῶς σκαφίδια καὶ μόνα ταῦτα ἀγοράζοντες, τὰ παλαιὰ αὐτῶν μονόξυλα καταλύοντες, ἐξ αὐτῶν βάλλουσι καὶ πέλλας καὶ σκαρμοὺς εἰς αὐτὰ, καὶ λοιπὰς χρείας, ἐξοπλίζουσιν αὐτά. Καὶ Ἰουνίου μηνὸς διὰ τοῦ ποταμοῦ Δανάπρεως ἀποκινῶντες κατέρχονται εἰς τὸ Βιτετζέβη, ὅπερ ἐστὶ πακτιωτικὸν κάστρον τῶν Ῥῶς. Καὶ συναθροιζόμενοι ἐκεῖσε μέχρι δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, ἤνικα ἂν ἅπαντα ἀποσυναχθῶσι τὰ μονόξυλα, τότε ἀποκινῶσι καὶ κατέρχονται διὰ τοῦ εἰρημένου Δανάπρεως ποταμοῦ. Καὶ πρῶτον μὲν ἔρχονται εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ἐσσουπή, ὃ ἐρμηνεύεται Ῥωσισι, καὶ Σκλαβινισί, Μὴ κομάσαι· ὃ δὲ τοῦτου φραγμὸς τοσοῦτόν ἐστι στενός, ὅσον τὸ πλάτος τοῦ Τζουκανιστηρίου· μέσον δὲ αὐτοῦ πέτραι εἰσὶ ρίζημαίαι ὑψηλαὶ νησιῶν δίκην ἀποφαινόμεναι. Πρὸς αὐτὰς οὖν ἐρχόμενον τὸ ὕδωρ, καὶ πλημμυροῦν, κἀκεῖθεν ἀποκρημιζόμενον πρὸς τὸ κάτω μέρος, ἤχον μέγαν καὶ φόβον ἀποτελεῖ. Καὶ διὰ τοῦτο μέσον αὐτῶν οὐ τολμῶσιν οἱ Ῥῶς διελθεῖν, ἀλλὰ πλησίον σκαλώσαντες, καὶ τοὺς μὲν ἀνθρώπους ἐκβαλόντες εἰς τὴν ξηρὰν, τὰ δὲ λοιπὰ πράγματα ἐάσαντες εἰς τὰ

самої ріки і прибувають до Кі́ови, а тут витягають їх, підвішують — і продають їх русам. Руси купують самісінькі кадуби, а тоді розбирають старі свої однодеревки, забирають з них весла і уключини й інакше знадіб'я і ристують ції. У червні місяці вони, вирушаючи вниз рікою Данапром, прибувають до Вітецеві [= Витичева] — місто це платить данину русам. Гуртуються вони тут два-три дні, поки поз'ядаться геть-усі однодеревки; тоді знову рушають у дорогу і епускаються згаданою рікою Данапром. Найпередше прибувають вони до першого порога, що зветься [н]Ессупі — а це визнача по-русььки та й по-слов'янсььки: «не спв» [не єхпн]. А його поріг завужки буде такий, який завширшки майдан-ціваністерій, а в середні його стирчать скелі високі, що виглядом своїм скидаються на острови. Вода, підходячи до цих-о скель і набігаючи вмерть і ринучи звідтіля далі вниз, зчиняє великий гук і страх. І через це руси не зважуються проходити через їхню середину, а причаляють поблизу, висаджують людей на суходіл, а все инше знадіб'я залишають в однодеревках, тоді голі налапують дно влас-

μονόξυλα, εἶθ' οὕτως γυμνοὶ τοῖς ποσὶν αὐτῶν ψηλαφοῦν-
τες, ἵνα μὴ τινι λίθῳ προσκρούσωσιν. Τοῦτο δὲ ποιοῦσιν,
οἱ μὲν πλωραν, οἱ δὲ μέσον, οἱ δὲ καὶ εἰς τὴν πρύμναν
μετὰ κονταρίων κοντοβευόμενοι, καὶ μετὰ ταιαύτης ἀπάσης
ἀκριβείας διέρχονται τὸν ταιοῦτον πρῶτον φραγμὸν, διὰ
τῆς γωνίας καὶ τῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ.

Ἦνίκα δὲ διέλθωσι τὸν ταιοῦτον φραγμὸν, πάλιν ἀπὸ
τῆς ξηρᾶς ἀναλαμβάνόμενοι τοὺς λοιποὺς ἀποπλέουσι, καὶ
κατέρχονται εἰς τὸν ἕτερον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον,
Ῥωσιστί μὲν, Οὐλβορσί, Σκλαβινιστί δὲ, Ὅστροβουνί-
πραχ' ὅπερ ἐρμηνεύεται, Τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ. Ἔστι
κάκεινος ὅμοιος τῷ πρώτῳ, χαλεπός τε καὶ δυσδιέξοδος.
Καὶ πάλιν ἐκβαλόντες τὸν λαὸν διαβιβάζουσι τὰ μονόξυλα
καθῶς καὶ πρότερον. Ὁμοίως δὲ διέρχονται καὶ τὸν τρίτον
φραγμὸν τὸν λεγόμενον Γελανδρί: ὃ ἐρμηνεύεται Σκλα-
βινιστί, Ἦχος φραγμοῦ. Εἶθ' οὕτως τὸν τέταρτον φραγμὸν,
τὸν μέγαν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστί μὲν, Ἀειφάρ,
Σκλαβινιστί δὲ, Νεασήτ: διότι φωλεύουσι οἱ πελεκάνοι
εἰς τὰ λιθάρια τοῦ φραγμοῦ. Ἐν τούτῳ οὖν τῷ φραγ-
μῷ σκαλώνουσι ἅπαντα εἰς τὴν γῆν ὀρθόπλωρα, καὶ ἐξέρ-
χονται οἱ ὠρισμένοι ἄνδρες φυλάττειν τὴν βίγλαν μετ'
αὐτῶν, καὶ ἀπέρχονται, καὶ τὰς βίγλας οὗτοι διὰ τοὺς

ними ногами, щоб човни не наскочили на яку скелю. Їй отак, пхаючи човни палицями, одні підпихаючи ніс, другі — середню, а тії знов — керму, проходять з отакою величезною, як найпильнішою обережністю тої першій поріг, краєм і берегом ріки.

А як проминуть вони цей поріг, то, знову забравши тих із суходолу, пливуть далі і перебувають до другого порога, що називається поруськи Ульвореі [= Holmfors], а по-слов'янськи — Островуні-прах [= Остроквнний праг], а це визначає: «острів порога». І цей поріг — такий, як перший: трудний і непрохідний. І знову, внаслідовивши людей, переправляють однодеревки так, як попереду. Отак само проходять і третій поріг, що називається Геландрі [= сканд. Gellandri] — а це визнача по-слов'янськи: «гомін порога». Далі так само й четвертий поріг, великий, що зветься по руськи Аіфар [пор. голанд. ouegar = бусел], а по-слов'янськи Неасіт [= Нелітѣ], бо на скелях цього порога гніздяться неліти-пелікани. А на цьому порозі вони геть-усі човни витягають на тверду землю; тоді вибрані люди виходять одбувати сторожу коло них і одходять; а сторожу одбувають вони безперестанку,

Πατρίνακίτας ἀγρόπῳως φυλάττουσιν. Οἱ δὲ λοιποὶ τὰ πράγματα ἅπερ ἔχουσι εἰς τὰ μονόξυλα ἀναλαβόμενοι, τὰ ψυχάρια μετὰ τῶν ἀλύσεων διὰ τοῦ ξηροῦ αὐτὰ διαβιάζουσι, μίλια ἕξ, ἕως ἂν διέλθωσι τὸν φραγμὸν. Εἶθ' οὕτως οἱ μὲν σύροντες, οἱ δὲ καὶ εἰς τοὺς ὤμους βραστάζοντες τὰ αὐτῶν μονόξυλα, εἰς τὸ τοῦ φραγμοῦ ἐκεῖθεν μέρος διαβιάζουσι καὶ οὕτως ρίπτοντες αὐτὰ εἰς τὸν ποταμὸν, καὶ τὰ πετξζιμένα αὐτῶν ἐμβλησκόμενοι εἰσέρχονται, καὶ αὐθις ἐναποπλέουσι. Ἀπερχόμενοι δὲ εἰς τὸν πέμπτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ῥωσιτὶ μὲν Βαρουφόρος, Σκλαβινιστὶ δὲ, Βουλνηπράχ· διότι μεγάλην λίμνην ἀποτελεῖ πάλιν εἰς τὰς τοῦ ποταμοῦ γωνίας τὰ αὐτῶν μονόξυλα διαβιάσαντες, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν καὶ εἰς τὸν δεῦτερον, καταλαμβάνουσι τὸν ἕκτον φραγμὸν, λεγόμενον μὲν Ῥωσιτὶ, Λεάντι, Σκλαβινιστὶ δὲ, Βερούτζη, ὃ ἔστι Βράσμα νεροῦ. Καὶ διαβαίνουσι καὶ αὐτὸν ὁμοίως καὶ ἀπὸ τούτου ἀποπλέουσι καὶ πρὸς τὸν ἕβδομον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον, Ῥωσιτὶ μὲν, Στρούβουν, Σκλαβινιστὶ δὲ, Ναπρεζή· ὃ ἐρμηνεύεται, Μικρὸς φραγμὸς. Καὶ διαβαίνονται εἰς τὸ λεγόμενον πέραμα τοῦ κραρίου, ἐν ᾧ δια-

оберігаючися од пацінакіяців [= печенігів]. Решта, вибравши з одnodеревків усе, що там мають, суходолом переводять невольників у кайданах, миль шестеро, аж поки перейдуть поріг. Тоді так само, хто — тягнучи волоком, а хто — переносючи на плечах свої одnodеревки, перетягують їх на другий бік порога, тут спускають їх у ріку, зносять у них свою поклажу, входять самі та й одразу одпливають. Прибувають до п'ятого порога, що називається по-руськи В а р у ф о р о с [= Вагифорс], а по-слов'янськи В у л ь н і п р а х [= Волный прах] — бо кінчиться він великим плесом¹⁾, і знову перетягають свої одnodеревки по краях ріки так, як на першому порозі і на другому, і доходять отак до шостого порога, що називається по-руськи Л е а н т і [= hlaejandi], а по-слов'янськи В е р у ц і [= вѣржчъ, вѣржчи] — а це значить «кипіння води»²⁾. І цей минають вони так само і пливають од нього до сьомого порога, що називається по-руськи С т р у в у н, а по-слов'янськи Н а п р е з і [= напрази] — а це визнача «малий поріг». І доходять до так званого

¹⁾ Щоб підігнати контекст до скандинавського «bagu» (= хвиля, клзна), замість ліμνην (= плесо, болото) читають δίνην (= вир).

²⁾ Вѣржчи = кипіти.

περῶσιν ἀπὸ Ῥωσίας οἱ Χερσωνῖται, καὶ οἱ Πατζινακῖται ἐπὶ Χερσῶνα, ἔχον τὸ αὐτὸ πέραμα, τὸ μὲν πλάτος ὅσον τοῦ ἵπποδρομίου, τὸ δὲ ὕψος ἀποκάτω ἕως ὅτου παρακύπτουσιν οἱ ὀφθαλμοί, ὅσον καὶ φθάνειν σαγίτταν τοῦ τοξεύοντος ἔνθεν ἐκεῖσε. Ὅθεν καὶ εἰς τὸν τοιοῦτον τόπον κατέρχονται οἱ Πατζινακῖται, καὶ πολεμοῦσι τοὺς Ῥῶς.

Μετὰ δὲ τὸ διελθεῖν τὸν τοιοῦτον τόπον, τὴν νῆσον τὴν ἐπιλεγομένην ὁ ἅγιος Γρηγόριος καταλαμβάνουσιν, ἐν ἣ νήσῳ καὶ τὰς θυσίας αὐτῶν ἐπιτελοῦσιν, διὰ τὸ ἐκεῖσε ἴστασθαι παρμεγέθη δρῶν καὶ θύουσι πετεινοὺς ζῶντας. Πηγνύουσι δὲ καὶ σαγίττας γυρόθεν, ἄλλοι δὲ καὶ φωμῖα καὶ κρέατα, καὶ ἐξ ὧν ἔχει ἕκαστος, ὡς τὸ ἔθος αὐτῶν ἐπικρατεῖ. Ρίπτουσι δὲ καὶ σκαρφῖα περὶ τῶν πετεινῶν, εἴτε καὶ φαγεῖν, εἴτε καὶ σφάζει αὐτοὺς, εἴτε καὶ ζῶντας ἐάσειν. Ἀπὸ δὲ τοῦ νησίου τούτου Πατζινακίτην οἱ Ῥῶς οὐ φοβοῦνται, ἕως ἂν φθάσωσιν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Σελινάαν. Εἶθ' οὕτως ἀποκινοῦντες ἐξ αὐτοῦ, μέχρι τεσσάρων ἡμερῶν ἀποπλεύουσιν, ἕως οὐ καταλάβωσιν εἰς τὴν λίμνην τοῦ ποταμοῦ στόμιον οὕσαν ἐν ἣ ἔστι καὶ ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου. Καταλαβόντες οὖν οὗτοι τὴν τοιαύτην νῆσον, προσαναπαύουσιν ἑαυτοὺς ἐκεῖσε ἕως δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, καὶ πάλιν τὰ ἑαυτῶν μονόξυλα εἰς ὅσας ἂν λείπωνται χρεῖας περιποιοῦνται, τὰ τε ἄρμενα καὶ τὰ κατάρτια,

---

броду крاییського [Кичкаса], де херсонці переходять з Руси, а пацінакійці [= печеніги] до Херсона. А завширшки цей брід як іподром, заввиньки знов — наскільки можуть очі сягнути, чи наскільки може долетіти стріла, як стріляти звідтіля сюди. Тим-то на отакому місці сходяться пацінакійці і нападають на русів.

А як зминуть оце місце, то доходить до острова, що називається святий Григорій [= Хортиця]. На цьому острові приносять вони свої жертви, бо на ньому стоїть превеличезний дуб; а приносять вони в жертву живих птахів. Навкруги застромляють вони іще стріли, а дехто й хліб кладе і м'ясо чи що хто має, бо такий у них звичай. А за птахів жеребок видають: чи зарізати їх і з'їсти, чи живих пустити. Од оцього острова руси не бояться вже ніякого пацінакійця, поки дійдуть аж до ріки Селіни [= дунайського гирла Сулини]. Одпливши звідтіля [з того острова], плывуть днів четверо, доки дойдуть до лиману, що править за гирло ріки і що в ньому єсть острів святого Етерія [= Березань]. Дійшовши до цього острова, вони одпочивають днів двое-трос і

καὶ τὰ αὐχένα ἅπερ ἐπιφέρονται. Ἐπεὶ δὲ τὸ στόμιον τοῦ τιοῦτου ποταμοῦ ἔστιν ἡ τιοαύτη λίμνη, καθὼς εἴρηται, καὶ κρατεῖ μέχρι τῆς θαλάσσης, καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν κεῖται ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου, ἐκ τῶν ἐκεῖσε ἀπέρχονται πρὸς τὸν Δάναπριν ποταμὸν, καὶ διασωθέντες ἐκεῖσε πάλιν ἀναπαύονται. Ἦνίκα δὲ γένηται καιρὸς ἐπιτήδειος, ἀποσκαλώσαντες ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ἄσπρον καὶ ὁμοίως κάκεισε ἀναπαυσάμενοι πάλιν ἀποκινῶντες ἔρχονται εἰς τὸν Σελινᾶν, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ λεγόμενον Παρακλάδιον. Καὶ ἕως οὗ διέλθωσι τὸν Σελινᾶν ποταμὸν παρατρέχουσιν αὐτοῖς οἱ Πατζινακίται. Καὶ εἰς τὴν θάλασσαν μονόξυλα εἰς τὴν γῆν ἀπορρίψη, σκαλώνουσιν ὅλα ἵνα τοῖς Πατζινακίταις ἀντιπαραταχθῶσιν ὁμοῦ, ἀπὸ δὲ τὸν Σελινᾶν οὐ φοβοῦνται τινα, ἀλλὰ τὴν τῆς Βουλγαρίας γῆν ἐνδυσάμενοι, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου στόμιον ἔρχονται. Ἀπὸ δὲ τοῦ Δανουβίου καταλαμβάνουσιν εἰς τὸν Κωνοπᾶν, καὶ ἀπὸ τοῦ Κωνοπᾶ εἰς Κωνσταντίαν εἰς τὸν ποταμὸν Βάρνας, καὶ ἀπὸ Βάρνας ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίναν, ἅπερ πάντα εἰς τὴν γῆν τῆς Βουλγαρίας, ἀπὸ δὲ τῆς Διτζίνας εἰς τὰ τῆς Μεσημβρίας μέρη καταλαμβάνουσι, καὶ οὕτω μέχρι τούτων ὁ πολυῶδνος αὐτῶν καὶ περίφορος, δυσδιέξοδος τε καὶ χαλεπὸς ἀποπεραίνεται πλοῦς.

доброблюють у своїх одиодеревках котре їм бракує зняряддя: вітрила, щогли, керми — а їх вони мають з собою. А що гирло цієї ріки, як це зазначено, це і єсть отої лиман і йде він аж до моря, а над морем лежить острів святого Етерія, то вони звідтіля плывуть до ріки Данапру [читай: Данаэтру = Дніэтра], а допливши щасливо туди, знову одпочивають. А як випадє добра погода, вийдуть на беріг і йдуть до ріки, що називається Аспр [= Віла], і так само там одпочивши, знову одпливають і припливають до Селіні [= Суліні], до так званого гирла ріки Данивія [= Дуная]. І поки минуть ріку Селіну, їх переслідують пацінакійці [= печеніги]. І як море, — а бува це частенько — приб'є одиодеревки до суходолу, то всі вони виходять на беріг, щоб стати разом протя пацінаків, а од Селіні не бояться нікого, але дібравшиє до болгарсьої землі, входять до гирла Данувія. А од Данувія прибувають до Конопи, а з Конопи до Константії, до ріки Варни, а од Варни прибувають до ріки Діціні [= Дичини] — а все це в землі болгарській. А од Діціні прибувають до меж Месемврії, і коло них кінчиться їхня многостраждальна, небезпечна, безвихідна і тяжка плавба.

Ἡ δὲ χειμέριος τῶν αὐτῶν Ῥῶς καὶ σκληρὰ δια-
 γωγὴ ἔστιν αὕτη· Ἡνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως
 οἱ αὐτῶν ἄρχοντες ἐξέρχονται μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς
 ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ἃ λέγεται
 Γύρα, ἤγγου εἰς τὰς Σκλαβινίας τῶν τε Βερβιάγων,
 καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν, καὶ τῶν Σερ-
 βίων, καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινες εἰσι πακτιῶται τῶν
 Ῥῶς. Δι' ὅλου δὲ τοῦ χειμῶνος ἐκείσε διατρεφόμενοι,
 πάλιν ἀπὸ μηνὸς Ἀπριλλίου διαλυομένου τοῦ πάγου τοῦ
 Δανάπρεως ποταμοῦ κατέρχονται πρὸς τὸν Κίαβον.
 Καὶ εἶθ' οὕτως ἀπολαμβάνονται τὰ αὐτῶν μονόξυλα, καθὼς
 προείρηται, καὶ ἐξοπλίζονται, καὶ πρὸς Ῥωμανίαν κατέρχονται.
 Ὅτι οἱ Οὐῶσοι δύνανται τοῖς Πατζινακίταις πολεμεῖν.

А зимове життя русів важке, а саме: як настане місяць листопад,
 то зараз їхні князі виходять з усіма русами із Кіава і йдуть на по-
 людіа [= полюддя], що називається гюра, до слов'янських земель
 Вервіянів [= деревлян] і Другувітів [= дреговичів] і Криви-
 ців [= кривичів] і Сервіїв [= сіверян] і інших слов'ян, котрі пла-
 тять русам данину. Цілісіньку зиму харчуються вони там, а як знову у
 квітні місяці скресне крига на ріці Данапрі, вони вертаються до
 Кіава. А тоді, надбавши собі одnodеревки так, як це зазначено, спо-
 ряджують їх і йдуть до Романії [= Візантії].

А у з и можуть воюватися проти пацінакійців.

III.

Дрібні великокнязівські написи початку ХІ в.

а) Монети вел. кн. Володимира Святого (* 1015). Оголошено у
 гр. Ів. Ів. Толстого: «Древнѣйшія русскія монеты великаго княжества
 кїевского» (Спб. 1882):

1) В[л?]д[д?]имиръ на столѣ, а се его сребро.

2) Владимиръ, а се..... — скачгаго Василъ (з ніженського
 скарбу).

3) Святополкова монета, теж із ніженського скарбу (оголошено у
 гр. Толстого):

Г[в.]ч[о]п[л]жкк[к] на стол[.:к?] ...го с[е]ре[к?].о.

б) Підпис дочки Ярослава Мудрого, французької королеви Ганни, як була вона регенткою (з титулом regina) для свого сина короля Филиппа I, — в Филиповій грамоті 1067 р.:

Ана рѣнна (= Anna regina)¹⁾.

в) Напис на Тмутараканському каміні 1068 р. князя Гліба Тмутараканського (факс. в I вид. І. Срезневського: «Древніє пам'ятники руського письма и языка»):

Вѣ лѣтѣ ѿ сѣбѣ индѣ [кѣта] сѣ Глѣбѣх князь мѣрѣнах морѣ по
лѣдѣмъ Тмутараканѣ до Кзырѣка ꙗко н. ꙗд. сажѣнѣ.

IV.

Із китівського Ізборника вел. кн. Святослава 1073 року.

(Моск. Синод. Бібл.; факс. вид. Спб. 1880).

[л. 17] Златоустааго еже къ Коринѣиомъ. Прѣминуоушпята оубо мысль²⁾ — вѣры трѣбоуѣтъ тѣчѣж... [л. 17 об.] Да бждеть бо кѣто ч[е]л[о]в[ѣ]кѣ, вѣсѣ хотя помыслы разоумѣти, ти да сѣ покоушае отъ тебе словомъ оувѣрити: «како видимъ свѣтъ?» — ты же и мыслиж вѣ вѣри окоушаисѣ, — нѣ не можеши! Апште бо речеши, яко довѣлѣе, очи отъвързѣше, видѣти ѣ, то не образъ повѣси, нѣ бываемое. — «Почѣто бо», речеть, «не слоухомъ глядаемъ, а очима слышимъ?»... Еже бо е выше слова, [л. 18] то слово никое же не оукажетъ. Еже бо вѣ Пропатааго и вѣ Погребенааго вѣровати, яко Тѣ самъ вѣскрьсе и горѣ сѣдитъ на н[е]б[е]сѣхъ, и Тѣ хоштеть сѣдити оуселенѣи вѣ правдѣ, — се не трѣбоуе моудрости вышняя, ни помыслъ, ни³⁾ вѣры... Нѣ елма же неподобнѣ поучишасѣ фѣлософи, ни мѣдростѣж тож вѣсхотѣша разоумѣти Б[ог]а: тѣми же мнѣмными — орждѣствомъ проповѣдания!⁴⁾.. [л. 18 об.] Сице д[о]у-

¹⁾ У вульгарній латині середньовікових часів трапляється, поруч літературної форми regina, ще й rulina. Але Ганна могла вжити букви ж і на те, щоб віддати ненаголошене латино-французьке e.

²⁾ τὰ ὑπερβαίνοντα λογισμόν; quae rationem superant.

³⁾ зам. «ни» треба «нѣ».

⁴⁾ διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος, per stultitiam praedicationis; «орждѣствомъ» = «урѣдѣствомъ», «юрѣдѣствомъ».

ховънии д[оу]ховъная съмѣрѣиште¹⁾, не трѣбжемы вѣнѣшняя мадрости... Не-бо-нѣ мадрость съде: облишьное питание и лихое острозычьство наричеть. Аште ли ч[е]-л[о]в[ѣ]чскыи съмысль гл[агол]еши и наричоушта²⁾, то и тако грѣхъ твой есть: Ты бо ж³⁾ потазаеши самъ, ты же жъ зълѣ държиши, и на жрѣды и на сѣпротивѣе Б[о]жие и-иштѣ въ неи, его же не имать⁴⁾.

[л. 80 об.] Вѣпросъ: что есть маммонна неправдѣнии? Отъ вѣтъ: — ... Лежаштее кромѣ потрѣбы нашея богатство. Могы бо или кѣрмити, или гонозити отъ гл[агол]да или отъ дѣлга, или отъ полона погыбажштааго, и не помагая — то въ истиноу акы неправдѣникъ и оубища... Яко же и инѣде запрѣштая немилостивыимъ [Господь] гл[агол]е: «аще оубо въ неправдѣнѣемъ маммоннѣ вѣрныи не бысте, истинное кѣто вамъ порочить? и аште вы и тоуждемъ вѣрныи не бысте, ваше кѣто дастъ вамъ?» «Чоуждее» же нариче имѣнное облишь, бо не родихомъса съ богатствомъ, нѣ нази, по писаноуоумоу: «ничесо же вѣнесохомъ въ миръ, ни изнеести чесо можемъ»... И «ваше» — рекъше б[о]жъскыи даръ и даное Богомъ бл[агол]ое. Имъ же гл[агол]еть: «блюдѣтеса и храните отъ лихоимъства, яко не въ облишьшии комоуждо жизнь его есть въ имѣнии его»... [л. 81 об.] Яко же и сыи по плѣти братъ Его Іаковъ обличаетъ такыя, гл[агол]я: «Воле, ныня богатии! плачѣте! Богатство ваше истълѣ, и ризы ваша мольми изѣдены быша!».. Видиши ли, яко въ⁵⁾ облишьнѣемъ богатствѣ, а не о правдѣнѣемъ гл[агол]етьса.

¹⁾ очевидночки «доховънии» = «доховнѣ»; οὕτω πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες, itaque spiritualibus spiritualia comparantes.

²⁾ εἰ δὲ τὴν ἀνθρωπίνην σύνεσιν φαίης αὐτὸν λέγειν; si vero humanam prudentiam hic intelligi dicas.

³⁾ себто твою людьку мудриетъ.

⁴⁾ καὶ πρὸς βλάβην καὶ ἐναντίωσιν Θεοῦ ἀπαιτῶν αὐτῆν, ἅπερ οὐκ ἔχει; ad Dei damnum et offensionem ab illa exigis id, quod non habet.

⁵⁾ «въ» зам. «о».

[л. 152 об.] Григория Б[о]гословца слово. Оуне бо есть: полоучити бл[а]гое — и снабѣдѣти очищение. Аште ли обоего нѣ лъзѣ, оуне есть, кѣгда хоудѣ оскврнави ти сѧ¹⁾ обштитими, и некли отънѣдѣ отъпасти бл[а]годѣти... Сего-дѣла оубо, не зѣло сѧ острашаи²⁾ очищения, расоужаетъ бо присно съ хоудожьствѣ³⁾ избавлаемо, отъ правѣдиваго и чловѣколюбивааго нашихъ дѣянии соудия. [л. 122] Нѣ речени: «Чѣто ми м'ножае боудеть? варивъше⁴⁾ крыштениемъ и красьножитѣя своего въскорѣ заключивъшѧ, глоум'но нахотѣтисѧ сластии, ти тѣгда полоучити бл[а]годѣтъ? Не быеть бо ничьсо же больша и троудивъшимъсѧ прѣжде въ виноградѣ, равньнѣ мѣмъздѣ⁵⁾ данѣ и послѣднимъ!» Просты ни⁶⁾ отъ дѣлесѣ, к'то любо да еси гл[агол]и то! Нѣ ходи — и притѣчя наоучиси!.. Прѣвое бо: не о крыштени в' семь слово, нѣ о вѣроужштихъ по разная лѣта.

[л. 136 об.] Чьсо ради [Богъ] обрѣзатисѧ емоу [= Аврааму] повелѣ? — Прогл[агол]авъ прѣселение, съхранение нѣкое оухыщрае бл[а]гочѣстьѣж, да не съ зѣлыми чл[о]в[ѣ]кы сѣмѣсивъшесѧ растѣлатъ доброродие... Егда же оуже на обштаноуж въвождахоусѧ землю, тѣгда пакы Б[ог]ъ повелѣ Ис[оус]у обрѣзати в'сѧ, хотяхоу бо съ странами сѣмѣситисѧ иноплемьными; егоже-дѣла ноужднѣ знаменія бовахоу, еже я отъ иноплемьникѣ отълоучати начьнетъ.

[л. 124] С[в]ятааго Епифанія о 12 камыкоу, иже бѣвахоу на логии сватителевѣ насаждани. — [л. 153] 6. И асписъ — оузелень есть. Обрѣтаеть же сѧ на оустѣхъ Фер-

¹⁾ «ти»=«ты», а «оскврнави» — аор. 2-ой ос. одн. В черв.-руських Словах Григ. Бог. XI в.: «егда хоудѣ оскврनावишисѧ», л. 113 γ (fut.).

²⁾ У черв.-р. Сл. Гр. Бог.: «оустрашасѧ» л. 113 γ.

³⁾ «съ хждожьствѣ» (abl. pl.), Григ. Бог. XI в., л. 113 δ.

⁴⁾ «варивъшю» Гр. Бог. XI в., л. 114 α.

⁵⁾ чит. «мъздѣ».

⁶⁾ «прости ны» Сл. Григ. Бог. XI в., л. 114 β, ἀπὸ ἀλλὰ ξας

ἡμᾶς τῶν πραγμάτων.

модон'ты-рѣкы и на Амаеун'тысецѣмъ Коупри. Трѣбѣ же
 есть въ епилипсеѣ'. 7. Оуакин'ѳъ — аки жчрѣмьнь есть.
 Обрѣтаеть же са въ оутрѣнии Варъвариі Сюриисѣѣ;
 Скоуеиѣ же ѣ нарицають ветъсии, страну тоу вьсеж сѣверь-
 екоуѣ, иже соуть Гоо'еи и Давънис'. Да тоу оубо вьжтрѣ,
 въ поуестыни Великыя Скоуеиѣ, есть дѣбрь, зѣло глоубока и
 челоуѣкомъ невѣходьна, стѣнами каманами обождоу огра-
 дивъшиса. Да тѣмъ, съ горы приникъшоу комоу-любо, аки
 еѣ стѣнъ не мошти дозърѣти дѣна дѣбри тои, нѣ отъ
 глоубины мракъ есть, аки пропасть нѣкая. Посылаемии же
 отъ ближнихъ тоу цѣса[л. 153 об.]рии осоужденици
 воудьми, заклавъше агныца и одравъше, стѣмштѣтъ съ
 горы отъ каменія въ пропасть дѣбри тоя. И прилицать
 камене на мѣѣхъ тѣхъ. Орѣли оубо, въ каменіи томъ
 кивоуце, на вон'ѣ масьноуѣ съходать и възносають агната
 съ лыпащемъ каменіемъ, — и, егда изѣдать маса, камене
 стаеть на врѣхоу горы. Осоужденици же, смотривъше, кѣде
 възносають орѣли маса, идоуть и тако приносають камене.
 Імоуть же дѣйство сице: намештемъ бо на оугли огньныя,
 аки каміи не врѣждаютьса, нѣ оугли оугашають. Не тѣчьѣ же
 е, ны и възъмъ нѣкъто камыкъ и обивъ въ понавицѣ
 ѣкоу и дрѣжа роукоѣ надъ оугльми, самъ отъ огна
 роукоу си ижъжеть, понавица же безъ врѣда съпроста прѣ-
 ывае. Гл[агол]ють же и раждаютьиимъ женамъ на по-
 рѣбоу ееть. — 9. А меоуеакии пламенение зѣло¹⁾. Въ го-
 рахъ же обрѣтаетьса Лувиискихъ, на краихъ морьскихъ. —
 10. Хрусалиѳъ — аки златъ есть. Обрѣтаеть же са въ
 падъчнѣмъ каменіи, на край [л. 154] Ахименыды Вавоу-
 оньскы. Вавоулонъ же и кладазь тѣ каманни — Ахименидоу
 аричить. Остримъ же, сыриштѣмъ же болаштиимъ и
 рѣвѣмъ цѣлитель ееть.

[л. 154] Како е разоумѣти, еже гл[агол]а Соломонъ о
 рѣвесѣхъ: отъ бѣроу до усона, иже въ стѣнѣ? — ...Яко
 е е мнѣти [л. 154 об.]... — съложити чины и коегождо
 шльа: коеж мѣроѣ стоуденѣе или топлье? и кое, кѣждо²⁾
 швота сии³⁾ оудъ, коему врѣдоу ееть цѣльба? Рекъше:

1) = «пламенѣть». 2) = «кождо». 3) = «сии» зам. «сими».

уенина зльчъ, и львовъ лои, или бычъя кровь, или ехидь-
нина маса. По семь бо имоу и[хъ] хытрии врачеве отъ
Соломона съписано, прѣждевъзмъше выны¹⁾.

[л. 230] О сълоучании. — Сълоучаи же есть, еже быва
и отъбыва кромѣ подълежаштааго тыла, рекъше: еже несъ-
пшное есть, нъ въ подълежаштиимъ сѣпштиимъ състоитьса.
[Н]и есть льзѣ томоу же быти и не быти нѣкомуу. Не бо нъ
есть льзѣ ч[е]л[овѣ]коу бѣлоу быти — и не быти бѣлоу...
Сълоучаи же раздѣлаетьса на дѣвое: въ общее различье
и въ своитъное. Обшнее оубо различье есть разлоучении
сълоучаи. Рекъше: сѣдитъ нѣкто, а друуги стоять. Есть же
льзѣ, ижде вѣстанеть сѣдши и сѣдетъ стояи, разлоу-
[л. 230 об.]читьса²⁾ различиж еж и прияти въ иноао мѣсто
ино... Своитънѣ же различье есть неотълоучаемыи сълоучаи.
Рекъше: есть нѣкто изѣкръ и смаглъ. И подобна е симъ,
да нѣ мощъно отълоучитьса его сициимъ. Да по симъ
оубо неразлоучънымъ сълоучаимъ собѣство отъ собѣства
различьствъе, само же отъ себе — николъ же.

✓ [л. 263 об.] А коньць вѣсѣмъ книгамъ: оже тв
собѣ не лъбо, то того и друугоу не твори. Въ лѣто сѣфа
[6581—1073] написа Иоаннъ диакъ изборожникъ съ великоуоу-
моу князю С[ва]тославоу. Великыи въ князыхъ князь
Святославъ, вѣжделаниемъ зѣло вѣжделавъ, дръждаливыи³⁾
владыка, обавити покръвенныя разоумы въ глоубинѣ мно-
гостръпътныихъ сихъ кънигъ прѣмѣдрааго Васила въ ра-
зоумѣхъ, повелѣ м'нѣ - немоудроувѣдиж прѣмѣноу сътво-
рити рѣчи инако, набѣдаште тождество⁴⁾ разоумъ его, —
яже, аки бѣчела любодѣльна, съ вѣсакого цвѣта п'саніоу⁵⁾
събравъ аки въ единъ сътъ въ вельмыслное срьдце
свое, проливааетъ аки сътъ сладкъ из оуетъ своихъ прѣдъ
болары [л. 264] на вѣразоуминие⁶⁾ тѣхъ мыслемъ, являемъ
имъ новыи П'толеми, — не вѣрож, нъ желаниемъ паче. И
събора дѣла м'ночьстныихъ божьствъныихъ кънигъ вѣсѣхъ
ими же исвоя полаты испълънъ вѣчноуж си памать сътвори.

¹⁾ = «вины», αἰτίας (обоснуванія, принципі). ²⁾ = разлоучитиеса

³⁾ На л. 2 об., де е ця сама посвята, написано «дръжаливыи». ⁴⁾ на л. 2 об. «тождество». ⁵⁾ л. 2 об. «Фани||го». ⁶⁾ л. 2 об. «вѣразоуминие».

племенем оуздала естъ тотъ мунастырѣ Калениковѣ Иванови Губцѣ и его брату Ходорови на вѣки и дѣтемъ ехъ со веѣмъ объѣздомъ и со веѣми границями и землею и сѣножатями и зѣ гаими и зѣ дубѣрами и з бортьми и з болоты и съ рѣками и со млиномъ и сычемъ и с колодяземъ и с ловици и съ веѣми оужитки, яко из вѣка вѣчного слухало к тому мунастыреви. А тому мунастыреви не отлучатися отъ[ъ] с[в]я[т]о[г]о Ивана оу вѣки: хто коли его купилъ, тому слухати къ с[в]я[т]о[м]у Ивану. А при томъ оуздаванѣ были бояре земляне: панъ Ходько Бибельский со двѣма с[ы]нма: Андрѣико и Васко, панъ Глѣбъ Дворѣскович[ъ]¹⁾ со двѣма с[ы]нма: Ванько а Лехно, панъ Ивашко Дроздъ, панъ Васко Кузмичъ, панъ Михаило Потрутовичъ, панъ Гаврилъко Дробышевичъ со двѣма с[ы]нма, Сеньковича два: Михаило и Ивашко, Стецко Гдешницкий²⁾, Игнатко Черневич[ъ], попъ Микулинский Федуть, а другии попъ Безмездъницкий Кость, попъ Тепяковичъ Яковъ, Нестюръ Цепаревичъ. А питъ моричъ[sic] в Олеша оу дому за полъ гривны грошювъ. А писалъ грамоту Костько дякъ Болестрашицкий по Б[о]жьомъ нарожѣнѣ тысячу лѣт и 300 лѣт и 70 лѣт и осмое лѣто.

г) Зудечівська розгранична грамота 1413 року.

(Вид. В. Розов: «Южно-русск. грамоты», ст. 82-84).

Во имя Отца и С[ы]на и с[в]я[т]о[г]о Д[у]ха, амин[ъ]. Мы, княз[ъ] Федоръ Любортович, чинимо то знаменито сим своим листомъ каждому доброму, кто коли на нь оузрит, или оуслышитъ его чтоучи, кому его боудет потребизна, и нынѣшним и потом боудоущим, — аже приида пред насъ и пред паны пан Ивашко Дѣдошицкий Милѣичичъ жаловалъ и позвалъ пан[а] Татомира Балицког[о], аже емоу побралъ пан Татомиръ вепрѣ оу Черном Лѣсѣ коло Тоурьы оу Балины и пооралъ емоу поле и покосилъ и доубровы чересь границу. А мы емоу право дали с ним; пан Ивашко Дѣдошицкий положилъ свои листы граничныи пред нами и пред

¹⁾ може бути, «Дворѣскович[ъ]». Не читко.

²⁾ З першого погляду хочеться читати: «Гдешницкий».

паны; пан Татомирь Балицкий приганиль листом пан Ивашковым Дѣдошицког[о], иже соуть листове неправи, фалшевни. Право такъ нашло: пан Ивашко Дѣдошицкий имасть очистити листы свои — пан Ивашко Дѣдошицкий не могль очистити листовъ своихъ. Право такъ нашло: ажъ пан Ивашковы листи оуморени на вѣкы, ажъ не имасть ими оуспоминатися, ани его ближшии. Право такъ нашло: имають оуказати свою границу старци обѣчими. Мы есмо выслали нашего оурядника — пан[а] Ленка, старостоу зоудечевског[о] на тоу-то границу. Пан Ивашко Дѣдошицкий поставил старцѣ обѣчии, пан Татомирь постивиль (!) старцѣ о бѣчии. Тоти старци егодилися с обою стороною на одино слово: ызнали, оуказали староую границу и врочища mezi Дѣдошичи и mezi Баличи. Стали оу Великого Крихова, кде переходить дорога зоудечевская подлѣ Оузножи¹⁾ попереk доубровы к Нечачю лѣсови и подлѣ лѣса горѣ и подлѣ доубровы горѣ до Лѣсоцкой дороги, котрая идеть и Зоудечева до Долины, — тою дорогою попереk лѣса и попереk потока Нечача. Тою-жъ дорогою зоудечевскою къ Котешеву къ бортному доубью. От бортного доубья попереk доубровы к могылкам. От могылок попереk рѣки Соукиля к дорозѣ, котрая дорога идеть из Дѣдочичъ до Баличъ, попереk дороги к Теплици къ Грибович доловъ Теплицею до рѣки до Свѣчѣ. От оустья Теплицѣ Грибович попереk рѣки Свѣчѣ и попереk поля к Черному Лѣсоу к потоку к Лоужешевѣ, кде оупадоуетъ в ню, оустьемъ поток Волоуевъ попереk потока Лужешева горѣ потоком Волоуевом лѣсом къ потоку Дрыжани. Поперек потока Дрыжани лѣсом к оустью Солотвинѣ оу рѣку Тоурью. Поперек рѣки Тоурьи, горѣ Солотвиною потоком, попереk лѣса Черного къ сѣлцѣ. Звыше тыхъ врочищъ лѣсъ и поле и доубровы — то ес[ть] Дѣдошицкое; изниже тыхъ врочищъ: лѣсъ и Балина, вокно солное, и поле и доубровы — то ес[ть] Балицкое. Пан Татомирь Балицкий довелъ своихъ границъ и зыскаль по тоты врочища старци обѣчими; и на то помочное далъ, а мы есмо взяли. А при томъ были свѣдци: пан Ленко ста-

¹⁾ У Розова перше читання — «оузложки».

V.

Із київського Ізборника 1076 року.

(В петербурзькій Публічній Бібліотеці. Видав В. Шимановський, 2-е вид. Варш. 1894).

✓ [л. 112] С[вѣ]тъя Теодоры. Възмѣши же бл[а]-
женая Теодора дѣтишь на лоно свое, любѣза же ѿ, г[лаго]-
люшти: „С[вѣ]ноу мои любии! врѣмѣ съконь[?]чания ми
приспѣ, да южѣ идоу, отънюдоу[112 об.]же не възва-
штюса. Да не рѣци, яко весрѣж. Се имаша Б[ог]а и старѣ-
шааго въ о[т]ца мѣсто, имѣи съврѣстники — аки братию,
мъншая -- акъ чада, старѣшая — акы отъца“.

[л. 236 об.] С[вѣ]тааго Нила: о въздѣржании.
Пии вино помалоу. Елико бо скоудо пиетьса, толико бл[а]го
твори¹⁾ пиющимъ. То[л. 237]лико даи чревоу, сже на
довѣль, а не слико хочеть. Потребоу даи телеси противу
силѣ его, якоже можеть. Тѣле бо наше есть, акы риза: да
аще храниши — то тѣрпять, аще ли повѣржеша — то из-
ниеть. Питие же мѣрное сыть напѣлнѣеть и веселить.
Бѣзмѣрное же — бѣшенство есть. Оурокомъ бо въкоушаи,
[237 об.] и, чресъ оурокъ не въкоушая, не грѣшиши: луоче
бо съ оуставъмъ пити вино, съ величаниемъ водьноуоумоу
питию. И вижъ ми въ мироу вино пиющихъ с[вѣ]тъихъ
моужъ — и бе-щинуо воду пиющихъ моужъ нечистъ. И
к томуу не хоули или хвали тѣло, нѣ оублажиши оумъ
добрѣ или злѣ пиюцимъ.....

[л. 267 об.] Хотя же чистѣ пожити, пиянства сего да
отхылитъса. Апо[сто]ла Паула. [л. 268].... Пияницѣ ц[ѣ]-
[в]ѣ[а]рствія Божія не наслѣдствуѣтъ..... Дѣлатель пия-
ница не обогатѣеть..... [268 об.] Гнѣвъ великъ моужж —
жена пияничива. Въ меду не моужаиса, ни моудрствоуи:
мъногы бо медь погоуби. Медь въ веселие дано бысть
Б[ог]гъмъ, а не на пиянство сътворено бысть. Рече Г[ос]-
подь: «Блѣдѣте себе, егда отагчѣаютъ ср[ѣ]д[ѣ]ца ваша
обѣданьемъ и пиянствомъ!». Томуу [л. 269] слава въ вѣкы.

¹⁾ = творить.

✓ Кінцевий запис писаря. [л. 275 об.] Коньчашася книги сия роукою грѣшнааго Иоана, избърано из мѣ[л. 276]ногѣ книгѣ княжихъ. Идеже криво, братие, — исправивъше чѣтѣте! Бл[а]г[о]словите, а не кльнѣте! Кончяхъ книжкы сия въ лѣт[о] с̄. ф̄. п̄. ѿ [6584 = 1076] лѣто, при С[ва]тославѣ, князи роуескы земля. Аминь.

 VI.

Із червоно-руських Слів Григора Богослова XI віку.

(В петерб. Публічній Бібліотеці. Видав А. Будилевич, Спб. 1875).

[л. 356] Слово с[ва]таго Грїгора Бо[го]сл[о]вца на с[ва]тѣю Пентикостию. [л. 356 об.] О праздниць вѣмалѣ помѣдрім'са, да д[оу]х[о]в[ь]нѣ праздноуемъ. Инъ бо иномоу праздникъ..... Никое же добро не веселитъ тако любивыа доброу ни единое же, якоже праздновати д[оу]х[о]вѣ, любашюмоу праздникъ. Сѣмотри же сице: праздноуеть жидовинъ — нъ по кънигамъ; плътноуоумоу бо вѣслѣждаа закону, д[оу]х[о]в[ь]наго не постиже. Праздноуеть и ел'лин' — нъ по плъти, и по своимъ богом' и бѣсомъ..... Праздноуемъ и мы, — нъ, якоже мьнитъса, д[оу]х[о]ви.

[л. 6]. Намъ же яко же дано отъбѣжати нечрѣдныа прѣлсти¹⁾ и съ истинож быти и работати Б[ог]оу живоу-оумоу, истинноуоумоу, и твари выше възити, вѣсе минжв'шемъ, еликоже подъ лѣтѣмъ [и] прѣвѣимъ пошѣствиємъ²⁾, — сице и видимъ и лжбомѣдриємъ³⁾ о Б[о]зѣ и божьствыныхъ. Лжбомѣдриємъ³⁾ же, начинажште, отънѣждж же начинати добро! Лоуче же, отънѣдоу же Соломонъ намъ оуставъ положи: „Начало, — [л. 6 об.] рече, — прѣмѣдрости приобрази прѣмѣдрость“. Чьто се г[лаго]лѣа: „начало

1) δεισιδαίμονα πλάνην.

2) ὅσα ὑπὸ χρόνον καὶ πρότην κίνησιν.

3) = любомудрѣмъ! φιλοσοφῆσωμεν!

прислушало. А в то не надобѣ оуступатися ни оунукумъ еѣ, ни племеню еѣ. А купилъ панъ Петрашъ за сорокъ гривень. А на то послуси: панъ староста рускоѣ земли Ота Пилецкии, восвода Цтиборъ, писарь Яшко; а се земляне: панъ Ходько Быбельскии, Кадолѣфовичъ Друздъ, Иванько Польпричичъ, Богданъ Тивунъ, Щепанъ Волошинъ Риботицкии, Олефѣрько судья, панъ воитъ перемышльскии, Канътуръ из Угоръ гость, панъ Гутарътъ, Кость Соковичъ, Ганъ Кѣраховичъ. А питъ могоричъ оу Быбицкого оу дому за копу грошии. А писалъ грамоту писарь пана старостынъ дякъ изъ Болестрапичъ, именемъ Дьячковичъ. А при томъ былъ попо Печѣрескии Петръ, а коръчмитъ Олехновичъ Семень. Оу вѣки вѣкомъ. Аминь.

б) Перемиська купча грамота 1366 р. на Шульжичівське дідицтво.

(вид. В. Розов: «Южно-р. грамоты», К. 1917, ст. 12).

Во имя О[т]ь[н]а и С[ы]на, е[с]в[я]т[о]го Д[у]ха. Подъ лѣтомъ Б[о]ж[ь]я нарожѣнья тысячею триесотъ шістьцятого шестого коупилъ панъ Петръ Радѣовьскии дѣдицтво Пнеколътъ оу Шюлжичювъ: оу Хлипля и оу брата его Захарьѣ и оу ехъ дѣтии, со веѣмъ оуездомъ того села и съчемъ и с колодяземъ и съ лѣсомъ и з бортьми и с вепеты за рѣкою и съ сѣножатъми и землею того села за сто гривень вѣснихъ. А продали и оуздали ему добровоулно и оу вѣки дѣтемъ его передъ паномъ Пилецкимъ, старостою Роускоѣ земли. А оу ставу Радивоунъковѣ ловити сѣтью ему добровоулно. А на то послуси: вл[а]д[ы]ка Ларивунъ ис кри[лошаны] перемышльскии и печать его, панъ Петръ Ивановичъ и печать его, панъ Ходько Быбельскии и печать его, Стецко Лосвичъ ис Ходькомъ братомъ своємъ и печать сю панъ Навоуи Стояньскии, панъ Навойко Насяновъ братъ ¹⁾, Дмитръ Матьфѣевичъ, панъ Нѣвъступъ Столпувьскии и братъ его Фаниславъ, панъ Лѣсота, Друздъ Кадолѣфовичъ, Васько Кузмычъ, панъ Яшко писарь Крукиницкии, Осташко Потрутовичъ и с[ы]н[о]мъ ис Петромъ, панъ Стиборъ,

¹⁾ чи не Касяновъ?

Ходько Яголниковичъ и печать его, Остапко Соульскій, Богданъ Тивунъ, воитъ перемышльскій ие мѣстичи, панъ Ожегъ Солнячковичъ Глѣбъбѣко и братъ его Костько, Бѣзна, соудья Орефѣрько, вл[а]д[ы]ч[и]нъ тивунъ Иванъко Губка. А питъ могоричъ оу Аньдрѣка оу дому Лысого за двѣ гривнѣ вѣсни: меду за гривну, а пива за гривну. А писалъ привилъсе се поповичъ Болестрашицкій именовъ Делячковичъ Василювъ с[ы]нъ поповъ Кость, прузвищемъ Сорочичъ.

в) Перемиська продажна грамота 1378 р. між Хонькою Васьковою та протодіаконом Ів. Губкою.

(вид. А. Кримський: «Укр. грамматика» ст. 4209; пор. Розов, ст. 25).

Во имя О[т]ь[и]ца и С[ы]на и с[в]я[т]о[г]о Д[у]ха, аминь. Б[о]ж[ь]єю м[и]л[ос]т[и]ю и добрыхъ людий прязню исталася торгувля межи добрыми людми, межи бояры и межи крилошаны с[в]я[т]о[г]о Ивана, аже пани Хонька, Васковая Дядьковича жена, изъ дѣтьми своими: ие пани Просиньєю и зятемъ своимъ ие паномъ Ивашкомъ Данъславичемъ и си внучаты своими и со веъмъ племенемъ своимъ доброю волею своею и добрымъ оумышлѣньемъ своимъ, а никоторою силою, но сама то вчинила, безо лѣсти и безъ хитрости, продала есть тотъ мунастырь за 20 гривенъ серебра вѣсного, именовъ Иванови Губцѣ, протодьяконови с[в]я[т]о[г]о Ивана, и его брату, Ходорови, и дѣтемъ схъ. А Иванъ [Губъка ие своимъ]¹⁾ братомъ купилъ есть тотъ мунастырь, именовъ Калениковъ, ц[е]рк[о]вѣ с[в]я[т]о[г]о Б[о]городици Оуспѣнье Причисто[г]о, изъ бл[а]г[о]с[ло]влѣньемъ пискуча Ларивона. А купилъ есть Иванъ Губъка изъ братомъ своимъ на вѣки ико с[в]я[т]о[г]о Іо[а]ну еп[иско]п[и], к селу Гнѣвновчи. Дали 15 гривенъ серебра вѣсного, а Губка далъ шюбу свою куничю, дорогимъ сукномъ брунатнымъ пошита, за 5 гривенъ пани Хоньци; и еще ва дали 12 лисици пани Хоньци и еѣ зятеви Ивашкови и дѣтемъ еѣ. А про то та пани Хонька и[е] своимъ зятемъ и своимъ со веъмъ

¹⁾ Ці три слова дуже затерті, і не можна ручитися, чи точно я їх прочитав.

роста, пан Задеревецкии Дмитръ, пан Сенко Процевич, пан Малофѣи, пан Драгомиръ, пан Манко Ардевови¹⁾, пан Прокопъ Няневич, иныхъ досыть при томъ было добрыхъ. А мы есмо на то свои лис[т] далі и печать свою привѣсили паноу Татомирови Балицкому на потверженіе тыхъ границъ и врочищъ. А то ся дѣяло в нашемъ дворѣ въ Зоудечевѣ, на д[е]нь с[в]я[т]о[г]о м[оу]ч[е]н[и]ка Остафія под лѣты р[о]ж[е]ства Х[ри]с[то]ва 1000 лѣтъ 263 лѣта.

II. Політичні грамоти буковинсько-молдавськихъ господарів.

а) Львівська присяга 1436 р. од господаря Іллі королеві польскому Владиславоу III Варненчыкові.

(Зид. В. Уляницькій: «Матеріали для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи и Турціи въ XIV - XVI в. в.» — в моск. «Чтеніяхъ» 1887, ст. 49). Букви «ѣ» та «я» часто у буковинцівъ плуталися.

Мы, Іліа воевода, господаръ зѣмли молдавскихъ, знаменито чинимъ оурѣдомъ того листа оусимъ, комуужъ есь потребизна, нинѣшнимъ и потомъ будущимъ, како намисковъ нашихъ наслідуючи, оу добротѣ обѣтницъ ихъ вѣроу до-стоиноу и оуставичною жадливостію иснимъ случити²⁾ наіяснѣишему княжати пану Владиславоу, полскому крѣлову, литовскому князу наивышему, рускому дидичю и иныхъ многихъ зѣмли господарю, пану нашему м[и]л[о]стивому, и его намѣткомъ, коруни королевства полского, ко безъпечноу вири ч[и]стоу и уставичноу службѣ завѣзати хотѣчи тому исному пану нашему м[и]л[о]стивому, пану Владиславоу-королеву и его с[в]я[т]ои корони того исного королевства полского, и его намѣткомъ, — оучера тоу у Левовы посполу есь вѣсею радою нашею, ритерми, бояре и панстви, и з города, мѣсти, землѣми подданными, и каждого стабла а-любо рѣду намъ подданными людми, вири правоу голдъ презъ оурѣдъ присѣги тыми слови, доткнувшия с[в]я[т]о[г]о крижа и древа Б[о]ж[и]а: „Іа, Іліа, воевода-господаръ земли молдавской, присѣгаю и обицуюся вѣрно безъ лѣсти и безъ хирости освичености вашей корони королевства вашего полскоу, и его намѣткомъ есь вѣсѣми землѣми и людми моими виру ч[и]istou. И вѣренъ хочю быти. Тако ми Богъ помози

¹⁾ чит. «Ардевович». ²⁾ Чи не «служити»?

и с[вя]таа достойная пан[н]а Маріа и оуси с[вя]тыи, и тотъ с[вя]тыи крижъ хвалебнии въ всеи покори и почестъноси^а. Учинили есеи къ сеи службѣ тому иеному пану нашему м[и]л[о]стивому пану Владиславу-кролеви и корони кролевства полского и его намѣткомъ, колко кротъ будетъ потрѣбизна на вѣкы-вѣчнии часы, съ вѣсѣю нашею моцію и радою, ростропни, доброволно ся завѣзуючи, обицуючи и слобуючи тако за насъ, и за оуси наши дѣти и подданныи, — иже голдъ прѣдреченнии службы и обѣтници нашей подчѣстію и вѣроую вѣрни и оуставичне заоужды на вѣкы безъ отмовы и безъ противлиня къ воли того иеного пана нашего м[и]л[о]стивого кролѣ полского и корони и его намѣткомъ на каждыи часъ ховати, съ вѣсею пилностію бачити, противъ каждому неприіателеви а-любо неприіателемъ ихъ приклонити помочи, и помочи пареуни нашей съ вѣсею силою людii нашихъ колко кротъ где коли будетъ потрѣбизна чинити. А николи не хочеми быти оу ради смолвы свѣтію чересъ ся, а-любо чересъ кого иного. А-любо иныи-где бы коли того иеного пана нашего найм[и]л[о]стнишого кролѣ полского и коруны его намѣткомъ лихое оуволотетство ражено, а-любо молвено, — и овшемъ мили: зъ ихъ оусѣхъ противныхъ речii, которы бы коли ку нашей знаемости пришли, оуставичнии обыслати и выстеречи, а николи инъшого собѣ пана мимо прѣдреченного найяснѣшого пана м[и]л[о]стивого Владислава-кролѣ и его коруни кролевства полского искати и выбирати. И его намѣткомъ и къ оусимъ нашимъ нас и наше подданныи нинишнимъ и потомъ будущи завѣзуючи оучинити и полнити тотъ истиннии голдъ и службу на прѣдъ выписаную чинити бачити. Оурѣдомъ того листа нашего пичатъ наша есь привишена. Писано въ Ливовѣ, у срѣд[у] по Въздвигеніе ч[е]стнаго крста. в лѣт 6944 сеп. 19.

б) Постанова Петра-воеводи й боярьскоі ради 1456 р. про виплату данини туркам (султанові Мехеммедові II).

(Вид. В. Уляницький, ст. 86).

Мы, Петръ воевода, з Божією милостію господарь земли молдавской, с паны радою нашею молдавской, а и съ нашимъ митрополитомъ киръ-Феоктиетомъ, и съ всеями

паны отъ велика даже и до мала, радили есмы и много подумали межъ собою о утисненіе и погибели земли нашеи, щожъ съ усихъ сторонъ имаемъ, а набулше — отъ турковъ, иже набрали и берутъ по кулкосъ разовъ и просятъ у насъ даны: двѣ тисѣчи угорскыхъ златъ. Ино мы недужъ быхомъ дати ей, а боронитисѣ намъ — никакъ, занужъ помочъ и подпоры жадной не имаемъ ни-отколѣ, какъ предци наши имѣли. А не давши имъ, сами собѣ возмутъ, какъ и до-тулъ брали — жоны и дѣти братеи нашихъ. Того-дилѣ радили есмы уси посполу поднѣти собѣ неволю, какъ мочи-имемъ, и похилити соби голову тому поганетву: наити и дати имъ, на що мочи-имемъ ихъ упросити, докулъ ачеи сѣ Богъ милы смилуетъ, абыхомъ тижъ могли отъ Бога помочъ имѣти и стороны свои наити, какъ и наши предци имѣли. Протожъ, урадивши то, уси посполу просили есмы нашего болѣрина пана Михаила-логоеета, абы пошелъ до турковъ поднѣти нашу тѣготу, узѣвши Бога на помочъ, и учинити намъ миръ, какъ бы наша землѣ не гибла дале. Мочи-имет ли ниже-що, так и добро! а пакъ ли не мочи-иметъ съ того спросити, а вынѣти, тогди дати и тоты двѣ тисѣчи златъ угорскыхъ, абы намъ упокои был, абы землѣ наша дале не гибла. И слюбили есмы и слюбуемъ с симъ нашимъ листомъ пану Михаилу-логоеету, абыхомъ не спустили жаднаа слова на него николи, авы бы пакъ могли никто на него речи, аже онъ тои даны учинилъ, — занужъ мы его уси посполу послали, — и тоту данъ дати по нашей неволи. И на то листъ нашъ дали есмы пану Михаилу-логоеету исъ усими нашими паны и радою молдавскою подъ нашу печать и подъ печати усихъ боярь нашихъ, абы онъ съ усимъ серцемъ нашего упокоя-длѣ ходилъ. А панове наши по имению: а наипервы митрополита нашего киръ-Феоктиста, а пана Братула, пана Думы Браевича, пана Лазора, пана Станчула, пана Маноило, панъ Иванъ Балчанъ, панъ Оана Пынтече, панъ Козма Шандровичъ, панъ Ходко Щиборъ дворникъ, панъ Петръ прѣкалабъ, панъ Петръ логоетъ, панъ Ходко Крецевичъ, пан Моика и братъ его панъ Тоадеръ, панъ Гоянъ, панъ Косте Орышъ, панъ

Косте Дановичъ, панъ Шендрика Толочка, панъ Лазя Питикъ, панъ Андрушко, панъ Іонъ Бучумъ, панъ Миккраль дворникъ, панъ Тоадеръ Дулчевичъ, панъ Михуль Старостичъ, панъ Сина Хотинскы, панъ Болбосѣ постелникъ, панъ Романъ Худичъ, панъ Іацко Худичъ, панъ Івашко Хринковичъ, панъ Ілѣ вистиарникъ, панъ Васко Левичъ, панъ Хринко Левичъ, пан Данчуль Кнѣжчинъ, панъ Нягкымпянъ панъ Івашко Устекли, панъ Драгославъ, панъ Негои и братъ его панъ Братуль, панъ Еремиа, панъ Порка, панъ Езерянъ комисъ, панъ Михуль столникъ, панъ Гангудъ спатаръ, панъ Негриль дворникъ, панъ Дракоше чашникъ, панъ Зянка, панъ Дума Микачъ, панъ Дума Галбинъ, панъ Косте Цоличъ, панъ Петръ Срѣвескулъ, панъ Микуль спатаря и панъ Журжолѣнцѣ, и наши писари: панъ Тоадеръ Проданъ и панъ Добруль и панъ Крѣстѣ и панъ Вулпашъ и панъ Сольманъ и ины усы. А Стецко писалъ у Васлуи. Въ лѣто 6964.

в) Стефан воевода 1473 р. надає землю монастиреві на Молдавиці.

(Оригінал у книгозбірні Української Академії Наук).

† М[и]л[ос]тію Б[ожією] мы, Стефан воевода г[ос]п[од]и[ар]ъ [земли молдавской знамени]то чинимъ ис сѣмъ нашимъ листомъ вѣсѣмъ, кто на-нѣ възрит или его чтучи оуслышнть, оже бл[а]гопроизволи г[ос]п[од]и[ар]ство ми нашимъ благимъ произволеніємъ и свѣтлимъ и чистимъ ерѣземъ и от вѣсея нашея доброя волея и от Б[ог]а помощія, яко да оутвѣдимъ и оукрѣ[пимъ] нашъ монастырь от Молдавица, идеже есть храмъ с[вя]т[а]го Благовещенія и где есть игумень, нашъ молебникъ, попа-Анастасіе. И оучинили есмо въ зад[оу]шпие и за спасеніе родителей нашихъ и за наше здравіе и за здравіе детеи нашихъ, и дали и потвѣрдили есми тому свѣтлому нашему монастырю от Молдавица, оу нашей земли у молдавьскои, села на имѣ Сингурѣни, що соуть у волости Кигиячю и Пояна Брумарева, съ крѣницами, — на имѣ крѣницамъ: крѣница Берестова и два крѣници у верха Сухои, и една пасика, где была пасика Брумарева, и на Прутѣ едно озеро на имѣ

Блисчѣтул иєъ блисче целомъ малымъ езеромъ, и выше озера Блисчатула другое озеро на имѣ Будоеле, и другое озерце Секриюль, и една грѣла, що єсть оу углу Прута и оупадаєть оу озера, и една грѣла, що єъ зоветь грѣла Булхакова, и другая грѣла, що виходить изь озера долу до мосту, и едно село оу грѣли Гѣтури на имѣ Блѣцаціи. И такожде, ре, оусталь Ивашко Армѣничч прѣд нами и пряд усими нашими бояры по своей доброй воли и даль с[вѣ]тому монастирю нашему от Молдавици половина села — от Остѣпчань вышню част[ь], где был Остапковъ тѣман[ь] оу Туріи у волости Яскои. Ино ми, видѣвше ег[о] доброе произволеніе и дааніе, а ми такожде, ре, есми дали и потвѣдили с[вѣ]тому монастирю нашему от Молдавица тую половина села — от Остѣпчань вышню част[ь], где был Остапковъ тѣман[ь] у Туріи у волости Яскои. Тое вѣсе вышеписанное да ест[ь] от нас оурикъ иєъ вѣсѣмъ доходомъ с[вѣ]тому монастирю нашему от Молдавица, и да ест[ь] непо-роушанно николи же, на вѣки вѣчныя. А хотарь тимъ се-ломъ вишеписаннымъ — да єсть от оусихъ сторонъ по ста-рому хотарю, куда извѣка оживали. А на то ест[ь] вѣра г[о]с[по]д[арст]ва ми — вишеписанныи Стефан воевода, — и прѣвѣзлюбленныхъ дѣтей г[о]с[по]д[арст]ва ми — Алексан-дра и Петра. И вѣра боярь нашихъ: вѣра пана Станчюла и с[ы]на его пана Мырз[и]чя. Вѣра пана Влаикула и с[ы]на его пана Думы, старостѣ хотинскіи. Вѣра пана Боди двор-ника. Вѣра пана Збияри. Вѣра пана Лука и пана Блѣка, прѣкалаби Белоградскы. Вѣра пана Няг[уя] и пана Ивашка, прѣкалаби Келіескы. Вѣра пана Арбуре, прѣкалабъ Не-мецьскыи. Вѣра пана Фети Новоградского. Вѣра пана Ган-гура Орх...кого. Вѣра пана Пашка. Вѣра пана Бухти. Вѣра пана Ивана Чокрѣліи. Вѣра пана Петрика Якимовичѣ. Вѣра пана Яцка Худичѣ. Вѣра пана Ивашка Хринковичѣ. Вѣра пана Врѣниччана-спѣтарѣ. Вѣра пана Юги вистіар-ника. Вѣра пана Юги постелника. Вѣра пана Дажбога чаш-ника. Вѣра пана Томы столника. Вѣра пана Или хуруко-миса. И вѣра вѣсѣхъ боярь нашихъ молдавськихъ, великихъ и малыхъ. А по нашемъ животѣ кто будетъ господарь на-

шей земли, от дѣтеи нашихъ или от нашего роду, или будь-кого Б[ог]ъ изберетъ господаремъ быти нашеи земли молдавскои, тотъ аби не порушилъ нашего даанія, зануже есми дали и потврѣдили с[вя]тому монастирю нашему от Молдавици въ задушїе и за спасенїе родителей нашихъ и за наше здравїе и за здравїе дѣтеи нашихъ, яко и више пишемъ. А на болшею крѣпость и поутвержденїе тому въсему вишеписанному велѣли есми нашему вѣрному пану Томѣ логофету писати и нашу печать привѣсити к сему нашему листу. Писа[ніе?] Андреика оу Сучѣвѣ в лѣт 6981 м[ѣся]ца ген[варя] 8 д[е]нѣ.

На печати витиснуто: «Ѧ. Стефанъ воевода, господар земли Молдавскои. Печать».

III. Князівські грамоти з Київщини.

а) Кн. Семен Омелькович 1459 р. в Прилуці надає землю Єремії Шашкові.

Друкується за рукописним факсимільним знімком, що колись був переховувався у київській Археографічній Комісії, а потім кудись зник і вважався був за пропавший. Знайшовся він серед паперів покійного Житецького і належить тепер Українській Академії Наук. На конверті зроблено напис (не рукою П. Г. Житецького): «Подлинникъ въ Б-кѣ Красинскихъ въ Варшавѣ». Досі не було жадних указівок, де мав-би знаходитися оригінал.

Мы, кн[яз]ъ Семенъ Александрович великог[о] князства своег[о] киевского, ознаиуемо сим листом нашим, хто бы на него посмотрити любо чтучи его слухати будет хотѣв, кому бы того вѣдати потреба, — иж мы деи, змиловавшись над слугою нашим, урожоным Єремією Шашком, которой намъ великіе услуги свое и коштом немалим отдает, про то, нагорожаючи ему самому, жонѣ и потомству его, при всюи отчизнѣ и дидизнѣ его землянои и при всѣхъ городицех и урочищах его зоставую и сим листом моимъ надаю, которых предкове его от предковъ моихъ спокоине держали и оных заживали: городища, селища и урочища з рѣками и рѣчками и з ихъ прилеглостями, каждое до себе широкость маючие. Городище Тимолов из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловомъ, Печенѣжцомъ, Ключевомъ, Бугаевомъ и инцими лесами и лесками и землями своею широкостю, какъ

се они мают. Городище из [ле]сам[и] Драгушовескими и зо всею землею над рекою Русавою; по обохъ сторонахъ тое реки земля лежачая, какъ ее продкове в широкости и долгости з дубровами, сеножатми и речками малими, в Русаву впадаючими. И какъ тая Русава сама в себе рѣкою идетъ и в Днѣстръ упадаеть, — с тоєю рѣкою Русавою и широкостю земляною. Такъ же городища над рекою Куеницею из головою Куеници и Куеничкою зо веѣми ихъ полями, сеножатми, дубровами и ихъ принадлежностю. До того, инѣшніе городища и урочища над рѣчккою Каменицею и от верховины ее, которая впадаеть в Днѣстръ: з обудвухъ сторонъ тое рѣчки Каменици землю деръжати маеть по самую Сухую Каменицю, с подоиминами тамътого мѣсця по рѣчкку Рашѣковѣку, которая в Днѣстръ впадаеть, и з оними городищами, и ихъ широкостю и долггостю земляною, и изъ стѣнѣками и ярами, долинами, понадъ Нестромъ и въ поляхъ будучими, — зо веѣмъ тымъ, какъ продкове его дрѣжангя и уживаня свои мѣли а повиносость и службу продкомъ нашимъ отдавали и намъ отдають. Причомъ всеюмъ, его самого, жону, дети и на потомъ будучіе исчадки его при томъ всеюмъ зоставую и мѣти хочу, какъ продѣкове его заживали, штобы и унѣ тое отчизни и дидизни свое заживалъ и по немъ счадки его. На што и листъ нашъ с притисѣненгемъ и завишенгемъ печати наше дали есмо. Писанъ на Прилуце, за Днепромъ, іунь 12 ден[ъ] в лѣто 6967.

б) Киѣвська княгиня Настася 1459 р. надає землю Лаврі.

(У москов. Рум'янц. Музеі, в Муханієвській колекції; Розов, ст. 174).

М[и]м[о]стию (sic) Б[о]жию мы, кн[я]гини Олескандовая (sic) Настася киевская, подумавши есмо с нашими дѣтми: съ кн[я]з[е]мъ Семеном Александровичем и съ кн[я]з[е]мъ Михаилом Александровичем, и с нашим о[т]цем анхимандритом печерским Николою, и с нашею вѣрною радюю, со князми и с паны. Придали есмо у дом с[в]я[т]я Тро[и]ци к монастырю Сергиеву двѣ волости наших: Передол а Почя-

под¹⁾ со веѣми приселки и со веѣми пошлинами и с людми, што издавна к тым волостем прислушали и к тым приселком, и съ землями и з водами, с озери и с рѣками, и с рѣчками, и с потоки, и з бобровыми гонь, и с полми, и съ сѣнождами (sic), и с лѣсы, и з дубровами, и щ-чамы²⁾. А то дали есмо у дом с[в]я[т]ѣи Тро[и]ци на пмят (sic) родителем н[а]шимъ с-ѣтцом прао[т]цем, а нам на здорове, кого Бог при животѣ подрѣжит, а по животѣ так же на пмят (sic). А дали есмя вѣчно, непорухомо. А хто сеи наш листъ порушит и в наше придане имет ся уступати, тот ся с нами розсудит пред живоначалною Тро[и]цею. А на лѣпшеи справедливоности (sic) к сему нашему листу печат н[а]шу привѣсили. Дана у Киевѣ, в лѣто 6010 семое индик[т] 7.

XII.

Зажидовіла література.

єресь жидовників зародилася в Київі, а як поїхав князювати до Новгороду київський князь Михайло Олелькович 1471 р. і взяв із собою київського вченого жида Схарію (мабуть як лікаря), то через того Схарію розповсюдилася єресь у Новгороді. Звідти, знов, перекинулася вона й на Москву. Це—тим паче, що з вел. князівства Литовського наїхали до Великорусі ще й інші жида-місіонери, як, от, Йосип-Шмойло Скарявий та Мусій Хануш. Через таку історію зажидовілої єреси ми декотрі важливі її рукописи знаходимо тепер аж у північних великоруських книгозбірницях.

а) 3 „махазорних“ псалмів Хведора-жидовина.

Хведір-жидовин приїхав до Московщини передше од Схарії та й охрестився там не пізніш од 1461 р., а за часів митрополита Пилипа (1464-1473) переклав він жидівського богослужбного молитовника „Махазор“ під титлом „Псалтирь“. Чи схилився він до Схаріної єреси, важко сказати, але жидовникам його переклад таки придався. Безперечно, що саме оцю „Псалтирь“ має на думці архієп. новг. Геннадій, коли пише 1489 р., що „жидова еретическое преданіе держать — псалмы Давыдовы или пророчества и с провращенны“ (Тільки-ж Геннадій не тямив

¹⁾ Кінцеве д (надстрічне) — не певне.

²⁾ =«съ смчачи». (Надстрічна) буква м скидається на л.

догадатися, що джерелом цих „неповраченихъ псалмовъ“ був Махазор, і йому думалося, що всяке таке псалтирне „неповраченіє“ поробили давні єретики Акила, Симмах і Теодотіон, відомі для Геннадія коли не своїми писаннями, то хоч своїми йменнями). Повне друковане видання, з рукопису Кирило-Вілозерського монастиря 1482 р., дав М. Н. Сперанський: „Псалтирь Θεодора-еврея“ М. 1907.

л. 258. Бл[аго]с[ло]ви д[у]ше моя! Ты Г[о]с[под]ь Б[о]гъ, сѣдящи съхраненъ верху. Г[оспод]ь Б[о]гъ — надѣяніе мое на Него, сътворяючи свѣчи велии, зане в вѣки м[и]л[о]сть Его. Свѣча нова на Сионъ Ты просвѣти и смилу и душе наша, а подобними¹⁾ боудемъ къ зоре Сг[о]...

л. 264. Бл[а]гословенъ еси Ты Г[оспод]ь Б[о]гъ, сотворивши свѣтъ! Ты и г[оспод]ь на томъ свѣте, и Ты г[оспод]ь на свѣтъ придеши преже сътворенія послѣ отворенія. Кто въ всяко дѣло рукоу Тво[єю], верхнійи и сподилни²⁾, можетъ обыскати дѣло Твое? Дѣло Твое явно, и твореніе мысли Твоея глубоки далеко искати никако...

л. 266. Знаменія Твоя и диво Твое и дѣла рукоу Твоею — и огласихъ, аже были оусты нашими, яко море полныи. И языки наши наполни, аки валы морьскыя, а губы наша, яко широта н[е]б[е]сная. Очи наши — як с[о]лнце и луна. Роуцѣ наши, яко орли под н[е]б[е]си³⁾. Нозѣ наши, аки звѣри по земли скоріи. А мы не испѣемъ похвалити Тобѣ, Б[о]гъ Г[оспод]ь нашъ, О[т]че нашъ, бл[а]гословити имя Твое на единъ отъ тысящъ, тысяща тысящъ и тма тмами, што Ти⁴⁾ оучинилъ нашим о[т]цемъ и нам...

л. 268 об. Б[о]гъ Г[оспод]ь первѣишии, Б[о]гъ Г[оспод]ь послѣдніиши. Г[лаго]ль Твои — добрыи, крѣпъкыи до вѣка и правед[е]нъ. Ты Г[оспод]ь Б[о]гъ нашъ и ц[ар]ь, о[т]че нашъ, искупщикъ, искупилъ отци наши...

л. 269. Бл[а]женъ мужъ, которыи, послушавши заповѣди Твоя, правду Твою и г[лаго]ль Твои съхранитъ въ с[е]рдци своемъ. И, справды, Ты первыи и послѣдніи. Опречь Тобя ни ц[е]с[ар]ь, ни искупщикъ...

л. 271 об. Радостію обрадуются н[е]б[е]сни, весело веселится земля и вси живуціи на неи. Г[лаго]ль[е]ть межю

¹⁾ = подобными. ²⁾ = сподільний, доішній.

³⁾ = подъ небесы. ⁴⁾ = Ты.

людьми ц[а]рства Б[о]гъ, Б[о]гъ ц[а]р[ю]валъ, и Б[о]гъ ц[а]р[ю]еть, и Б[о]гъ боудеть ц[а]рствовати и до вѣкъ вѣка. Веліа м[и]лость въ с[е]рдци ч[е]л[овѣ]чства, а дума Г[о]спод[я] Б[о]га до вѣка крѣпко стоитъ. А мысли Его от рода и рода. Галл[ил]уіа!

б) 3 богослужебно-жидівського перекладу Старого завіту.

(У віленській Публ. Бібл., рукоп. № 262 кінця XV в., де копіст-білорус не зміг затерти ознак українського оригіналу).

З книги прор. Данила. [Розд. 1]¹⁾: В лѣто третє царствоу Игоякимовому, царю Игудиному, пришолъ Навходоносоръ, царь Бавельскіи на Ерушалаимъ и облег ее²⁾. И выдал Господь в руку его Игоякима царя иудѣйского и нѣкои сосуды дому Божего... И рекль царь Апшпазу, старейшому кажениковъ своихъ, привести отъ сыновъ Израилевыхъ отъ сѣмени царьского и отъ княжатъ—детей... и годовати ихъ три годы, а нѣкои отъ нихъ станут передъ царемъ. И было межи ними отъ сыновъ Юдиныхъ Даниель, Хананья, Мишаель, Азарья. И подавал им боярин каженицкии имяна, и далъ Даниелу — „Белтъцарь“, а Хананьи — „Шадрахъ“, а Мисаелу — „Мешахъ“, а Азарьи — „Аведнько“. И положи Даниль на сердцо свое, абы не осквернился хлѣбомъ куса царьского и виномъ питья его... И рекъ бояринъ каженицкии Данилу: „Боюся я господаря своего царя, иже оуготоваль ѣству вашу и питье ваше, — иже чому видятся лица ваши пысны³⁾, ниж'ли иныхъ дѣтей рѣвни вашей? да повиноватите голову мою царю“. И рек Данил: „Покуси въже рабовъ своихъ день десять, и давали бы намъ от оного брашна, да будемъ ѣсти и воду да будемъ пити. И оукажутся передъ тобою обличья наши и обличье оныхъ дѣтей, которыи же ѣдятъ хлѣбъ куса царьского: якоже оувидиши, чини з рабмы своими“. И послоухаль ихъ к рѣчи сеи и скопшоваль ихъ день десять, а в конецъ десяти день оуказалось обличье ихъ добро, и здравы тѣломъ отъ всихъ дѣтей, которыи же ѣли хлѣбъ куса царьского...

¹⁾ вид. проф. Євсєєв у московських «Чтеніяхъ» 1902.

²⁾ Назви міст—ж. р. ³⁾ = пѣстны.

[Розд. II]. «Се есть сон, а сказанія его речем пред царемъ. Ты, царю, царь царемъ, емоужь Царь небескы царство крѣпко и твердо и честь далъ есть, а на всякомъ мѣстѣ, идѣже живутъ сынове челоувѣчстїи и звѣри силныя ¹⁾ и птица небесныя, вдасть в руку твою и постави тя Господь господина веѣмъ: ты еси глава златая. И по тобѣ въстанеть царство другое, мене тебе, еже есть сребро. И царство трїтїе есть мѣдъ, еже обладаетъ всею землею. И царство четвертое есть крѣпко, яко и желѣзо»...

[Розд. III]: Тогды-ж Нывухаднецар исполнился гнѣву, и образъ лица его змѣнился на Шадраха и Мѣшаха и Аведного. И рекль нажечи печь..., повелѣ звязати Шадраха, Мѣшаха и Аведного, вкинути в печь горячу. Тогды жь мужове сїи были звязаны въ плащох своихъ, въ законникахъ своихъ, в каптурех своихъ и портехъ своихъ, и были вкинуты в печь огня горячего... Вышли Шадрах, Мѣсах и Аведного отъ-середы огня, и собралися велможи и над князи князеи, и крабове, и водителеве царскыи, оглядѣли мужов сих, иж не володѣль огонь въ тѣлѣ ихъ, и власть главы ихъ не ополѣль... Отвѣчалъ Нывухаднецар и рекль:... «Отъ мене жь положон оуряд, иж всяки люд, племя и язык, глаголяи хулу на бога Шадрахового и Мѣшавого и Аведного, на чясти маеть быти оучинен, и домъ его порохомъ маеть быти положон»...

З еремїиног плачу: Пути Ционовы жалобны без приходчих на Свиденїе ²⁾). Все ворота ее [= Ционовы] — пусты, ерѣи ее здыхают, дѣвки ее смутны, а сама — горко ей... Весь людъ охаютъ, ищютъ хлѣба: давали костовности свои за ѣству — разволжити душу. Видь, Г[оспод]и, и смотри, иж была есми засромочена!... Потопталъ веихъ буиныхъ моихъ Адонаи посеред мене, назвалъ на мене веремя полумити выбранныхъ моихъ: калдоръ топталъ Адонаи дѣвчедочцѣ Игудиной! Про сїи я плачу. Око мое, око мое зиходить водою, иж отдалился от мене оутешитель, которыи-ж наворочаетъ душу мою. Были сынове мои пусты, иж въси-

¹⁾ = сѣльныя, тобто польовї.

²⁾ = Свѣдѣнїе.

дел ворог... Видь, Аданаю, иж тошно мнѣ! Черева мои замутилися. Перевернулося с[е]рдце мое в нутри моем, иж не послушая не послушала еси. Из-надворья сѣкнѣ мечь в дому, яко смерть.

в) З домостріной енциклопедії „Аристотелевы врата“.

(Вілен. рукописе XVI в., № 222 - 272. Вид. М. Сперанський. М., 1908).

л. 6. Не протився словом глоупым, иже вѣрять, иже моудрос[ть] звѣздная — не возможно оумети ея... Азъ ж[е] рекоу, иже вѣдати о прем[у]др[о]сти сей годится, зан же ч[е]л[овѣ]кѣ не избудется приключенія искрѣ их, повѣдая путь[ь] ея, — якоже избуваетъ студени, вѣдая поу[т]ь[ь] солнечны [л. 6 об.], и приспеетъ собѣ древо и одежи земныя, а про лѣто — речей хладных, а про хлад — жита...

[л. 24 об.] О вых[о]дех предреченных, яко кал и моча и потъ и слина. Поговорим о них по сем... Пот же вонячей — и живот вонячий знаменуеть слияние горячее; [л. 25] многий же поу[т]ь¹⁾ знаменуует слияніе сыро, и противны — знаменууетъ противоположного... А фоульсо его среднее, межи малым и великим, и борзим и тихим...

[л. 31 об.] Сии ж соут[ь] знаменія черленая. Гарячестъ — колеть в желудокъ, и хотъ — песія, и цвѣт лица его — темень, и кров — черна и гоуста, и мочь — черна и гоуста, и походило [бѣ] на черное. И обычайми его речми родящи черноую, или сам оунь²⁾ оуготованъ рожаеть ея...

[л. 32]. Знаменіи синій³⁾. Аще видить часто во снѣ дождь или что водяно — и знаменууетъ изселеніе бѣлос. А оувидить ли огнище и гром и молонію и выйны⁴⁾ — знаменууетъ черленую...

[л. 38]. Знамя злосердаг[о]. Лицо попуснело, видение [е]го черно, и кожа лица его сухая. Живот хоуд и твердъ. И кожа на лиці насоушилася. Власы ег[о] гладки и черны...

[л. 38 об.] Знамена личныи и очныи — вѣрей иных знамена, зан же око — оуд анаич[е]стнийши от всех, и зрение от него поидеть.

¹⁾ = потъ, піт. ²⁾ = онъ, він. ³⁾ = сѣній, снів. ⁴⁾ = вѣйны.
*) = попѣстьяло, попіснїло.

XIII.

Галицька гуцульська пісня в чеському записі XVI в.

З чеської граматики Яна Благослава 1571 р. Надр. у Відні 1857, див. ст. 341. Передрукував О. Потебня в воронізьких «Филол. Зап.» 1877; І. Франко в «Зап. Наук. Т-ва». За браком у друкарні відповідних чеських позначень довелося їх замінити через: ć, š, é, ň, ů.

Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?
 Na wersi Dunaju try roty tu stojú;
 Perwsá rota Turecká, druhá rota Tatarská,
 Treta rota Wołoská.
 W turecký-m roté šablami šermujú,
 W tatarský-m roté strýlkami strýlajú,
 [W] wołoský-m roté Štefan wyjwoda.
 W Štefanowy roté dywoňka plačet
 I plačuci powídala: Štefane, Štefane,
 Štefan wyjwoda, albo mé pŭjmi, albo me líši.
 A što mi rečet Štefan wyjwoda?
 Krásná dywonice, pŭjmi! bych té dywoňko —
 Nerownáj mi jes; líšil bych té — milenka mi jes.
 Što mi rekla dywonka: Pusty mne, Štefane,
 Skoću já w Dunaj, w Dunaj hluboký,
 Ach, kdo mne doplynet' — jeho já budu.
 Néčto mé doplynu! krasnu dywoňku.
 Doplynu!, dywoňko, Štefan wojwoda
 I wzal dywoňku zabil ji u ručku¹⁾:
 Dywoňko, dušenko, milenka mi budeš.
 Amen.

XIV.

Інтермедії Якуба Гаватовича 1619 року.

Подані нязче дві інтермедії — перші зразки української драматичної літератури. Написав їх Якуб Гаватович (із львівських польських міщан) — на той час учитель у Камінці Струмиловій (у Галичині, недалеко Львова; пізніше вибрав він духовну кар'єру: вмер львівським каноніком). Інтермедії ці становили додаток до його трагедії на 5 актів про смерть Івана Хрестителя, написаної польською мовою і виставленої на ярмарку в Камінці Струмиловій 1619 року й того-таки року виданої друком. Видання це зараз дуже рідке; один його примірник зберігся в

¹⁾ = za bituju ručku.

бібліотеці відомого польського романіста, Йос. Крашевського. Копію з них дістав був од Крашевського М. Драгоманов. Він у «Кієвській Старині» 1883, XII і 1885, XI¹⁾ присвятив окремі статті питанню про фольклорний родовід сюжетів Гаватовичевих інтермедій, додавши текст інтермедій в українській транскрипції. Наново опублікував їх, уже латинкою, М. Павлик у своїй статті: «Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 року» — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, XXXV-XXXVI (= 1900, III-IV, ст. 1-44). У нас дається передрук з цього саме видання, провірений і за Михальчуковою копією²⁾.

I.

Intermedium po akcie wtorym.

Persony: Klimko z garcami, Stecko kota w worze ma na grzbiecie.

Klimko: Szco tut ty, pobratyme, sobi porablaiesz?

Kazy mini, iak żywesz ta y iak sia maiesz.

Stecko: Ja tut ne robłu nyczóho. Oś ydu do domu swoho

Ta y z toiemy horsečkami, jak z swoimi suśidamy.

Kl.: Ta na sežo tak mnoho maiesz? lyboj na žonku kydaiesz?

St.: Nascžo?! Cy chcesz wiryty, sežo lublu chorosze żyty,

Wśioho dostatok warty kažu, ta sia ne kurežyty,

Tak iako przynależaiet spodarowi, sežo wśie maiet.

Kl.: Bochme-ś czołowik choroszy. Lyboj maiesz mnoho hroszj?

St.: Ta sežo, maiu! *Kl.:* Ta dobytok? *St.:* Maiu, tot na polu wszytok.

Sut tamo wvcy, barany, kotromi cžastuiu pany.

Sut woły ta y korowy. Wśie maiu, koli-m zdorowy.

Kl.: Ta y mnoho puła maiesz? *St.:* Maiu. Ta sežo tak pytaiesz?

Kl.: Bo chocžu toby służyty, z toboiu wik prowadyty.

St.: Koli хочeš — harast, służy. Choť sia y szynkarkom dłuży.

Koli piñiži maiemo, wśie my toie popłatymo.

Lisze choć werne służyty. *Kl.:* Każy-sz, sežo budesz warity

Dla mene. *St.:* Choť wydysz mnoho horseczkow, sežo-m do domu swoho

Tut pokupył na iarmarku, kupilem y toiu mirku,

Sežo budem soby z ney pýty. Ta pytaiesz, sežo warty

Budu; oś w toim — borseżyka, w toim — iachły do mołoka;

Koli ryby dostanemo, — w toim horseczyku zwaremo,

A w toim sia zwaryt tysto, w toim koropy rozpysto.

W toim — kapustu tłustoiu, w toim rozpustymo łoiu

Do horochu, ot tak, znaiesz! Ta y pyrohow sia naysz,

W horsečku ich powaremo. Ta v tym szpyrok nasmažemo.

Ta sežo by-s choťyl inszoho, — sežo maiem, nawarym mnoho!

Kl.: Bohme, ia budu służyty, koli tak schocesz warty.

¹⁾ Передруковано у львівському виданні фольклорних праць Драгоманова.

²⁾ Нею ласкаво дозволив нам скористуватися проф. Тимченко, що в нього тепер перебувають папери покійного К. Михальчука.

Tai že sia chorosze maiesz. *St.*: Ta ty sczo robyty znaiesz?

Każy, sczoby-m słuhu swoho znaw ta łaskaw byw na neho.

Kl.: Ja czołowik, wšie robyty znaiu: ta wołki lowyty,

Sczoby owec ne psowały ta była ne rozhanały.

Y inszoho zwiera mnoho: dostanu oś z lisa toho

Lisićiu, szczo-m imyu, nesu ta za dłuhy ią ponesu.

St.: Toho słuhy potrebiu, ta iuż sia tobi raduiu.

Budesz-že sia harast miaty. Ta borzo choc prybywaty.

Kl.: Harast. Ta ty zwirka toho kupy — dam ioho ne droho.

Budesz do tey szepki miaty. *St.*: Koli by ho ohledaty.

Kl.: Iszcze bystry — teper z lisa, vtiukl - by myny do bysa.

Doma ioho ohledaiesz, — heyże choroszy, puznaiesz.

St.: Jak ioho szacujesz sobi? *Kl.*: Za szist vsmakow da[m] tobi.

St.: Wolmi zaczynyu-ieś mnoho! *Kl.*: Każy, szczo dasz, dam ne droho.

St.: Try vsmaki wozni sobi. *Kl.*: Day piat. *St.*: Ne dam. *Kl.*: Życzu tobi.

St.: Mnoho. *Kl.*: A chcesz kupity, — czotyry. Ta budem żyty

Sobij; lisze dłucho odnesu, ta horsečki tote ponesu

Za tobiu. *St.*: Iszcze mnobo chcesz. *Kl.*: Ta, bohme, ne droho!

Tak boiem ia wynen syła, koli-zmo tam v korczmi pyła.

St.: Bery - sz iuż czotyry hroszy, ta sia werny, iak choroszy.

Kl.: Harast; y z michom zostawlu, ta ne wolmi sia zabawlu.

Tu odchodźi Klimko, a Stecko ogłęduie łysice.

St.: Osmotru toiu łysycu: czy budet pud rukawiciu,

Ta y pud szepku kraseyko. Bydnaia-sz ma hołowońko!

Oś, oś mene hroszy zbawiu lich czołowik, — mich zostawiu!

Oś, kota w michu kupyw-iem! Czom ia tak ne mudry byu-iem!

Jże v tot mich nie hledyu-iem ta, sczo v nym, ne osmotryu-iem.

O, bisu twoiey matery! Każut: «ne każdemu wery».

Ta y horsečki, liboy, pubrał? Oś, matuńko, sczo-m ia wyhrał

Na toim lichy[m] iarmarku? bis wzięu y z horsečkami mirku

Y sukny, liboy, ne maiu. Sczo mam dzieiaty, ne znaiu.

Bidna-sz moia hołowońko! O, nesztesznaia-sz matońko,

Sczo-ś mia na świt narodyła, sczo-m tak ninka stratył siła!

Klimko przychodźi, przebrawszy sie w inszą suknię, a garce poloży gdzie y przykryie iego, suknię ta trawą potrzęsie.

Kl.: Ta sczo, pobratyme, tobi? *St.*: Czy żartujesz z mene sobi?

Narobiwszy, ta ne znaiesz? horsečki-ś vkrał, ta pytaiesz!

Yz sukmanu! ta-ś y zdradył mene w torhu: kota-ś wsadil

W mich, ta že łysiciu maiesz, kazau-ies, sczo iu prodajesz,

To iu-m ia zapłatył tobi, a toho-m ne zmysilł sobi,

Sczo-iem w tot mich ne zahlediu. A ty-ś przyszoł, sczoby-ś szydiu?

Jscze, sczo my iest, pytaiesz ta sia z mene naśmiewaiesz!

Kl.: Ta sczo ty na mene kładesz? Sczo-m sia tut natrapilł, rad-ies?

Ne maiu, kim oświadczyty, sczo-ś śmiel to na mene włożyty.

St.: Jak tebe zowut, pytaiu. Kl.: Klimko. St.: O toho ne znaiu.
 Jak zdrayćiu zowiut tamtoho. Ta bo siepka własna ioho.
 Ta dla toho-m hadał sobi, sezo ontam tot mowyl tobi.
 Proszu-sz — probacz wynu toiu. Kl.: Myły brate, ia z tobou.
 Ta iak każesz, sezo tia zdradiu, kota vpered w tot mich wsadyw?
 St.: Oy, tak! Kl.: Ta y pubrał hroszy? St.: Pubrał. Kl.: Czolowik nie
 choroszy!
 Ta imiu służyty tobi? St.: Miu. Kl.: Z hroszami poiszoł sobi?
 St.: Tak, brate. Kl.: Ta y sukmanu wzięu, bis w ioho mamu, iak ne
 pysznomu panu?
 St.: Oy, wzięaw. Kl.: To y horsezki vkrał? St.: Tak. Kl.: Ta-ś ty ioho ne
 szukał?
 St.: Nit, bo sia ty natrapyłeś. Kl.: Teper to? St.: Teper. Kl.: Zbludyl-eś.
 A chcesz mini wirity, zdast mi sia, sezo-m mił widyty
 Teper czolowika toho, sezo mił horsezkow welmi mnoho.
 Tot, lyboy? St.: Ey, lyboy! Kl.: Sukmanu, sezo tobi, blahomu panu,
 Liboy wzięu, niśl na palicy ta sobi lihł na trawicy.
 O buhme, tot! bo szaraia sukmana była takaia.
 St.: Takaia, takaia! Kl.: Czy chcesz mi wirity?
 Koli-é ioho pokažu, ne choc ho żywyty.
 Oś leżył. A tot? St.: Tot, tot! Kl.: Nuż toiu palićiu
 Harast ioho po chrepty, że zmażet trawićiu
 Posokoiu. St.: O budu-ż ioho smarowaty!
 Musit mini y horsezki y wśie pouraćiaty.
 Ta iak mudry nakrył sia, oś widysz, trawoiu,
 Sezoby ho ne zehlidyno! Kl.: Biy krypko! ta swoiu
 Sukmanu y wśie pobery, a ioho w świti ne dery.

To Stecko, zakasaawszy sobie ręce, — w garce, a Klimko wćieknie.

St.: Oy matyńko, matyńko! teper-że my lichó!
 Czy bis, czy lich czolowik vprawił mene tycho
 W to nestiestie welike, sezo-m vbstwo swoje
 Potolk, wnywocz obrotył te horsezoczki moie,
 Sezo sia diiat? czy Boh to myłostiu sprawyty
 Chotył takoie ryczy na mene pustyty,
 Czy lichij lude? O, Boże myłostywy,
 Koli-sz by sia tot trapył czolowik zdradliwy,
 Sezo mi takoie ryczy, oś pane, nabroil,
 Puznał-by, iak by-m dywy koło nieho stroil!..
 Woźmu-sz pretia tui sukmanu. Puydu sia skartyty panu.

Odhodzi Stecko, a Klimko przychodzi, śmiejąc sie.

Kl.: Ha, ha, ha, ha, ha, ha, ha! dwa-krot odynoho
 Czolowika-m oszukał, przyznam sia do toho.
 Tot — pan, sezo znaiet w świti harast machlowaty.
 Poydu iscze za znaydu, koho oszukaty.

II.

Intermedium drugie po akcie trzecim.

Persony: Maxim, Rycko, Dynis — wołowcowie.

M. Idym-że, brate, już w toiu, szo idemo dorohoiu,
Koli-smy już ztorhowali ta y wsia woły prodali
Na toim' lichym iarmarku. Ne budem bulsze szarwarku
Po toich wołach robyty. Lipsze na flisi służyty.

R. Lipsze, brate. Ia z toboiu idu, ty idy ze mnoiu.

D. Ey, pobratymowe, stoite! ta, szo howoru, poczuyte!

Dalek idete? każyte, ta z sobuiu me wezmyte.

Pomahay Boh wam! *R.* Zdorowy but ta korotkiemi słowy

Każy, o szo pytaiemo. Ta jak te zwaty maiemo?

D. Ja-m z Kamińcia Podolskiego przszol do misteczka toho

Na iarmarok z woły, ta Dynis jstem. *M.* Ta bis tia tut prynis?

A my wud Horodka. Znaiesz? *D.* Znaiu. *M.* Dalek pojty maiesz?

D. Oś koby sia z kim trapilo, szčoby nas chot ze try było,

Yszol-by-m na flis. *R.* Idyż z namy! Ta my idem ot dway samy.

D. O, sława-ś Hospodu Bohu, szo-m znaszol w toiu dorohu

Towarystwo choroszoie! Oś nas budet teper troje.

Postępuią trochę, a Dynis pyta ich o chleb.

D. Oy, bratiońkowe, słuchayte ta szo mini isty daite,

Zabyu-iem chliba kupyty, bez kotroo trudno żyty.

M. Ey, brate, y ia ne maiu. Ryćiu, ty maiesz, ia zuaiu.

R. Ta ty chliba ne kupynu-ies? Ot tat sobi narydyn-ies!

Ta ia-m sia na tebe spustył, szo-ś ty chliba kupyty mił.

M. Ta szo budemo czynity? Liboi, prydet hłod terpyty?

A wolmi sia choczet isty! Szco-ś ne kupył, toże-ś czysty.

Postępuią dalej, Dynis znowu poczuie pirogi.

D. Bratia! ta luboy pyrohi tu pachnut z toiey dorohi!

M. O, pachnut! *R.* Pachnut. *D.* Szukaymo ta howoryty prestańmo,

Aza, dazd-Boh, tut znydemo ta sia wsi trey podelimo.

Ta oś pyrch na trawicy, byu liboy wyrosł z zemlicy.

O, sława tobi, Hospody! Ominut nas teper hłody,

Koli bulsze dostanemo. *M.* Luboi iuże ne znydemo.

Ta szo tu ist za trawa-ia, szo rodyt pyrohy taia?

Oś, iscze budut pyrohy, koli sia wernemo z drohy,

Budem toiu trawu znaty ta tut pyrohy iskaty.

R. A z tym szo budem czynity? Luboi, sia prydet dility.

D. Chot sia dylity chocżemo, pretia sia wsi ne naiemo.

Nas try, a tot pyroch mały. *M.* Ta chotby oden zief cały,

Krywda by zaś inszym była, bo-ś my ho wsi try zhlidyła.

R. Wiat sia dylity budemo? *D.* A koli tak wczynymo:

Kotromu sia sežo lipszoho prysnit, budet pyroch ioho.

M. Harast, harast! *R.* Wiat lihaymy ta wśi try pozasiplaymy!

D. A tot pyroh niech tut bude, wszok tu ne vkradnut lude.

Pokładaj sie, a Dynys, wstawszy, pyrog zie y wkladzie sie. Wtym ich budzi [Maxim].

M. Hey, Hryćiu, wstań! Ta, Dynysu, czom duħo spysz? Idu k bisu.

D. Nu, iuże teper muwyte ta y sny wpered każyte!

M. Hey, bratia, ia-m w nebi byu. Hey, to-m sia tam chorosze miu!

Hey, hey, toż trudno skażaty, sežo-m ia tam mohł ochledaty!

Ta tot nebo, iak zołoty zamok, sežo takey roboty

W świty-m nie wydał krasnoie; mury maiet zołotoie

Ta kamenami sażene dorohymi — sut zelene,

Sut biloie, czerlenoie, sut blakitne ta świtnoie.

Ta y must tam iest zołoty. Ta ia sobi pered wroty

Stoiu: — aż tam wykrykaiut anheli, eżże spywaiut

Choroszel ta światych mnoho stoiť wolmi. Oś ia toho

W nebi sia tam nasmotrył-em. Y Hospoda tam widyl-em

Boha: ta sedyt za stołom, a wśi bijut pred nim czołom.

Ta sie y wśi tak żegnaiut, jak my v corkwi, ta spiwaiut.

Potym Boh Hospod nosyty jsty kazał. Tam służyty,

Sežo żywoie, sia ruszyło.. Ot, bratia, tot sia mi snyło.

D. Ta iuż-eś wśie wypowiedyl? *M.* Jscze, bo-m tam wnet schlidył.

Sežo potrawy pryneseno ta y mne za stoł wsazeno.

Hey, byłoż, byłoż tam mnoho jsty, ne prebaczu toho.

Było mięso, prośiata, byly pieczone kurczata,

Były tam y waronoie, ta były y smażonoie.

Wsie choroszo, yz iuszkoiu biloiu ta y zoltoiu.

Y tysto było wariene, smażone ta y peczone,

Y pyrohy tamo były ta y borsczyka zwaryły,

Ta była y kapusta-ia, y horoch, była kasza-ia,

Ta była tam y botwina, y wszelakaia zweryna.

Ot tak sia ia w nebi mił-em na bankiety, sežo tam byl-em.

R. Ta ia, bratonku, w pikli byu. Oy, to-m-žo tam bidu terpiu!

Czarneńcy tam po hołowi były mia ta po chryptowi

Litunowe. Ta tam wsioho widyl-em pospolstwa mnoho:

Sut tamo popy, panowe, ta nasy pobratymowe,

Sut tamo y lichoiie żunki, sut newelike ditonki.

Wśi horeiut aż po vszy. Bida-sz tam y moiey duszy

Była, ta na wicźne wiki, każut, budesz terpił muki.

Tot sia mini lisze snyło, — boday sia tot ne trapyło!

D. Ta ia, bratia, sobi lieżu, ta oś hanhel idet — wiżu.

Ta tot, do mene przyszodszy, porwał mene za wolosy

Ta me posadył na nebe. Ta ia tam widyl-em tebe,

Sežo ty sobi wżywał-ieś. Tam ia prosyl, seżoby dał-ieś

Mini sezo, — kuska odnoho ne chotyl-eś! wśie do toho
 Pyroha kazau-ies z neba. Ta hanhel: «iuz te ne treba
 Tut» — rykl mini — «towarysza, koli-s widyl. Oś v bysa
 Druhy sedit w toim pekli». Ta me tam stawil pry teplu.
 Aż ty na mene kiwaiesz ta slowa taki wolaiesz:
 «Już mene ne hledaiesz, woźmi pyroch, sežo tam maiesz.
 Ta zijsz, bo na wicźny wiki tut budu terpyty muki.
 Ta zaś hanhel tut me stawil, ta ia-m sia pyroha nail.
 M. Liboy? D. Oy, tak! M. Ey, Dynisu! idy-sz że ty sobi k bisu!
 Koli ne budeť pyroha, budež plakaty na Boha.
 D. Wszako-s sia ty nail w nebi. R. Jak ia, balamute, tebe
 Pocznu palićiu wzbiraty, ne budež ty żartowaty!
 D. Oś bida! zijsty kazali pyroh, ta sia rozhniwali.
 M. Jdy-sz, idy-sz, skud-eś pryszol! chot by-s y do bisa poszol!
 D. Koli-m pyroh ził, ne dbaiu, ta iuz sia z wami żohnaiu.
Vcieknie, a oni za nim.

XV.

Сатирична пісня перед 1650-им р.

(вид. В. Щурат у львівських „Записках Наук. Т-ва“, 1906,
 т. 74, ст. 132).

Oy v misty Pereaslawlu, Pereaslawlu, posered rinku
 Prodawala, prodawala babuseyka toy hrin, —
 Hde-m sia wziaw kozak Ochryn,
 Vchopyw y oskrebtaw y zyw babusyn toy chrin, toy chrin, toy hrin!
 Prodawala, [prodawala] babusienka reidku, —
 Hde-m sia wziaw kozak Chweidko,
 Vchopyw y oskreptaw y zyw babusinu reidku.
 Prodawala, [prodawala] babusienka perec, —
 Hde-m sia wziaw kozak Ferenc,
 Vchopyw y pobyy y poter babusienki perec.
 Prodawala, [prodawala] babusienka kobzu, —
 Hde-m sia wziaw kozak zo bzu,
 Vchopyw y zayhraw y potouk babusinu kobzu.
 Prodawala, [prodawala] babusienka dudy, —
 Hde-m sia wziaw kozak z budy,
 Vchopyw y naduw y spaliw babusine dudy.
 Prodawala, [prodawala] babusienka iayca, —
 Hde-m sia wziaw kozak zdrayca,
 Vchopyw y zwaryw y zyw babusine iayca.

.....

XVI.

а) Лист полковника Андрія Романенка та сотника чигиринського Тимоша (Хмельниченка) до панотця с. Симонова.

(Книга Київського Центрального Архіву № 2170, л. 486-6. Листи записані в гродеській лудській записовій книзі під 15. VII. 1649 року).

„.....Притом-же, отче Симоновський, розказуємо именемъ его м[и]л[ости] пана Киселя, воеводи браславського, и нашим старшенством, абыс стал перед нами очевисте о тое, жес рыбакомъ заказалъ не слухати нас и пана воеводи, пана своего; же грозись и страшись их, абыс не важыли рыбъ ловити на потребу его м[и]л[ости] и нашу, а кажешъ, же будут за тое караны. А так розбачься, попе, хто старший, чы панъ воевода, чы твое паньки селские, которые тебе не оборонятъ от нас; а твоя речъ церкви гледити, а не забороняти рыбаком, ани на сторожу намъ гамовати; ведаеть пан воевода счо чынит, и ми тут же з ним сполне розказуемъ. А такъ, отче, мовчы и займей! Есче притомъ пробачаемъ: если то у другое почуемъ,—и дома сидити не будешъ!

У того листу подписи рукъ тыми словы: Андрей Романенько, полковникъ переяславский, рука власная. Тимущъ, сотникъ чигиринский.

б) Універсал гетьмана Богдана Хмельницького.

(Актова книга Київського Центр. Архіву давніх актів № 19 л. 551 Записано цей універсал в актову гродеську житомирську книгу „3 октября року 1650“).

Богдан Хмельницький, гетьман, з войскомъ его кор[олевское] м[и]л[ости] запорожкимъ. Ознаймуем сим писанемъ нашим, кому-бы о том ведати належало, так старшинѣ и чернѣ, товариству Войска его кор[олевское] м[и]л[ости] запорожского, яко тежъ мешчаномъ и селяном, подданым усим, в воеводстве Киевским знайдучимся.

Дошла нас вѣдомост, же некоторые своевольные под

час теперешней, кгда войско наше до земли Волоское рушало, тые меновите, которые до подданства належат, не будучи паном своим послушными и зычливыми и овшемъ неприятelmi, много шляхъти, панов своихъ, потопили, позабивали, и тепер, не устаючи в передсезятю своем, на здорове панское наступують и послушными быти не хотят, але бунти и своеволю вчинають. Про то сим универсалом нашим позволяемъ, ижъ еслибы ешъче такыые своеволники знайдовалися, которые-бы на здорове панов своихъ наступовали и послушными быти паном своим не хотели, жебы сами панове, веспол с повковниками нашими Белоцерковским, або Киевским, сурово бы и на горле карали; а тые зас, которые кров невинную пролили и покой нарушили, горлового каранья не уйдуть, яко жъ и тутъ за тое не одного на горло екарали есмо.

Дан в Ямполу, дня двадцатого сенътебъра, року 1650.

У того универсалу при печати подъписъ руки тыми словы: Богдан Хмельницкий рукою власною.

XVII.

Из рукописних уваг священника з Полтавщини бл. 1669 р. на полях друкованої Гізелевої книги „Мирь человекъ съ Богомъ“.

(Опубликував акад. М. І. Петров у „Кіевской Старинѣ“ 1892, ст. 148-154).

Надруковано:

Ст. 148: Форма или совершение брака: «Азь тебе взимаю себѣ въ жену, азь тебе взимаю себѣ въ мужа».

ст. 149-150: Добра супружескія... Второе есть вѣрность, дабы ни одинъ отъ супружниковъ не осквернилъ употребленія супружескаго ложемъ чуждымъ.

ст. 154 Жениху должно быть не менѣ 14, а невѣстѣ не менѣ 12 дѣтъ.

На полях дописано:

Перед тым того николи паны не знали, ажь Могила есть отворил имъ очи. А предея и того при шлюбѣ не употребляютъ, тилко: «чи шлюбий? -- шлюбую», «чи любий? -- люблю», а болше ничего (абы тилко взят хутшѣи ползолотого!).

Козаки едною жункою не контентуются, але що гóрод — то инаша.

Тилко то у Литвѣ такихъ женят, и в Москвѣ, а у нас нѣтъ.

ст. 156: Грѣхъ, если бы духовникъ, или врачъ, въ бѣдѣ чьей великой, не хотѣлъ просить совета у разумнѣйшаго.

Изобрѣтеніе новостей неподобающихъ.

ст. 258: Степень нечистоты—ножное ликованіе или плясаніе.

ст. 327. Нелюбовь къ исправляющимъ.

ст. 328: Разсѣянность въ церкви.

ст. 345: Невѣжду научити.

ст. 384: Приходской священникъ долженъ помогать въ смертоносіе, хоть и чрезъ другаго священника.

О знаніи-прихожанами молитвъ.

ст. 386: Аще бы проповѣдали ложная иѣкая чудеса.

Въ проповѣдяхъ не слѣдуетъ заботиться о томъ, чтобы говорить новое.

ст. 387: Несоблюденіе обѣтанищеты.

ст. 394: Грѣхъ не отдавать до науки или художества дѣтей.

420: Объ исповѣди и сожалѣніи о грѣхахъ.

ст. 440: Объ исповѣди и выборѣ вопросовъ для кающагося.

ст. 449: О духовникахъ, не смѣющихъ обличать кающагося.

У нашихъ попувъ простыхъ тое завшесть.

Казнодѣи мудрїи тое чинятъ.

Тото на Украинѣ и похвала у мужику[в]!

Простаки всѣхъ духовныхъ не любятъ, а звлаща попувъ.

А в москалювъ то-то и сирава, шо в церкви о всемъ размовляти.

Почни тилко запорозцовъ учити, — самъ обачишь!

То южъ можнаа речъ чрезъ викарїювъ, але самъ не пудетъ.

А другїи попувъ и самъ не знае, шо и Отче нашъ [чи] умѣетъ.

У неуковъ попувъ того много.

Теперъ то-то и казнодѣи, шо шо нового повѣде, а безъ концептовъ и не казане.

А шкатула где з грошми подѣнется? А солетерка з вудками? а барїла з настоями? а ящѣ, а шаты строенне, а конфѣ, коласы, паходки, хлопцѣ?

Ахъ! мню я в томъ грїсѣ з моего Артемона; люблю не по волѣ моеи, болши з немоци.

У москалювъ и не знаютъ, шо то — жаловати за грѣхи; толко всего: «Каюса, батушку!»

А у московскихъ требникахъ хоч-бы святїи пришлоъ исповѣдатися, наслухается, чоги и на умъ ему николи не приходило. Тото дурнота!

Такого мѣлъ небожчикъ Бруховецкий духовника з Канева Онофрїя, шо дрижалъ передъ нимъ онъ, а не сповѣдаючийся панъ Бруховецкий.

Що є в книзі.

	стор.
<i>Од Видавництва</i>	3
Акад. Олекса Шахматов. Короткий нарис історії української мови	5—86
Вступні ваги	7
I. Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства	8
II. Доба спільно-руської одности	17
III. Розселення східного слов'янства	25
IV. Утворення київської держави	31
V. Об'єднання південно-русів у XII віці	37
VI. Доба спільно-південно-руської одности в мові (XII в.)	43
VII. Втрата південно-русами горішньої Наддніпрянщини і Заприп'яття	55
VIII. Спільно-південно-руські мовні з'явища XIII віку	59
IX. Найважливіші діалектичні з'явища малоруської мови	76
Показчик найважливішої літератури	84
Академик Агатангел Кримський. Українська мова; звідніля вона взялася і як розвивалася	87—128
I. Вступні ваги	89
II. Малоруські діалекти	91
III. Південно-руська мова в IX-X в.в.	94
IV. Найголовніші риси південно-руської мови, що їх видно з пам'яток XI віку	98
V. Південно-руська мова од XI до XIV віку	108
VI. З літературної історії української мови	113
VII. Літературна мова Галичини XIX віку	116
VIII. Взаїмовідносини обох літературних українських мов: над- дністрянської і наддніпрянської	119
IX. Бібліографія	123
Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII в.в.	129
I. Декотрі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX-X в.в. . . . . ;	131
II. Уривки з Костянтина Багрянородного . . . . . :	134
III. Дрібні великокнязівські написи початку XI в.	141
VI. Із київського Ізборника вел. кн. Святослава 1073 року	142
V. Із київського Ізборника 1076 року	147
VI. Із червоно-руських слів Григора Богослова XI віку	148
VII. Із Успенського збірника XII віку	149
VIII. Дрібні написи XII в.	150
IX. З південно-галицького Євангелія поповича Євсевія 1283 р.	151

X.	З київо-печерської Лаврської євангелії XIV в., з-перед 1370 р.	152
XI.	Грамоти XIV та XV в.в.	156
XII.	Зажидовіла література	168
XIII.	Галицька гуцульська пісня в чеському записі XVI в.	173
XIV.	Інтермедії Якуба Гаватовича 1619 року	173
XV.	Сатирична пісня перед 1650-им р.	179
XVI. а)	Лист полковника Андрія Романенка та сотника чигиринського Тимоша (Хмельниченка) до панотця с. Симонова 1649 р.	180
б)	Універсал гетьмана Богдана Хмельницького 1650 р.	180
XVII.	Із рукописних уваг священника з Полтавщини бл. 1669 на полях друкованої Гізелевої книги „Мирь человека съ Богомъ“	181

Додатки.

На ст. 111 пропущено виноску до 11-го рядка: «А в тім, контекст Ізборника 1073 р. любісієнько дозволяє вважати написання «посубьнѣ» (л. 143) не за «пособьнѣ», а за «посугубьнѣ». — Ортографію Βουλυη на ст. 111: 6 треба замінити на Βουλυη.

До ст. 180-181. В першій тисячі примірників цього видання (без відому редактора, що тоді тяжко слабував) листи Хмельницьких XVII в. передруковано з печатного видання покійного І. М. Каманіна. В дальших примірниках книжки (а саме в тих, де єсть оця нотатка) текст листів Хмельницьких точно подається за первопином, що переховується в Центральному архіві при Українській Академії Наук.

22

НИБУ

2-

HILBY
D